

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ДНІПРОВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»**

М. В. Белобородова

**СТАЛИЙ РОЗВИТОК
ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНИХ
СИСТЕМ:
РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Монографія

Дніпро
«ПОРОГИ»
2024

УДК 338.486.1

Б73

Рекомендовано до видання Вченою радою

Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

(протокол № 13 від 12 грудня 2024 року)

Рецензенти:

Добрянська Н.А. – д.е.н., професор, завідувачка кафедри туристичного бізнесу та рекреації, Одеський національний технологічний університет;

Журба І.Є. – д.е.н., професор, завідувач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи, Хмельницький національний університет;

Пашкевич М.С. – д.е.н., професор, завідувачка кафедри міжнародних відносин і аудиту, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка».

Белобородова М.В.

Б73 Сталий розвиток туристично-рекреаційних систем: регіональний аспект / М.В. Белобородова; М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т «Дніпровська політехніка». – Дніпро: ПОРОГИ, 2024. – 244 с.

ISBN 978-617-518-419-6

У монографії проаналізовано наукові засади, методологічні підходи, організаційно-економічні механізми та інфраструктурне забезпечення сталого розвитку регіональних туристично-рекреаційних систем, розглянуто соціально-екологічні детермінанти їх життєвого циклу, оцінено сучасні тенденції розвитку, запропоновано інструменти діагностування та моделювання процесів, а також обґрунтовано шляхи підвищення ефективності взаємодії стейкхолдерів задля збалансованого розвитку регіонів. Призначена для науковців, представників місцевої влади, підприємців, здобувачів вищої освіти та всіх, хто зацікавлений у забезпеченні сталого регіонального розвитку.

УДК 338.486.1

ISBN 978-617-518-419-6

© Белобородова М.В., 2024

© НТУ «Дніпровська політехніка», 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1 НАУКОВІ ЗАСАДИ ІНТЕГРОВАНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНИХ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНИХ СИСТЕМ	7
1.1 Підходи до визначення поняття туристично-рекреаційної системи	7
1.2 Напрями розвитку різнорівневих туристично-рекреаційних систем: міжнародний та вітчизняний досвід	20
1.3 Соціально-екологічні детермінанти життєвого циклу туристично-рекреаційних систем	33
РОЗДІЛ 2 МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ РЕГІОНАЛЬНИХ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНИХ СИСТЕМ	56
2.1 Фінансово-інвестиційне забезпечення розвитку регіональних туристично-рекреаційних систем	56
2.2 Взаємодія регіональних і місцевих туристичних організацій у кластерній стратегії розвитку туристично-рекреаційних систем	78
2.3 Диференціація регіональних туристично-рекреаційних систем із використанням самоорганізаційних нейронних мереж	96
РОЗДІЛ 3 ІНФРАСТРУКТУРНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНИХ КОМПЛЕКСІВ	112
3.1 Особливості та тенденції розвитку туристично-рекреаційної інфраструктури в регіонах України	112
3.2 Розвиток туристично-рекреаційної інфраструктури регіонів шляхом туристичної ревіталізації застарілої промислової забудови	132
3.3 Забезпечення інклюзивного розвитку на базі	

рекреаційно-реабілітаційних кластерів в територіальних громадах	142
РОЗДІЛ 4 ОЦІНЮВАННЯ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНИХ СИСТЕМ НА ЗАСАДАХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	161
4.1 Детермінанти інтегрованого розвитку регіональних туристично-рекреаційних систем	161
4.2 Діагностування та моделювання процесів розвитку регіональних туристично-рекреаційних систем	175
4.3 Взаємодія стейкхолдерів територіальних громад з регіональними туристично-рекреаційними системами: соціальний аспект	182
ВИСНОВКИ	198
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	203
ДОДАТКИ	231

ПЕРЕДМОВА

Туристично-рекреаційні системи є важливим елементом сталого розвитку регіонів, оскільки вони забезпечують економічний, соціальний та екологічний баланс. Сучасні виклики, пов'язані з глобалізацією, урбанізацією та зміною клімату, вимагають пошуку нового підходу до їх розвитку, який би враховував регіональні особливості, соціальні потреби та екологічну безпеку. Ця монографія присвячена дослідженню інтегрованого розвитку регіональних туристично-рекреаційних систем у контексті сталого розвитку, акцентуючи увагу на наукових, методологічних, організаційно-економічних та соціальних аспектах.

У першому розділі «Наукові засади інтегрованого розвитку регіональних туристично-рекреаційних систем» проаналізовано підходи до визначення поняття туристично-рекреаційної системи, що дозволяє окреслити її межі, структуру та функціональне призначення, висвітлено напрями розвитку на різних рівнях — від міжнародного до локального, із залученням досвіду провідних країн світу та України.

Другий розділ «Методологічні та організаційно-економічні основи регіональних туристично-рекреаційних систем» зосереджується на механізмах управління та розвитку. Розглядаються джерела фінансово-інвестиційного забезпечення туристично-рекреаційних систем, а також роль держави, бізнесу та громадськості у формуванні фінансових ресурсів. Акцентується перспективність кластерної стратегії як ефективного інструмента співпраці бізнесу та регіональних і місцевих туристичних організацій. Апробовано використання самоорганізаційних нейронних мереж для диференціації регіональних ТРС, що дозволяє адаптувати їх до унікальних умов кожного регіону.

В третьому розділі «Інфраструктурне забезпечення регіональних туристично-рекреаційних комплексів»

розглядаються особливості та тенденції розвитку туристично-рекреаційної інфраструктури в регіонах України, включаючи транспортну, інформаційну та комунальну складові. Висвітлено концепцію інклюзивного розвитку через формування рекреаційно-реабілітаційних кластерів, які відповідають потребам різних груп населення.

Четвертий розділ «Оцінювання туристично-рекреаційних систем на засадах соціально-екологічної відповідальності» є підсумковим етапом дослідження. Детермінанти інтегрованого розвитку туристично-рекреаційних систем розглядаються з точки зору збалансованого підходу до використання ресурсів. Проаналізовано взаємодію стейкхолдерів територіальних громад у соціальному вимірі, що сприяє підвищенню рівня довіри та залученості населення до локальної туристичної діяльності.

Завершуючи роботу над монографією, висловлюю щиро вдячність усім, хто сприяв її створенню, зокрема шановним рецензентам, які надали ґрунтовні зауваження та рекомендації, які допомогли покращити якість матеріалу. Мій науковий консультант підтримував мене на кожному етапі дослідження, сприяючи формуванню системного підходу до вивчення проблематики. Родина стала для мене джерелом натхнення і терпіння, підтримуючи у складні моменти. Особливу вдячність висловлюю університетській спільноті, яка забезпечила сприятливі умови для наукових досліджень та обговорення.

Ця монографія призначена для науковців, практиків, здобувачів вищої освіти і всіх, хто цікавиться сталим розвитком регіонів і туристично-рекреаційних систем. Сподіваюсь, що вона стане основою для подальших досліджень і практичних рішень у цій сфері.

З повагою Марія Белобородова

РОЗДІЛ 1 НАУКОВІ ЗАСАДИ ІНТЕГРОВАНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНИХ ТУРИСТИЧНО- РЕКРЕАЦІЙНИХ СИСТЕМ

1.1 Підходи до визначення поняття туристично-рекреаційної системи

Туризм як складне явище, яке поєднує багато різних галузей економіки та сфер суспільного життя, доволі часто трактується дослідниками залежно від сфери їх наукових інтересів. Наприклад, у роботі [1] зазначається, що туризм – це сукупність відносин, які визначають тимчасове, а не звичне переміщення людей, включаючи принаймні одну ночівлю в місці, відмінному від звичайного місця проживання. Одне з найбільш ранніх визначень туризму було запропоновано в дослідженні [4], де туризм визначається як сума відносин і явищ, що є результатом подорожі та перебування нерезидентів, оскільки перебування не призводить до постійного проживання та не пов'язане з будь-якою постійною або тимчасовою діяльністю. Це визначення відрізняється від загальноприйнятого, запропонованого ЮНВТО [2]: «Туризм — це соціальне, культурне та економічне явище, яке передбачає переміщення людей до країн або місць за межами їх звичного середовища з особистими чи діловими/професійними цілями. Цих людей називають відвідувачами (вони можуть бути як туристами, так і екскурсантами; резидентами чи нерезидентами)...». Проте, повертаючись до [1], можемо стверджувати, що воно є доволі близьким до того, яке пропонується в Законі України «Про Туризм», прийнятому в 1995 році [3], однак певною мірою суперечить визначенню ЮНВТО, оскільки доволі жорстко регламентує кількість ночівель туриста – від однієї і більше. Таким чином, можемо констатувати, що національне законодавство в сфері туризму наразі оперує певною мірою застарілими термінами.

З іншого боку, вітчизняні науковці, наприклад М. Мальська та ін. [5, с. 47], акцентують увагу на рекреаційній складовій туристичної діяльності і, в тому числі, на відновленні людського потенціалу. Підтвердженням актуальності такого підходу слугує низка наукових досліджень, які розширюють трактування туризму через його рекреаційну складову шляхом аналізу соціальних та гуманітарних впливів. Йдеться про такі роботи, як [6], де досліджуються соціальні аспекти міжнародного туризму, а також [7], яка присвячена формуванню соціальної доктрини туризму.

Ще одна точка зору на туризм полягає в його трактуванні як ознаки тимчасового та спонтанного переміщення людини з метою задоволення конкретних потреб і бажань, які обумовлені різними мотиваціями. Традиційно, дослідники узагальнили фактори, які спонукають туристів подорожувати, відомі як 3S – море, сонце, пісок (sea, sun, sand) [8]. Деякі дослідники розширили ці фактори до 4S, додавши сніг (snow), або навіть до 5S, яке узагальнює собою краєвид (scenery) [9].

Таким чином, ми можемо констатувати, що туризм має системний характер, оскільки його елементи щільно пов'язані один із одним, а також характеризуються взаємними впливами та мультиплікаційними ефектами. Туризм поєднує динамічні аспекти, пов'язані з переміщенням, і статичні, які стосуються перебування в місцях призначення. Ця діяльність є короткостроковою і має специфічну мотиваційну сферу, що не пов'язана з оплачуваною працею, проте соціальна значущість туризму полягає у його сприянні фізичному та психічному відновленню, що забезпечує підвищення ефективності основної діяльності людей.

Отже, узагальнення наукового доробку вітчизняних та міжнародних науковців, дозволяє виокремити шість основних характеристик туризму як процесу, зокрема це системний характер, поєднання статичного та динамічного елементів, відмінність від постійного виду діяльності, короткостроковість,

специфічна мотиваційна сфера і рекреаційна спрямованість (табл. 1.1).

Таблиця 1.1 – Основні характеристики туристичного процесу

Зміст	Визначення
Системний характер	Туризм являє собою сукупність певних явищ і відносин, а не одне ціле
Поєднання статичного та динамічного елементів	Явища і відносини виникають внаслідок переміщення людей (динаміка) і перебування в різних місцях призначення (статика)
Відмінність від постійного виду діяльності	Поїздка та перебування спрямовані до місць призначення за межами звичайного місця проживання та роботи
Короткостроковість	Переміщення по місцях призначення є тимчасовими в короткостроковій перспективі, на національному рівні регламентується терміном від однієї доби до одного року
Специфічна мотиваційна сфера	Місця призначення відвідуються з метою, не пов'язаною з оплачуваною роботою
Рекреаційна спрямованість	Туризм як вид діяльності спрямований на відновлення фізичних та/або психічних властивостей туристів, що, в кінцевому підсумку, надає можливість більш якісної реалізації людського потенціалу в основній діяльності

Джерело: узагальнено автором на основі [1]-[7]

Отже, в даному дослідженні ми розглядатимемо туристичну діяльність саме як аналог певної системи. Можемо вважати, що подорож як основна складова туристичного процесу (від початку до остаточного повернення до місця постійного проживання) має трактуватись з точки зору декількох підсистем, які взаємопов'язані між собою. Ці взаємозв'язки можна поділити на два типи, які узагальнюють внутрішні та зовнішні підсистеми. Перший тип підсистем відіграє ключову роль і безпосередньо впливає на існування туризму. Другий тип підсистем класифікується як допоміжний і такий, що може опосередковано впливати на явища туризму.

Внутрішні підсистеми є репрезентацією взаємодії між

туристичним попитом і дестинацією (туристичною пропозицією), пов'язаних елементами-посередниками.

Підсистема «Регіон, який генерує туристичний потік» можна визначити як місце проживання туриста, або ж місце, де туристи починають і завершують свою подорож. Туристичний потік і, відповідно, туристичний попит, можна розглядати з різних точок зору, зокрема економічної, психологічної, соціальної тощо.

Підсистема «Посередники» з'єднує туристичний попит і туристичну пропозицію. Її характеристики та ефективність відіграють важливу роль як «місток» для приваблення туристів. Елементами зв'язку можуть бути як організаційні, так і фізичні посередники. Виходячи з різних літературних джерел, організаційними посередниками можуть бути туристичні агенти та оптові торговці, які діють як канал розподілу між туристичною пропозицією та туристичним попитом [10]. Однак розвиток туристичних ринків спричинив появу Destination Marketing Organisation (DMO), які мають більш широке функціональне навантаження для конкретного напрямку, регіону або навіть країни в цілому [11]; [12]. Фізичними посередниками зазвичай слугують транзитні пункти – аеропорти, порти, залізничні вузли, інші транспортні магістралі.

Підсистема «Дестинація» як регіон туристичного призначення є місцем, яке може залучити туристів для тимчасового перебування, пов'язаного із туризмом. У цій підсистемі існує пряма взаємодія між туристами та різними елементами в пункті призначення.

Підсистема «Атракції» або туристична привабливість, є однією із ключових складових, яка може сприяти розвитку інших елементів, таких як транспортні шляхи, заклади розміщення та інші складові туристичної інфраструктури. Туристична привабливість зазвичай складається з комбінації природних ресурсів, культурних ресурсів (матеріальних або нематеріальних) [13] і привабливості, створеної людиною [14].

Підсистема «Доступність» є однією зі складових, яка зв'язує туристів із атракціями, а також іншими об'єктами туризму. Окрім класичної фізичної доступності бажано, щоб туристичні напрями також пропонували аспекти інформаційної, психологічної та соціальної доступності для туристів [15], зручність проходження візових формальностей тощо.

Підсистема «Діяльність» містить в собі додаткові активності, якими можуть займатися туристи під час візиту, окрім безпосередньо туристичної інфраструктури. Діяльність розглядається як важливий елемент, оскільки мандрівники, які відвідали атракцію більше одного разу, можуть бути не зацікавлені лише в огляді визначних пам'яток. Ця підсистема також може подовжити термін перебування туристів і збільшити туристичні витрати.

Підсистема «Громада» має на меті розширення прав і можливостей місцевих мешканців, надання їм можливості глибше залучатися до сфери планування, управління та розвитку. Місцеве населення займає дуже важливу позицію у визначенні напрямів розвитку туризму у своїй громаді [16].

Зовнішні підсистеми складаються з факторів міжнародної торгівлі, безпеки, природних та кліматичних умов, соціально-культурних, технологічних, економічних, політичних, демографічних та географічних факторів. Деякі з цих підсистем класифікуються як допоміжні фактори та опосередковано впливають на явище туризму. В дослідженні [17] підкреслено роль соціальних, політичних та економічних елементів, які можуть впливати на феномен туризму.

Отже, туризм як система підлягає теоретичному моделюванню, оскільки його складний характер дозволяє аналізувати взаємозв'язки між компонентами, такими як динаміка переміщень, мотивація, та рекреаційні потреби. Моделі можуть відображати взаємодію соціальних, економічних, та культурних факторів, що формують туристичні потоки і впливають на місця призначення.

Теоретичне моделювання допомагає прогнозувати тенденції, оцінювати вплив туризму на регіони та формувати стратегії розвитку (рис. 1.1).

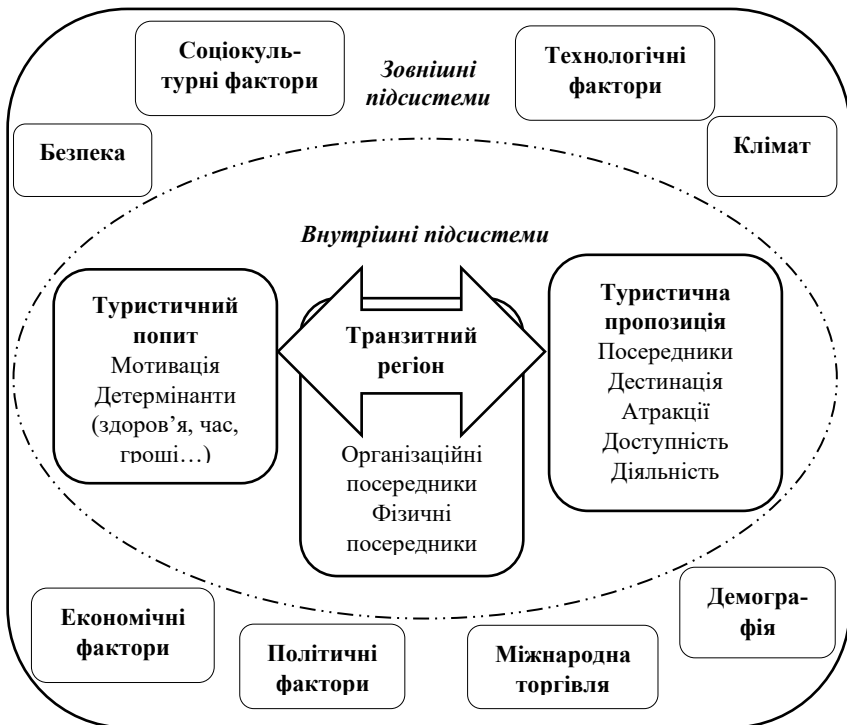

Рисунок 1.1 – Інтегрована модель туристичної системи
Джерело: складено автором за [10]-[17]

Завдяки системному підходу моделі можуть інтегрувати елементи статички та динаміки, забезпечуючи цілісне розуміння цього явища. Теоретичні моделі, які можуть бути використані в туристичній діяльності, можна узагальнити таким чином:

- описові моделі, які визначають компоненти туристичної системи [18];
- пояснювальні моделі [19], які мають на меті

продемонструвати, як працює система або підсистема (наприклад, через взаємодію кожного компонента), з певним зв'язком або без нього;

– прогностичні моделі [20], які ґрунтуються на знанні причинно-наслідкового зв'язку і спрямовані на створення прогнозів або можливостей.

Загалом, недолік всіх моделей, які пов'язані із туристичною діяльністю, полягає в слабкості трансляції комплексного явища та інтеграції між кожною підсистемою та її складовими елементами. На рис. 1.1. наведено пояснювальну модель туристичної системи, в якій відбувається взаємодія між внутрішньою та зовнішньою підсистемами.

Із рис. 1.1 також видно, що сучасний концепт туризму полягає в представленні його як всеохоплюючої та інтегрованої системи, де кожна підсистема складається з різних формуючих елементів. Однак вважаємо доцільним розширити такий підхід через дослідження поняття туристично-рекреаційна система (тут і далі – ТРС), що дозволить більш точно описати функціональне навантаження туризму через рекреаційний аспект.

Рекреація – це термін, який не має загальновизнаного визначення. Згідно з [21], рекреація означає добровільну участь у дозвіллевих заходах, які є значущими та приємними для залученої особи. В дослідженні [22] була висловлена думка, що рекреація дає людині можливість активізувати свій основний потенціал (вільний розвиток волі, інтелекту, почуття відповідальності та творчості).

Рекреаційна діяльність робить значний внесок у підтримку емоційної стабільності та благополуччя. На підтримку вищезазначеного твердження в роботі [23] відзначено, що активна участь у рекреаційній діяльності формує фізично, соціально, психічно, фізіологічно та екологічно здорових індивідів, тим самим створюючи дисципліновану, продуктивну та стабільну націю.

Рекреація, як процес, є ключовим компонентом туристично-

рекреаційної системи, оскільки саме вона формує її основне функціональне навантаження, спрямоване на відновлення фізичних і психічних ресурсів людини. Рекреаційна діяльність визначає змістове наповнення туристично-рекреаційної системи, спрямовуючи її розвиток на задоволення потреб у відпочинку, оздоровленні та відновленні. Вона стимулює створення інфраструктури, послуг та ресурсів, необхідних для якісного відпочинку, що формує конкурентоспроможність системи. Попит на рекреаційні послуги впливає на організацію туристичних потоків і адаптацію територій до специфічних потреб споживачів. У довгостроковій перспективі рекреаційна діяльність сприяє сталому розвитку системи, забезпечуючи її інтеграцію в економічні, екологічні та соціокультурні процеси.

Рекреаційна діяльність, яка відіграє ключову роль у регіональній туристично-рекреаційній системі, розглядається як результат взаємодії природних, соціальних, економічних та інших структурних компонентів, серед яких пріоритет належить рекреаційним потребам населення. Її розвиток базується на прогнозуванні та моніторингу факторів, що впливають на зміну цих потреб. Це дозволяє передбачати трансформацію стадій життєвого циклу рекреаційних продуктів, а також появу нових і зникнення старих видів рекреаційної діяльності. Як і будь-яка інша сфера, рекреація має власну структуру та характерні риси. Проте в наукових дослідженнях досі не сформовано цілісного уявлення про специфіку освоєння територій для рекреаційних цілей, що спонукало до глибшого аналізу цього явища.

Рекреація як вид діяльності передбачає вивчення соціальних, демографічних та культурних аспектів попиту, зокрема короткострокового та тривалого відпочинку, а також рівня його організованості [25]. Важливо також визначити економічні та географічні аспекти освоєння території, що дозволяє виявити перспективні зони для розвитку рекреації, закономірності трансформації їх функцій та стратегічні напрями використання

ресурсного потенціалу.

Поняття «освоєння» трактується як процес залучення території до рекреаційної діяльності, тоді як «освоєність» – це результат цього процесу, що включає інтеграцію природних, історичних та економічних ресурсів із розбудовою необхідної інфраструктури. Ця характеристика території розглядається в контексті просторово-часової динаміки, що дозволяє оцінити її етапи розвитку. Рекреаційна діяльність, незважаючи на значний інтерес до ресурсно-оціночного підходу, залишається передусім соціально орієнтованою, адже саме запити населення визначають специфіку використання територій і вибір рекреаційних ресурсів. Задоволення цих запитів стає вирішальним фактором у процесі формування стратегій розвитку рекреаційної сфери.

У дослідженнях [23], [28] відзначається неоднорідність рекреаційних потреб у функціональному та територіальному аспектах. Це дає можливість розподілити фактори, які сприяють рекреаційній освоєності території, на генеруючі та локалізуючі підтипи. Ці фактори діють просторово та диференційовано і визначають характер і специфіку рекреаційної освоєності.

Рекреаційний тип освоєності зазвичай формується на пізніх стадіях просторового розвитку, однак трапляються й випадки первинної рекреаційної колонізації, коли освоєння територій починається з рекреаційних цілей. Вторинна рекреаційна освоєність, у свою чергу, характеризується взаємопов'язаною системою, яка включає населені пункти, природні та антропогенні ландшафти з естетичною, культурною та історичною цінністю. Просторова організація рекреаційної діяльності формується поступово, спершу освоюються найбільш цінні ресурси, а згодом залучаються менш важливі. Водночас рекреаційна активність населення структурується, розширюється географія використання територій, диверсифікуються форми та види організації відпочинку й туризму.

Провідна роль у цьому процесі належить рекреаційним

потребам населення, тому демографічна ситуація в регіонах формування попиту є ключовим фактором розвитку. Регіони з високим рівнем соціально-економічного розвитку, що часто задають тенденції у рекреаційній сфері, зазвичай характеризуються низькою народжуваністю та старінням населення. Це впливає на формування сегментів рекреаційного попиту, які орієнтовані на потреби старших вікових груп. Наприклад, у сучасних туристичних потоках зростає популярність рекреаційних занять, спрямованих на підтримку здоров'я. Ця тенденція свідчить про необхідність трансформації існуючої структури організації відпочинку, щоб задовольнити мінливі потреби населення. Таким чином, рекреаційна система повинна бути гнучкою, здатною до швидкої модернізації та адаптації до нових викликів.

Стадіальність формування рекреаційних територій добре вивчена в науковій літературі. У спрощеному вигляді вона містить такі етапи: виникнення, становлення, розквіт, стагнація, занепад і зникнення, що повторює життєвий цикл будь-якого процесу, враховуючи й рекреаційне освоєння. У результаті освоєння території формується рекреаційна система з певною територіальною організацією, яка є сукупністю взаємозалежних систем різних ієрархічних рівнів, що взаємодіють у просторі. Ця система містить процеси підтримки, відтворення та розвитку як окремих її елементів, так і системи загалом. Однією з головних характеристик таких систем є функції, які вони виконують. Найпоширеніша типологія рекреаційних занять базується на функціональному підході, згідно з яким виділяють лікувальний, оздоровчий, спортивний та пізнавальний типи (табл. 1.2). Частка кожного з цих типів у структурі організації відпочинку варіюється залежно від потреб населення та регіональних особливостей. Однак рекреаційні продукти, як і будь-який інший продукт, можуть старіти, що призводить до потреби у створенні нових видів діяльності для підтримки інтересу до території.

Таблиця 1.2 – Типологія рекреаційних занять: основні особливості

Тип рекреаційних занять	Характеристика	Зміст	Приклади
Лікувальний	Орієнтований на відновлення фізичного та психічного здоров'я, лікування захворювань	Програмами передбачено використання природних лікувальних факторів (мінеральні води, грязі, клімат). Зазвичай включають медичний контроль та консультації лікарів	Санаторії, курорти з лікувальними мінеральними водами, плодами, оздоровчі центри
Оздоровчий	Спрямований на зміцнення здоров'я та профілактику захворювань	Підходить для широкого кола відпочиваючих. Охоплює заняття на свіжому повітрі, водні процедури, легкі фізичні навантаження, релаксин-програми	Пляжний відпочинок, походи на природу, сап-центри, йога-тури
Спортивний	Включає активності, що вимагають фізичної підготовки та спрямовані на досягнення спортивних результатів	Програми часто передбачають високу інтенсивність фізичних навантажень. Заняття можуть бути індивідуальними або командними, іноді змагального характеру	Гірськолижні курорти, дайвінг-тури, альпінізм, ратин, спортивні кемпи
Пізнавальний	Спрямований на розширення світогляду, ознайомлення з культурними, історичними або природними пам'ятками	Передбачає взаємодію з культурними та природними об'єктами. Часто супроводжується розповідями екскурсоводів чи використанням мультимедійних матеріалів для занурення у тематику	Експерсії до музеїв, історичних міст, національних парків, археологічних об'єктів, тематичні тури (винні, гастрономічні)

Джерело: складено автором на основі [24], [28]

У сучасному розвитку рекреаційних систем спостерігається значна нерівномірність у реалізації різних видів відпочинку, зокрема організованого та неорганізованого, а також короткочасного і тривалого. Нестача різноманітності в цих напрямках свідчить про те, що рекреаційне середовище перебуває на етапі формування, навіть за наявності сприятливих природних умов і очевидного попиту. Природно-ресурсний потенціал разом із соціальною потребою у відпочинку створюють необхідність освоєння конкретних територій для рекреаційного використання. Історична послідовність формування рекреаційних районів впливає на запити до наукових досліджень. На початкових етапах увага зосереджувалася на дослідженні об'єктно орієнтованих моделей рекреаційних систем, зокрема курортно-туристичних районів, які мають високий рівень рекреаційних ресурсів [14], [18].

Згодом поряд із теоретичними дослідженнями з'явилися емпіричні методики, що дозволяють визначати рівень рекреаційної освоєної територій [41], [42]. Однією з популярних є економічна оцінка, яка базується на визначенні абсолютних та відносних показників освоєної, представлених у грошовому вираженні. Такий підхід враховує вартість основних фондів у розрахунку на одиницю площі, що доцільно для загальних порівняльних досліджень. Однак для конкретних завдань застосовують спеціалізовані набори показників, які відповідають меті аналізу [43]. Подвоєність території розглядається як системне поняття, що об'єднує різні компоненти, які взаємодіють і формують цілісний рекреаційний простір. Найбільш об'єктивні результати досягаються через інтегральну оцінку, що базується на компонентному аналізі [27]. Для цього використовують нормування приватних показників, зазвичай у вигляді бальної оцінки.

Методика розрахунку передбачає оцінку територіальної та душевої щільності засобів розміщення, середньої інтенсивності туристичних потоків, коефіцієнтів використання номерного фонду

і територіальної концентрації. Такий підхід забезпечує комплексний аналіз рівня освоєної та її просторової диференціації. Методика є універсальною і може застосовуватися до будь-яких рекреаційних регіонів, проте вона не враховує всіх факторів, які формують рекреаційне середовище, зокрема природно-ресурсний потенціал. Інші підходи, наведені в [28], [44], спираються на більш широкий спектр умов, зокрема на ємність засобів розміщення, щільність населення та сприятливість природного середовища.

Оцінка освоєної території, яка базується на співвідношенні природно-ресурсного потенціалу та матеріальної бази рекреаційної діяльності, є показовою, але не повною. Вона не враховує всіх видів рекреаційної діяльності, просторової структури підприємств відпочинку та їх різноманітності. Задля повнішої картини необхідно доповнювати методику показниками, які враховують специфіку регіону та його рекреаційну спеціалізацію. Різні види туризму, такі як лікувальний, оздоровчий, спортивний і пізнавальний, мають свої вимоги до освоєної території, які слід враховувати при розробці стратегій управління відповідними ТРС.

Саме туристично-рекреаційна система забезпечує умови для реалізації рекреаційної діяльності через поєднання природних, соціальних, економічних та інфраструктурних елементів. Ця взаємодія відображається у створенні туристичних продуктів, які відповідають рекреаційним потребам і мотивам споживачів. Отже, ефективність туристично-рекреаційної системи залежить від здатності оптимально організувати рекреаційні процеси та забезпечити їхню сталість [24].

Інше визначення акцентує увагу на тому, що туристично-рекреаційна система є територіальною структурою, де різні види ресурсів інтегруються з туристичною інфраструктурою, створюючи просторовий базис для надання туристичних послуг і активного дозвілля. Тут підкреслюється взаємозв'язок між ресурсами і їхнім використанням для туризму [25], [26].

Порівнюючи ці визначення, слід відзначити, що перше охоплює ширше розуміння системи, включаючи всі аспекти, пов'язані з туризмом і рекреацією, як єдине ціле. Друге більш конкретно описує систему як географічну та функціональну структуру, де акцент робиться на інтеграції ресурсів і туристичної інфраструктури в певному просторі. Обидва підходи є взаємодоповнюючими, такими, які, демонструють як широкі, так і конкретні аспекти туристично-рекреаційної системи. Складові ТРС охоплюють кілька основних елементів, які формують привабливість і функціональність туристичних територій. На національному рівні це система, що охоплює всю країну, включаючи мережу туристичних маршрутів, рекреаційні зони, туристичну інфраструктуру та політику держави щодо розвитку туризму. Вона формує загальні тенденції та стратегічні напрями розвитку туризму, враховуючи національні особливості та культурну спадщину.

На регіональному рівні туристично-рекреаційна система є більш локалізованою і спрямована на розвиток окремих областей або регіонів. Тут акцент робиться на використанні природних і культурних ресурсів конкретного регіону, що дозволяє створити унікальні туристичні продукти та маршрути, адаптовані до місцевих умов і потреб.

1.2 Напрями розвитку різнорівневих туристично-рекреаційних систем: міжнародний та вітчизняний досвід

Розглянемо стратегічні пріоритети розвитку туристично-рекреаційних систем представників двох найбільших туристичних макрорегіонів світу – Америки (на прикладі США) та Європи (на прикладі ЄС). Сполучені штати Америки в 2022 році презентували нову національну стратегію туризму та подорожей [50].

Пріоритет 1: просування Сполучених Штатів як туристичного напрямку. США досягли значного прогресу у просуванні країни як

привабливого туристичного напрямку. За даними Національного управління з питань подорожей і туризму Міністерства торгівлі США (НТТО), кількість міжнародних відвідувачів у 2023 році склала 66,5 мільйона осіб, а їхні витрати сягнули майже 226 мільярдів доларів. Згідно з прогнозом НТТО, оголошеним у лютому 2024 року, до 2026 року США прийматимуть 91 мільйон міжнародних туристів, що перевищить заплановану мету на рік раніше (рис. 1.2).

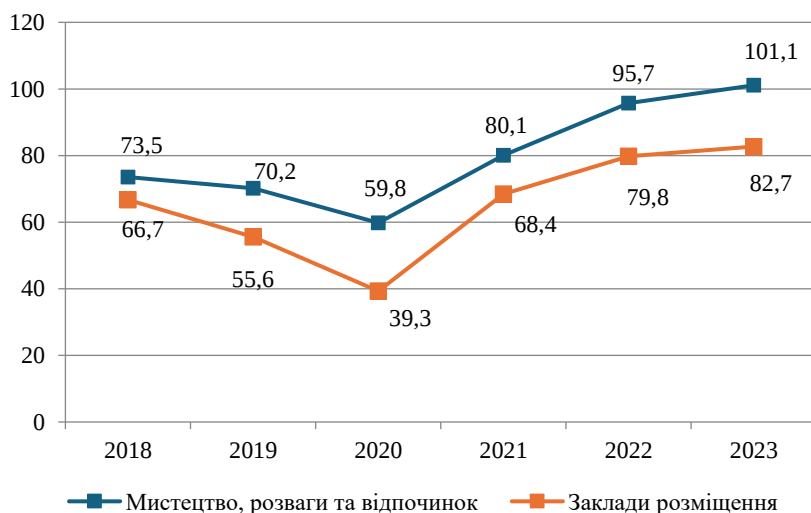

Рисунок 1.2 – Прибутки туристичної індустрії США за видами діяльності, млрд дол. США

Джерело: [51]

США продовжують роботу над залученням туристів із ключових ринків. Міністерство торгівлі у співпраці з Міністерством закордонних справ координує зусилля через американські посольства в 21 стратегічному ринку для реалізації національних планів туризму. Особлива увага приділена японському ринку: 2024 рік оголошено «Роком туризму США-

Японія», оскільки до пандемії Японія була другим найбільшим джерелом туристів. Наразі рівень відвідуваності з Японії становить лише 40,5% від показників 2019 року, і метою є прискорення відновлення цього сегмента.

Пріоритет 2: полегшення подорожей до та всередині США. Уряд США прагне забезпечити як безпеку, так і комфорт туристичних подорожей. Служба митного і прикордонного контролю (CBP) Міністерства внутрішньої безпеки розширила використання біометричних технологій у 50 аеропортах та 21 морському порту. Це скоротило час висадки на 30%, а загалом біометричні технології вже обробили 519 мільйонів мандрівників. У 2023 році CBP отримало рекордну кількість заявок на програму Global Entry – 3,2 мільйона, а у 2024 році цей показник очікується на рівні 4 мільйонів.

Ще одним досягненням стало спрощення процесу отримання віз. У 2023 фінансовому році Міністерство закордонних справ видало понад 10,4 мільйона неімміграційних віз, що на 20% більше, ніж у 2019 році. Значну роль відіграли консульства в Мексиці, Індії, Бразилії та Колумбії, які разом обробили понад 5 мільйонів заявок.

Пріоритет 3: забезпечення різноманітного, інклюзивного та доступного туризму. Велика увага приділяється підтримці громад, які найбільше постраждали від пандемії. Міністерство торгівлі інвестувало 750 мільйонів доларів у розвиток туристичних спільнот, що, як очікується, залучить 1,1 мільярда доларів приватних інвестицій і створить або збереже понад 10 000 робочих місць. Більше половини цих проєктів спрямовано на підтримку недофінансованих спільнот.

Для поліпшення доступності авіаподорожей Міністерство транспорту запропонувало нові правила, які зобов'язують авіакомпанії підвищити стандарти обслуговування пасажирів з обмеженими можливостями. Також були укладені стратегічні партнерства з організаціями, що підтримують різноманітність у

туризмі, включаючи Travel Unity та Aianta.

Пріоритет 4: розвиток стійкого туризму. Стійкий розвиток подорожей є важливим напрямом роботи уряду. Адміністрація Байдена-Гарріс оголосила про нові зобов'язання щодо впровадження електротранспорту та громадського транспорту для офіційних поїздок. Крім того, національна інфраструктура зарядок для електромобілів розвивається завдяки інвестиціям на основі окремої федеральної програми.

Національні парки також отримали значні інвестиції – 195 мільйонів доларів на проекти з відновлення та підготовки до кліматичних змін. Дослідження щодо впливу підвищення рівня моря, проведене в межах АРЕС, показало критичну важливість стійкості для малих і середніх підприємств, залучених до туризму.

Отже, США успішно реалізують стратегію з просування туризму, створення умов для безпечних і комфортних подорожей, а також забезпечення інклюзивного та стійкого розвитку галузі. Завдяки комплексному підходу країна не лише сприяє відновленню туристичної індустрії після пандемії, а й створює довгострокові перспективи для економічного зростання та сталого розвитку туризму.

Туризм є зростаючою індустрією, що відіграє ключову роль в економіці Європейського Союзу. Однак зі зростанням його значущості індустрія стикається з новими й дедалі складнішими викликами. Одним із головних є складність розробки політики у сфері туризму через її багаторівневу, фрагментовану природу, численні пріоритети та бюджетні обмеження. Ця складність не повинна стати перешкодою для спільних зусиль, спрямованих на створення справді інтегрованої та послідовної туристичної політики, яка враховує особливості кожної країни та місцевої громади і водночас відповідає на спільні цілі розвитку.

Дослідження показують, що більшість країн-членів ЄС мають національні туристичні політики та довгострокові стратегії зі схожими пріоритетами: розвиток сталого туризму, підвищення

конкурентоспроможності, скорочення сезонних коливань, поліпшення якості та різноманітності туристичного досвіду [52]. Спільне бачення цих країн створює міцну основу для розробки інтегрованої туристичної політики на рівні ЄС, яка здатна відповідати на виклики індустрії та підвищувати конкурентоспроможність регіону.

Однією з ключових умов успішного впровадження такої політики є її розробка у співпраці з приватним сектором, некомерційними організаціями та іншими структурами, що можуть впливати на розвиток та результати туристичної діяльності. Спільною метою для країн-членів та всіх зацікавлених сторін є збереження позиції Європи як провідного туристичного напрямку у світі. Унікальна культурна, історична та природна спадщина ЄС повинна бути використана організовано та збалансовано, для забезпечення користі громадянам.

Незважаючи на багаторічні дослідження та рекомендації щодо сталого розвитку туризму з боку Європейської комісії та Європейського парламенту, туристична індустрія ЄС залишається лише сукупністю національних стратегій, які в багатьох випадках конкурують між собою.

Крім того, відсутня стратегія брендування та комунікації, що охоплювала б усю Європу як туристичний напрям. Європейський туризм не має єдиного знаку якості, а система класифікації туристичного розміщення залишається негармонізованою. Незважаючи на це, європейські країни залишаються популярними напрямками для подорожей всередині ЄС (рис. 1.3).

На жаль, статистичні показники, попри створення ETIS, не є уніфікованими, оскільки країни використовують різні змінні й одиниці вимірювання. Враховуючи вищенаведене, загальна картина розвитку туристичної індустрії ЄС залишається неповною, особливо в умовах відсутності належного вимірювання соціально-економічного впливу туризму, зокрема в транскордонних регіонах.

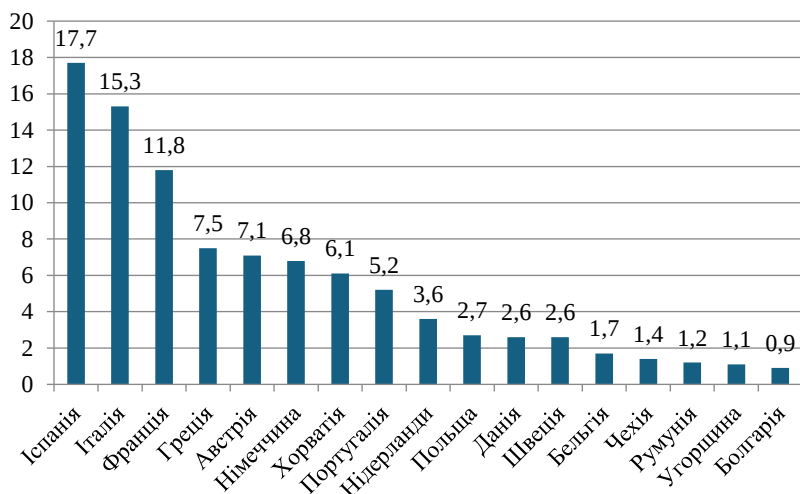

Рисунок 1.3 – Напрями закордонних поїздок, здійснених резидентами ЄС у межах ЄС, за кількістю ночей, 2022 (%)

Джерело: [53]

Європейська комісія вживає ініціативи, спрямовані на створення сучасного, конкурентоспроможного та сталого туризму, проте ці заходи досі є недостатніми. Зі свого боку, Європейський парламент вказує на основні виклики, що постають перед європейським туризмом, і закликає Комісію до конкретних дій для досягнення стратегічних цілей, викладених у чинних документах:

Стійкість як ключовий принцип має охоплювати такі сфери, як транспорт, боротьба з масовим туризмом, зміна клімату, використання природної та культурної спадщини у туризмі, а також просторове планування туристичних активностей.

Агресивна конкуренція з боку нових ринків поза межами ЄС вимагає від європейських операторів поліпшення якості послуг, впровадження інновацій та розробки нових стратегій для подовження туристичного сезону. Зростання популярності нішевих груп, як-от літні люди, ЛГБТ-спільнота та екотуристи,

вимагає адаптації пропозицій.

Нові бізнес-моделі, пов'язані з економікою спільного користування та цифровими платформами, створюють виклики для традиційних операторів та піднімають питання щодо захисту даних. На локальному та регіональному рівнях необхідно посилити компетенції у стратегічному плануванні для ефективного управління побічними ефектами туризму, підтримуючи розвиток високоякісного та конкурентного туризму.

Наразі жоден із цих пріоритетів не розробляється у загальноєвропейському контексті. Інтегрований підхід обмежується залученням місцевих і національних гравців до розробки стратегій, проте не забезпечує необхідної координації на рівні ЄС. Це ускладнює розвиток транскордонного туризму, який потребує наднаціональних стратегій для управління спільними ресурсами, маршрутами та культурними програмами.

Туризм як ключовий економічний сектор потребує агресивнішого та інтегрованого підходу на рівні ЄС. Комісія повинна мати юридичні й фінансові інструменти для розробки єдиної туристичної політики, яка враховує стратегічні пріоритети: ціннісну пропозицію, довгострокове бачення, брендинг, розвиток портфеля послуг та маркетинг.

Країни також стикаються зі спільними проблемами, які потребують європейського вирішення. Серед них:

- негативний вплив масового туризму на культурну та природну спадщину;
- необхідність регулювання економіки спільного користування;
- глобалізація туристичних послуг, що вимагає підвищення кваліфікації працівників індустрії.

Попри те, що туризм залишається життєво важливою економічною галуззю, він досі не є основним пріоритетом політики ЄС. Хоча різні фонди можуть підтримувати туристичні проекти, відсутній окремий фінансовий механізм, що загрожує

втраті лідерських позицій у світі. Згідно з прогнозами UNWTO [52], кількість міжнародних прибуттів до країн ЄС зростатиме на 9 мільйонів щороку до 2030 року, причому основним джерелом зростання будуть ринки поза межами Європи. Це зростання стане можливим лише за умови визнання туризму ключовим сектором європейської економіки, а не додатковою активністю.

Що ж стосується України, то розвиток її національної загальної туристичного-рекреаційної системи вимагає індивідуального підходу до кожного регіону з огляду на його унікальні особливості. Запозичення успішних практик з інших регіонів або експансія на нові території потребують глибокого розуміння специфіки місцевого туристичного ринку. Ефективним інструментом для аналізу та порівняння регіонів може стати їх кластеризація (групування) за спільними рисами, які впливають на ведення туристичного бізнесу.

За даними [37], збитки від військових ушкоджень будівель та споруд, що містять визнані культурні/соціальні цінності, сумарно склали близько 535,17 млн дол. США. Зважаючи на стратегічні пріоритети повоєнного відновлення інфраструктури, індустриальний туризм також набирає популярності. Значні постіндустріальні території, які потребують стратегій збалансованого відновлення функціональності, створюють передумови для проведення туристичної ревіталізації таких об'єктів. Водночас у регіоні є й санаторно-курортні комплекси, орієнтовані на оздоровчий туризм, де можна відновити здоров'я завдяки мінеральним водам та лікувальним грязям. Такі комплекси приваблюють тих, хто шукає спокійного відпочинку з користю для здоров'я.

Повертаючись до дослідження значущості аспектів безпеки для регіональної туристично-рекреаційної системи, слід відзначити також запропоноване в [37] групування областей України за співвідношенням пріоритетності туризму та рівня ризику (табл. 1.3).

Таблиця 1.3 – Групування областей України за співвідношенням пріоритетності туризму та рівня ризику станом на 2023 рік

Ризики, пов'язані з війною	Важливість туризму для економіки регіону		
	Висока	Середня	Низька
Високі (окуповані території, активні бойові дії, висока вірогідність ракетних атак)	Херсонська Миколаївська Запорізька Донецька	Харківська	Луганська Сумська
Середні (спільний кордон з рф або рб або активні бойові дії у сусідніх областях, ризики ракетних ударів)	Одеська м. Київ Волинська	Київська Чернігівська Полтавська Дніпропетровська Житомирська	Рівненська
Низькі (ризики ракетних ударів)	Львівська Івано-Франківська Закарпатська Чернівецька	Хмельницька Вінницька Тернопільська Черкаська	Кіровоградська

Джерело: [37]

Дніпропетровська область належить до регіонів із середнім рівнем військових ризиків та середньою пріоритетністю туризму для економіки. Це свідчить про потенціал для розвитку туристичної галузі, але також вказує на необхідність врахування безпекових викликів. Наявність сусідства з областями, де тривають бойові дії, та ризики ракетних атак обмежують можливості туристичної активності. Проте баланс між ризиками та важливістю туризму робить регіон перспективним для створення адаптивних стратегій розвитку галузі в умовах війни, особливо в сфері вторинної психологічної реабілітації та рекреації, в тому числі військових та членів їх родин, а також ВПО. Оскільки історико-культурні відмінності Дніпропетровської області набагато менш яскраві в порівнянні із Заходом України, часто ВПО обирають саме цей регіон для перебування з точки зору більш комфортної адаптації.

Стратегії розвитку туристично-рекреаційних систем спрямовані на забезпечення сталого зростання та покращення конкурентоспроможності регіону в туристичній галузі. Одним із підходів є диверсифікація туристичних продуктів, що дозволяє залучити різні категорії туристів. Наприклад, регіон може розвивати як масовий туризм, так і спеціалізовані ніші, такі як екотуризм, культурний туризм чи агротуризм. Це допомагає зменшити сезонні коливання та забезпечити стабільний потік туристів протягом усього року.

Інша стратегія передбачає інвестування в інфраструктуру. Це може означати будівництво нових доріг, модернізацію аеропортів, розвиток готельної бази та створення сучасних розважальних комплексів. Наприклад, у багатьох країнах активно розвивають національні парки та заповідники, створюючи там інфраструктуру для комфортного перебування туристів, що приваблює відвідувачів, зацікавлених в активному відпочинку.

Стратегія брендування і маркетингу передбачає створення унікального туристичного бренду регіону, який підкреслює його особливості. Наприклад, Ісландія активно просуває себе як «країну льоду і вогню», що допомогло їй стати популярним напрямом для тих, хто шукає унікальні природні враження. До таких заходів відносять організацію великих міжнародних подій, створення тематичних фестивалів та активну присутність в соціальних медіа [17].

Інновації та цифровізація також стають ключовими елементами стратегій розвитку туристично-рекреаційних систем. Використання новітніх технологій, таких як віртуальна реальність для презентації туристичних об'єктів, створення інтерактивних карт або мобільних додатків для планування подорожей, дозволяє значно покращити досвід туристів.

Наприклад, Концепція «Smart Tourism Destinations» (STD) стала революцією в управлінні та просуванні туристичних напрямів, стимулюючи інтеграцію інформаційних і

комунікаційних технологій для підвищення конкурентоспроможності туризму [22].

Ще одна стратегія передбачає туристичну ревіталізацію застарілих промислових об'єктів, кожен із яких вимагає індивідуального підходу, вивчення та подальшого пошуку чи вибору рішення. Безумовно роль індустріального туризму у збереження та ефективного використання індустріальної спадщини на території сучасної України може бути дуже суттєвою. Варіанти стратегій щодо перетворення їх в туристичні атракції наведено в табл. 1.4.

Таблиця 1.4 – Характеристика стратегій туристичної ревіталізації промислових об'єктів

Тип стратегії, ступінь збереженості об'єкта	Зміст	Приклад
Меморіалізація (середній або високий)	Наситити вже спорожніле місце колишнього підприємства символічним змістом за допомогою артоб'єктів чи механічних пам'яток	Музей води, м. Київ; Колочавська вузькоколіяка, с. Колочава, Закарпатська область
Модернізація (середній або високий)	Провести економічні перетворення, орієнтовані на трансформацію якості колишнього індустріального простору, наприклад, у рітейл-простір	Арт-завод «Платформа», м. Київ; Jam Factory, м. Львів; MOVA, м. Дніпро
Гейміфікація (низький або середній)	Зробити індустріальну міську спадщину ігровим полігоном для деяких урбаністичних течій	Чорнобиль (до початку повномасштабного вторгнення рф в Україну)
Диверсифікація (високий)	Перетворити промислові зони на об'єкти індустріального туризму	ГЗК та кар'єри Криворіжжя; Інтерпайп Сталь, м. Дніпро
Віртуалізація (низький)	Зберегти у вигляді культурної чи медійної спадщини індустріальний ландшафт,	Rotunda, м. Відень; індустріальні мурали, м. Детройт

Джерело: сформовано автором

У стратегічному плані прийняття рішень на основі даних у поєднанні з моніторингом криз та інноваціями підкреслює важливість надійного інформаційного простору. Ці стратегії можуть бути використані окремо або в комплексі, щоб забезпечити збалансований розвиток туристично-рекреаційних систем і адаптацію до сучасних викликів і можливостей.

Дніпропетровська область має значний потенціал для розвитку туристично-рекреаційних систем, враховуючи її історичне, культурне, природне та економічне багатство. Стратегії розвитку в цьому регіоні мають бути адаптовані до його особливостей [23].

Одна з ключових стратегій може включати розвиток індустріального туризму та ревіталізацію застарілої промислової спадщини в комплексні туристичні осередки, що має відбуватись на основі як існуючих об'єктів, так і дотепер занедбаних територій.

Індустріальна спадщина, у тому числі як ресурсна база індустріального туризму, широко вивчається індустріальною археологією. Проте, якщо йдеться про Україну, збережена індустріальна спадщина – це лише невелика частка в загальному обсязі зруйнованого та покинутого промислового ландшафту. Проте покинуті виробничі корпуси та споруди, що руйнуються, штольні та підземні комунікації також можуть стати справжньою знахідкою, що сприятиме розвитку індустріального туризму в цілому.

Також варто розвивати екологічний та активний туризм, використовуючи природні ресурси регіону. Наприклад, національний природний парк «Орільський» може стати центром для екотуризму, де туристи зможуть насолоджуватися природою, пішими та велосипедними маршрутами. Створення екостежок, розвиток кемпінгів та екосадиб сприятиме збереженню природного середовища та залученню туристів, які цінують відпочинок на природі.

Не менш важливою стратегією є розвиток медичного та

оздоровчого туризму, враховуючи наявність санаторіїв та лікувальних ресурсів в області. В розрізі цього питання актуалізується необхідність створення комплексних реабілітаційних програм для повоєнного відновлення людського потенціалу України. Йдеться як про учасників бойових дій та членів їх родин, так і про внутрішньо-переміщених осіб.

Слід відзначити, що в Україні сформовано вагомий науковий та практичний базис для організації кластерів у сфері лікувально-оздоровчого туризму. Цей напрям активно досліджується як ефективний інструмент диверсифікації туристичного продукту в межах об'єднаних територіальних громад. У деяких наукових роботах реабілітаційний і медичний туризм розглядаються як важливий складник комплексних заходів, спрямованих на задоволення сучасних потреб функціонування громад та їхнього довгострокового розвитку [40].

Методологічні засади кластеризації територій дозволяють аналізувати й формувати кластери на основі значного обсягу макроекономічних показників, що є цінним для наднаціональних досліджень. Водночас його застосування на рівні окремої країни або регіону ускладнене через необхідність масштабної економічної бази даних. Додаткові дослідження поглибили розуміння впливу рекреаційних зон на стійкий розвиток урбанізованих громад. Встановлено, що нестабільність у сферах мистецтва, розваг і відпочинку негативно позначається на рівні стійкості громад, тоді як розвиток кластерних процесів у туризмі сприяє збалансованому економічному та соціальному зростанню територій.

До регіонів України, що мають значний потенціал у лікувально-оздоровчому туризмі, належать області з санаторно-курортними закладами, які пропонують послуги за десятьма чи більше напрямками медичної реабілітації. Серед них вирізняються Одеська, Львівська, Закарпатська, Дніпропетровська, Харківська, Київська, а також Вінницька та Полтавська області.

Вінниччина й Полтавщина мають особливі перспективи для переходу до спеціалізованих лікувально-оздоровчих туристичних кластерів. Це можливо за умов ефективної реалізації регіональних стратегій розвитку та ревіталізації інфраструктури, включаючи модернізацію промислових об'єктів для туристичних цілей. Таким чином, ці області здатні перетворитися на центри медичного та оздоровчого туризму в Україні.

Стратегія цифровізації туристичних послуг може сприяти підвищенню привабливості регіону. Відповідні заходи містять, передбачають, розробку мобільних додатків з інтерактивними картами, туристичними маршрутами та рекомендаціями, а також створення віртуальних турів по ключових визначних пам'ятках області. Такі технологічні рішення зроблять подорожі зручнішими та привабливішими для туристів.

Слід зауважити, що всі ці стратегії можуть бути реалізовані у комплексі, з акцентом на розвиток інфраструктури, просування регіону на національному та міжнародному рівнях, а також залучення інвестицій для створення нових, більш конкурентоспроможних в умовах повоєнного відновлення, туристичних продуктів.

1.3 Соціально-екологічні детермінанти життєвого циклу туристично-рекреаційних систем

Як зазначалось в попередньому підрозділі, туризм є інтегрованою системою, яка залежить від багатьох підсистем, зокрема логістики, закладів гостинності, підприємств розваг, закладів креативних індустрій тощо. Багато досліджень зосереджені саме на оцінці розвитку туристично-рекреаційної системи з точки зору забезпечення потреб саме туристів. Проте вони є не єдиними користувачами відповідних підсистем, навіть вузькоспеціалізованих туристичних, адже місцеві мешканці та підприємства також беруть участь у забезпеченні та

функціонуванні зазначених підсистем. Наприклад, мешканці історично привабливих міст взаємодіють із цими туристично атрактивними об'єктами не лише з метою відпочинку, але й у повсякденному житті. Будь-які рішення чи зміни в політиці, інфраструктурі чи інституціях можуть мати хвилі ефектів, впливаючи не лише на туристичний досвід, а й на місцеві підприємства та мешканців. Особливо важливо проаналізувати розвиток туристично-рекреаційних систем в контексті сталого розвитку та зеленого переходу.

Дослідження в сфері туризму часто зосереджені на окремих напрямках і довкіллі [41], [43]. Просторові зміни в сфері туристичної діяльності охоплюють доволі широке коло проблем – від природного та культурного середовища до економічної діяльності та управління. Рівень популярності туристично-рекреаційної системи значною мірою залежить від її туристичної привабливості, яка визначає здатність залучати відвідувачів завдяки унікальності та специфічності об'єктів, що розташовані в її межах. Під туристичною атрактивністю розуміють властивості території, що викликають зацікавленість, емоційне захоплення, а також забезпечують потреби відвідувачів за рахунок її природних, культурно-історичних чи соціально-економічних ресурсів [14].

Території, що не мають яскраво вираженої туристичної привабливості, зазвичай стикаються з низькими обсягами туристичних потоків. Це може бути спричинено як недостатнім туристично-рекреаційним потенціалом, так і неефективним його використанням, нерозвиненістю інфраструктури або слабкою маркетинговою підтримкою [46]. Для таких територій важливим є інтегрування стратегічних підходів для розкриття їх потенціалу, створення умов для розвитку туризму та залучення інвестицій.

Привабливість території залежить від багатьох чинників, серед яких ключову роль відіграють наявні ресурси. Однак навіть значні ресурси не завжди гарантують високий рівень туристичної привабливості. Для оцінки привабливості території

використовують систему кількісних і якісних показників.

Низький рівень туристично-рекреаційної привабливості не означає відсутності перспектив для розвитку туризму. Багато регіонів досягли успіху завдяки ефективному використанню маркетингу території, підтримці місцевої влади та трансформації недооцінених ресурсів. Яскраві приклади містять такі ініціативи, як розвиток індустріального туризму на промислових об'єктах та створення маршрутів, що базуються на унікальних локальних об'єктах, таких як вузькоколіїні залізниці.

Маркетинг території є одним із ключових інструментів для підвищення її привабливості. Він спрямований на розробку програм просування, створення конкурентних переваг, регулювання потоків відвідувачів, зменшення туристичного навантаження та гармонізацію відносин із місцевими громадами [47]. Успішний маркетинг забезпечує додаткові надходження до бюджету та сприяє стійкому розвитку території.

Особливу роль відіграє природний комплекс території, до складу якого входять кліматичні умови, гідрологічні ресурси, лікувальні грязі, флора і фауна, а також ландшафтна унікальність. Чим вище екзотичність та неповторність природного середовища, тим більший ефект на туристів, їх моральне та естетичне задоволення. Загалом цей показник можна узагальнити терміном рекреаційні ресурси природного походження.

Вплив інтенсивного відвідування спричиняє небажані зміни рослинності, ерозію ґрунту, погіршення якості води та дикої природи. Щоб усунути зростаючий вплив рекреаційної діяльності на початку 1960-х років в управління рекреаційними ресурсами було введено термін пропускної спроможності дестинації.

Поняття пропускної спроможності дестинації та рекреаційної ємності території є ключовими у сфері управління туризмом і рекреацією. Хоча обидва терміни стосуються можливостей території витримувати певне навантаження від туристичної діяльності, їхні підходи та застосування мають суттєві відмінності.

Пропускна спроможність дестинації традиційно розглядається як граничний показник, що відображає кількість відвідувачів, яку певна територія може прийняти за певний період без зниження якості послуг та деградації середовища. У цьому контексті акцент робиться на інфраструктурних можливостях дестинації, таких як місткість готелів, транспортна доступність, обсяг туристичних послуг. Наприклад, в роботі [54] визначають пропускну спроможність як максимальну кількість відвідувачів, яку туристичний об'єкт може обслуговувати без погіршення туристичних вражень і значного впливу на довкілля.

Рекреаційна ємність території, у свою чергу, є більш сучасною та комплексною категорією. Вона охоплює не лише фізичні та інфраструктурні обмеження, а й соціально-психологічні та екологічні аспекти навантаження на територію. Так, в роботі [55] зазначено, що рекреаційна ємність означає здатність екосистеми зберігати свою функціональність та стійкість при зростанні інтенсивності рекреаційного використання. Крім того, це поняття враховує сприйняття туристами та місцевими жителями якісних змін, пов'язаних із туризмом.

Таким чином, можна стверджувати, що рекреаційна ємність території є ширшим і більш сучасним підходом, оскільки вона інтегрує економічні, соціальні та екологічні параметри стійкості. Якщо пропускна спроможність зосереджується переважно на кількісних показниках і технічних можливостях дестинації, то рекреаційна ємність враховує якість взаємодії між людьми та природним середовищем, спрямовану на довгострокове збереження ресурсів. Сучасні виклики сталого розвитку туризму та необхідність мінімізації негативного впливу на довкілля роблять підхід рекреаційної ємності більш актуальним у наукових дослідженнях та практиці управління туристичними територіями.

Тим не менш, незважаючи на те, що попередні систематичні огляди зробили значний внесок у розвиток досліджень пропускну спроможності та рекреаційної ємності територій, варто зазначити,

що різноманітність методів, які використовуються для визначення цих показників, спонукає до необхідності додаткової їх систематизації.

Інтегровані та нормативні підходи є найпоширенішими методами оцінки рекреаційної ємності територій та дестинацій. Нормативний підхід здебільшого використовувався у США та в умовах дикої природи і робив акцент на максимальній кількості відвідувачів, тоді як інтегрований метод застосовувався переважно в дослідженнях у Бразилії, Китаї та Ірані для пляжних і міських середовищ і наголошував на прийнятному рівні використання.

Інтегрований метод складається із визначення трьох послідовних показників: фізична, екологічна та туристична ємність території або дестинації [56].

Фізична ємність враховує розмір рекреаційної зони та площу, необхідну для одного відвідувача, щоб визначити прийнятну кількість користувачів, яких можна розмістити.

Екологічна ємність – це максимальна кількість відвідувань, дозволена після врахування коригувальних факторів, таких як сезонні умови (дощі, вітри), екологічна вразливість або періоди розмноження дикої природи. Екологічна ємність оптимізує кількість відвідувачів, визначену через фізичну ємність.

Туристична ємність враховує управлінські можливості, зокрема кількість персоналу, інфраструктуру, обладнання та індекс пропускної спроможності. Цей показник характеризує оптимальну кількість туристів, яку можна прийняти без шкоди для довкілля та якості обслуговування.

Нормативний підхід наголошує на рівні допустимого рекреаційного використання. Його ключові характеристики виражаються у трьох постулатах [57]:

- 1) рекреаційна ємність є результатом узгодження інтересів користувачів, зацікавлених сторін і управлінців;
- 2) управлінські цілі щодо регулювання рекреаційної ємності

залежать від бюджету, наявного персоналу та бажаних умов;

3) рекреаційна ємність може варіюватися залежно від цілей кожної туристичної зони.

Метод передбачає визначення індикаторів якості, що відображають стан рекреаційних ресурсів (екологічний та соціальний впливи, управлінські фактори). Стандарти встановлюються на основі норм, прийнятих у соціальному контексті, і використовуються для моніторингу змін у довкіллі. До них належать індекс туристичної пропускної спроможності, методи оцінки рівня переповненості, експериментальні моделі вибору та інші моделі, що враховують динамічні зміни у туристичних середовищах.

Отже, обидва підходи орієнтовані на оптимізацію використання ресурсів, але акцентуються на різних аспектах: інтегрований метод – на максимальній кількості відвідувачів, а нормативний підхід – на прийнятному рівні використання (табл. 1.5).

Таблиця 1.5 – Характеристика деяких методів оцінки рекреаційної ємності територій

Географія застосування	Основний акцент	Індикатори	Характерні особливості
<i>Інтегрований підхід</i>			
Бразилія, Китай та Іран в умовах пляжних і міських середовищ	Максимізація кількості відвідувачів при діючих обмеженнях	Фізична, екологічна та туристична ємність території або дестинації	Забезпечує конкретні кількісні показники; враховує екологічні та сезонні умови; забезпечує оптимізацію управління через облік інфраструктури та персоналу; вимагає великої кількості даних для точного розрахунку; обмежений підхід у диких природних умовах

Продовження табл. 1.5

Географія застосування	Основний акцент	Індикатори	Характерні особливості
<i>Нормативний підхід</i>			
США в умовах дикої природи	Прийнятний рівень використання рекреаційних ресурсів	Стандарти, нормативи, індекси	Враховує думки користувачів, управлінців і зацікавлених сторін; орієнтований на моніторинг стану рекреаційних ресурсів через індикатори якості; гнучкий у застосуванні до різних зон та умов; може бути менш ефективним у випадках, де потрібні швидкі та точні кількісні розрахунки

Джерело: сформовано автором за даними [54]-[57]

Таким чином, рекреаційна ємність, пропускна спроможність та привабливість туристично-рекреаційної системи є багатогранним поняттям, яке визначається її потенціалом і можливістю забезпечити стійкий розвиток за рахунок раціонального використання ресурсів, екологічної рівноваги та економічної ефективності. Реалізація цього потенціалу залежить від зваженого підходу до планування, відповідальних інвестицій і впровадження принципів сталого розвитку.

Слід окремо відзначити ще один напрям досліджень рекреаційної ємності туристично-рекреаційних систем, пов'язаний із їх життєвим циклом. Життєвий цикл (ЖЦ) туристичних зон або дестинацій був запропонований в 1980 р. у роботі [45], яка згодом стала однією з найвідоміших теорій зростання та змін туристичних напрямів у галузі досліджень туризму та найвпливовішою концептуальною моделлю для пояснення туристичного розвитку та курортної морфології.

Було запропоновано розділити життєвий цикл ТРС на кілька етапів (дослідження, залучення, розвиток, стабілізація, стагнація,

за якою слідують варіативні стадії - від омолодження до занепаду) і, відповідно, визначено особливості кожного із етапів (рис. 1.4).

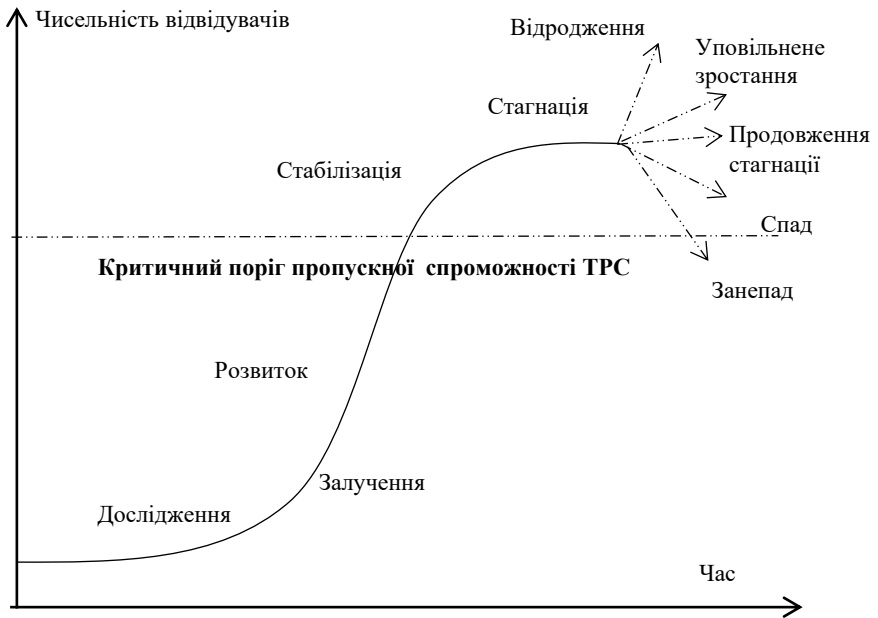

Рисунок 1.4 – Класичний вигляд життєвого циклу туристично-рекреаційної системи (крива Батлера)

Джерело: [45]

Різні автори внесли альтернативні підходи до моделі. Зокрема, в роботі [48] запропоновано концепцію модифікації в процесі розвитку кривої ЖЦ ТРС. Один з аспектів моделі — це взаємозв'язок між рівнем використання ресурсів і якістю досвіду. Йдеться про необхідність управління ресурсами для збереження їхньої цілісності та привабливості для відвідувачів [58]. На початкових етапах застосування моделі головною метою було зростання, що нині дедалі частіше ставиться під сумнів. Менше уваги приділялося впливу зовнішніх чинників на розвиток ТРС, однак, як показала пандемія COVID-19, туристичні напрями та

туризм загалом сильно залежать від стабільності та безпеки подорожей.

Узагальнюючи деякі із існуючих підходів до концепції ЖЦ ТРС, можемо відзначити три значні тенденції та теорії, які вплинули на неї: подальший розвиток управління сталим туризмом, застосування концепцій залежності від траєкторії розвитку та зв'язок концепцій розвитку з еволюційною економічною географією.

Сталий туризм отримав величезну підтримку в теорії та принципах, хоча негативні екологічні наслідки від активних подорожей на глобальному рівні продовжують загострюватись. Попри те, що багато окремих підприємств значно скоротили споживання енергії, викиди вуглецю, використання імпортованої робочої сили та невідновлюваних ресурсів, швидке відновлення туризму після COVID-19 свідчить, що ринок туристичних послуг, туристична індустрія та органи влади на різних рівнях ще не усвідомлюють необхідності скорочення і переорієнтації розвитку туризму. Заходи щодо уникнення явища, відомого як «надмірний туризм» (overtourism), перекладено на окремі дестинації.

Деякі дослідники стверджують, що надмірний туризм пов'язаний в першу чергу із неефективним управлінням, а не надмірною кількістю туристів. Проте очевидним є те, що сталий розвиток туризму є здебільшого теоретичним базисом і спорадичним проявом відповідальності окремих підприємств, а не загальнообов'язковою парадигмою, також очевидною є відсутність необхідного рівня інтеграції для ефективних дій. Орієнтація на стимулювання туристичних потоків залишається домінантним підходом у більшості стратегій розвитку туристично-рекреаційних систем регіонального та локального рівня.

Концепція залежності від траєкторії розвитку в туризмі полягає в дослідженні таких питань, як особливості їх формування, контролю, зміни та переорієнтації. Відзначається, що перехід від парадигми постійного зростання до більш сталого шляху розвитку

може бути зупинений внутрішніми та зовнішніми чинниками.

Еволюційна економічна географія (ЕЕГ) – це концепція, що досліджує процеси формування, трансформації та розвитку економічних просторів через призму довготривалих змін та взаємодії між різними чинниками. В контексті туризму ЕЕГ фокусується на тому, як туристичні простори еволюціонують під впливом історичних, економічних, соціальних і політичних факторів [58].

Розвиток туристичних просторів залежить від раніше прийнятих рішень, наявної інфраструктури, традицій та ресурсів. Наприклад, успіх чи стагнація дестинації значною мірою визначається її минулим використанням і сформованими шляхами розвитку. Туристичні простори змінюються під впливом глобальних тенденцій, таких як зміна клімату, економічні кризи, розвиток технологій чи зміни у споживчих перевагах. ЕЕГ підкреслює, що туристичні простори не залишаються статичними. Вони адаптуються до нових умов, розвиваючи нові туристичні продукти, кластери чи напрями.

Туристичні дестинації часто розвиваються у вигляді кластерів, де взаємодія між різними гравцями (готелями, туроператорами, місцевою владою) створює синергію, сприяючи їх еволюції. У контексті еволюції туристичних просторів ЕЕГ вивчає, як дестинації адаптуються до викликів сучасності, наприклад, переходять до більш стійких моделей розвитку, зберігаючи баланс між економічною вигодою, екологічною стабільністю та соціальним благополуччям, а отже, зв'язок ЕЕГ та концепції життєвого циклу туристично-рекреаційної системи є очевидним.

Одним із головних недоліків моделі життєвого циклу ТРС, відображеної на рис. 1.4, є її схильність до детермінізму. У межах цієї концепції передбачається, що будь-яка ТРС неминуче проходить усі стадії свого розвитку. Це викликає сумніви, особливо щодо концепції порогу пропускнуї спроможності та рекреаційної ємності, який у моделі сприймається як обов'язковий

етап.

Таким чином, на основі моделі Батлера розроблено два варіанти управлінських рішень стосовно розвитку ТРС. Перший варіант базується на збереженні фіксованого порогу пропускної спроможності. У цьому випадку управлінські заходи спрямовуються на те, щоб кількість туристів залишалася нижчою за цей поріг. Досягти цього можна шляхом скорочення стадії розвитку. Таким чином, замість тривалого періоду швидкого зростання, характерного для цієї стадії, DESTINATION переходить до фази стабілізації, фактично оминаючи активну стадію розвитку (рис. 1.5).

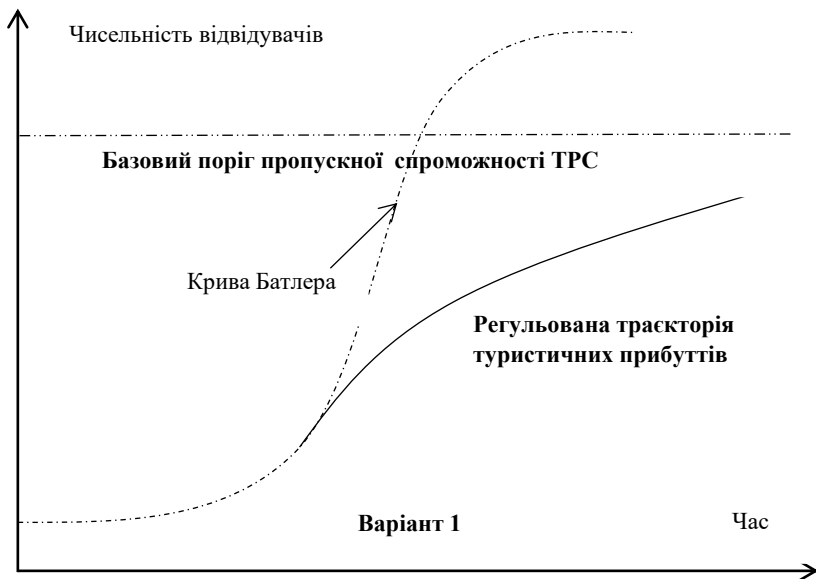

Рисунок 1.5 – Управління кривою Батлера – варіант 1

Джерело: [48], [49]

Отже, тривалість життєвих циклів туристичних DESTINATION, як і тривалість кожної з їхніх стадій, може суттєво варіюватися під впливом численних факторів. До таких належать рівень

транспортної доступності, особливості державної політики у сфері туризму та наявність конкуруючих ТРС. Ці елементи здатні як прискорювати, так і сповільнювати перехід між окремими етапами життєвого циклу. У певних випадках розвиток ТРС може зупинитися на одній зі стадій і не продовжуватися далі.

Другий варіант передбачає адаптацію туристичної дестинації до зростаючого попиту через системний підхід, який враховує динаміку розвитку та соціально-економічний контекст (рис. 1.6).

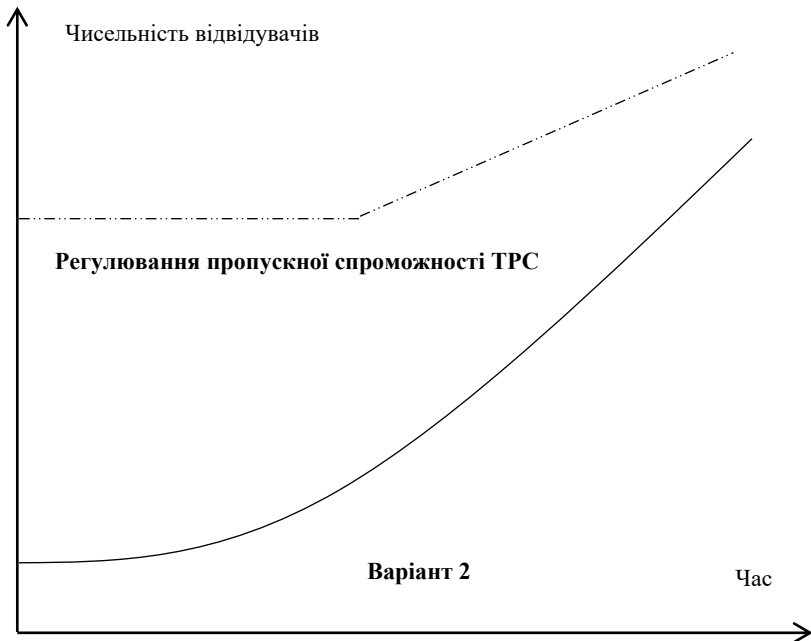

Рисунок 1.6 – Управління пропускнуною спроможністю ТРС – варіант 2

Джерело: [48], [49]

Цей сценарій пропонує традиційну послідовність етапів, де після початкового залучення туристів слідує активний розвиток, з поступовим збільшенням пропускнуною спроможності дестинації.

Основний акцент робиться на гармонізації туристичної активності з потребами та можливостями місцевої спільноти та природного середовища.

Зростання пропускної спроможності досягається через системне регулювання соціокультурного впливу туризму, що передбачає просвітницькі програми для туристів і місцевих жителів. Ці програми сприяють формуванню екологічної культури та зміцненню соціальної єдності, що мінімізує ризик конфліктів між учасниками туристичного процесу.

Для захисту навколишнього середовища дестинації впроваджуються посилені природоохоронні норми, які інтегрують принципи сталого розвитку. Використання «зеленого маркетингу» не лише підвищує екологічну відповідальність туристичного бізнесу, а й формує позитивний імідж ТРС, орієнтуючи її на свідомих туристів

Економічний компонент цього варіанта передбачає стимулювання місцевого підприємництва, яке інтегрується у структуру туристичної економіки. Активізація локального бізнесу сприяє створенню нових робочих місць, підвищенню доходів місцевої громади та забезпеченню сталого економічного зростання.

Зрештою, другий варіант орієнтується на стратегічне збільшення пропозиції через розвиток інфраструктури, адаптацію управлінських рішень та інтеграцію екологічних, соціальних і економічних чинників. Це дозволяє дестинації еволюціонувати відповідно до вимог ринку, зберігаючи баланс між інтересами туристів, місцевих громад та природного середовища.

Цілком природно, що для кожного із запропонованих варіантів управління ЖЦ ТРС можна сформулювати перелік позитивних та негативних характеристик. Підхід з позиції фіксованого порога пропускної спроможності дозволяє забезпечити суворий контроль над чисельністю туристів, що допомагає зберігати природне середовище та соціокультурну

гармонію. Також зменшується ризик перевантаження інфраструктури, що дозволяє уникнути деградації ТРС. Замість різкого переходу до спаду ТРС може довше перебувати у фазі стабільності, що сприяє збереженню її привабливості.

Однак укорочена стадія розвитку може призвести до втрати можливостей для зростання та інновацій. Менша кількість туристів означає обмежені доходи для місцевої економіки, що може викликати незадоволення серед місцевих громад і підприємств. Занадто консервативний підхід може знизити конкурентоспроможність дестинації на ринку.

Другий варіант, зорієнтований на зростання пропускної спроможності, дозволяє розширювати інфраструктуру та забезпечувати зростання туристичних потоків, що сприяє збільшенню доходів, створенню робочих місць і активізації місцевого бізнесу. Дестинація еволюціонує відповідно до попиту, залишаючись конкурентоспроможною на туристичному ринку. Освітні програми та зелений маркетинг сприяють формуванню екологічної культури, зменшуючи конфлікти між туристами та місцевими жителями.

Проте для цього варіанта існує високий ризик перевантаження. Збільшення потоку туристів може спричинити надмірне навантаження на інфраструктуру та екосистеми, якщо регулювання буде недостатньо ефективним. Цей варіант вимагає значних інвестицій та координації між зацікавленими сторонами, що може бути складним у реалізації. Зростання туризму також може негативно вплинути на традиційний уклад життя місцевих громад, якщо їхні інтереси не будуть враховані.

Перший підхід є більш обережним і орієнтованим на збереження стабільності та природно-соціальної рівноваги. Він підходить для ТРС, які прагнуть уникнути ризику деградації та зберегти свою унікальність. Другий підхід, навпаки, орієнтований на економічний розвиток і адаптацію до сучасних ринкових умов, що робить його більш динамічним, але водночас ризикованим,

адже потребує більш глибокого дослідження поняття економічної доцільності туристичної діяльності.

Очевидним напрямом для майбутніх досліджень є продовження роботи, пов'язаної із загальним полем еволюційних досліджень, таких як згадані вище дослідження ЕЕГ. Поява COVID-19 і пандемія спрямували значну частину академічної уваги на її вплив на туризм і подорожі. Це дозволило усвідомити, наскільки важливим є туризм для економіки та добробуту людей завдяки його економічному та соціальному значенню. Забезпечення виживання та подальшого розвитку туристично-орієнтованих спільнот є важливим не лише через відсутність очевидної економічної альтернативи, але й тому, що багато потенційних туристів бажають, щоб ці спільноти продовжували надавати можливості для відпочинку.

Економічна доцільність туристичної діяльності є важливим показником ефективності розвитку туризму на певній території. Вона визначається з огляду на співвідношення витрат та вигод від туристичної діяльності, її вплив на економічний розвиток, зайнятість населення та добробут місцевої громади. Оцінка економічної доцільності є комплексною і базується на низці критеріїв та показників.

Оцінити економічну доцільність туристичної діяльності можна за такими основними підходами. Перший підхід полягає в розрахунку прямих і непрямих економічних ефектів від туризму. До прямих ефектів належать доходи, отримані від надання туристичних послуг, такі як прибуток готелів, ресторанів, транспортних компаній та культурно-розважальних закладів. Непрямі ефекти охоплюють збільшення попиту на продукцію інших секторів економіки, які обслуговують туристичний бізнес (наприклад, сільське господарство чи будівництво).

Другий підхід акцентує увагу на мультиплікативному ефекті туризму, що полягає у здатності туристичних витрат генерувати додаткові доходи в економіці. Туристи витрачають гроші на

проживання, харчування, покупки й розваги, що створює ланцюгову реакцію та стимулює розвиток інших галузей. Це відображається через показник мультиплікатора туризму, який демонструє, на скільки одиниць зростає загальний дохід економіки при зростанні витрат туристів на одну одиницю.

Ще одним інструментом оцінки є аналіз зайнятості населення, оскільки туризм створює робочі місця як у великих містах, так і в сільській місцевості. Це стосується як сезонної, так і постійної зайнятості в готельному бізнесі, громадському харчуванні, транспорті, а також у сфері послуг і торгівлі.

Оцінка економічної доцільності також враховує інвестиційну привабливість території. Розвиток туристичної інфраструктури, такої як дороги, готелі, рекреаційні об'єкти та культурні заклади, створює можливості для залучення як внутрішніх, так і зовнішніх інвестицій. Це підвищує конкурентоспроможність регіону та стимулює подальший розвиток підприємництва.

Важливим критерієм є баланс між витратами на розвиток туризму та отриманими вигодами. Витрати містять в собі видатки на будівництво та утримання інфраструктури, екологічні компенсації та соціальні витрати, пов'язані з перенасиченням територій туристами. Економічна доцільність передбачає, що доходи від туризму перевищують ці витрати та забезпечують сталий розвиток території. Економічна доцільність туристичної діяльності характеризується такими позитивними ефектами для території:

- зростанням ВВП завдяки доходам, отриманим у сфері туризму та суміжних галузях;
- поліпшенням рівня життя населення за рахунок підвищення зайнятості, зростання заробітної плати та створення нових бізнес-можливостей;
- підвищенням інфраструктурного рівня території, що позитивно позначається на житті як туристів, так і місцевих мешканців;

– диверсифікацією економіки, зменшуючи залежність регіону від однієї галузі та розширюючи джерела доходів.

Таким чином, економічна доцільність туристичної діяльності оцінюється через інтегральні показники, а саме дохідність, створення робочих місць, розвиток інфраструктури та мультиплікативний вплив на інші галузі економіки. Туристична діяльність є економічно доцільною тоді, коли вона сприяє зростанню регіональної економіки та підвищенню якості життя населення без негативних довгострокових наслідків для соціальної та екологічної стійкості.

Рекреація і туризм як види соціально-економічної діяльності постійно еволюціонують: туристичні напрями стають рекреаційними ресурсами, а згодом – місцями дозвілля, що відображає зміни у транспорті, ринкових перевагах та інших чинниках. Тому подальше вивчення роботи агломерацій у контексті туризму, як і дослідження ролей підприємців, державних установ та місцевих зацікавлених сторін у забезпеченні добробуту спільнот туристичних напрямів, є особливо актуальним.

Другим потенційно цінним напрямом досліджень є більш глибокий аналіз політичного середовища ТРС, способів управління такими спільнотами, механізмів контролю та процесів ухвалення рішень у них. Іншими словами, інституційне забезпечення різнорівневих ТРС є перспективним напрямом розширення кола наукових завдань у відповідній сфері. Тема сталого розвитку в контексті туризму, безперечно, потребує більш критичного та детального вивчення. Незважаючи на значний прогрес на рівні окремих підприємств, глобальні зусилля у напрямі сталого розвитку туризму значною мірою залишаються недостатніми.

У контексті моделі ЖЦ ТРС більшість досліджень мали описовий характер і зосереджувалися на одному чи кількох туристичних напрямках. Дослідження [59] привертає увагу до труднощів у подоланні моделі зростання. Йдеться про вразливість

спроб місцевих зацікавлених сторін рухатися до сталого майбутнього та спадкову інституційну інерцію, що підтримує статус-кво на користь зростання.

Розвиток концепції регенеративного туризму може запропонувати альтернативний шлях до менш екологічно проблемного розвитку туристичних напрямів. Однак однією з проблем реалізації політики дегресії або скорочення є те, що багато місцевих зацікавлених сторін, туристів, а також публічних представників не підтримують такі підходи. Хоча жителі деяких міст, таких як Барселона чи Венеція, можуть виступати проти подальшого зростання, вони зазвичай не готові миритися зі зменшенням рівня зайнятості або доходів, особливо якщо беруть участь у туристичному бізнесі.

Крім того, важливим аспектом є відсутність єдиної глобальної туристичної індустрії, якою можна було б управляти централізовано. Туризм складається з безлічі підприємств різного масштабу, які часто конкурують між собою. Брак централізованого органу ускладнює перехід до більш стійких підходів. Дослідження шляхів досягнення реального балансу на рівні туристичних напрямів є нагальним завданням. Дії зі скорочення негативного впливу можуть бути ефективними, але водночас призводять до зниження привабливості деяких ТРС, що визначає необхідність дослідження їх ЖЦ.

Модель ЖЦ ТРС Батлера досі використовується, хоча й із модифікаціями та адаптаціями, адже цілком очевидним є те, що одна крива не може описати будь-яку ТРС, що і спричинило появу різних версій оригінальної моделі.

Модель ЖЦ ТРС підлягає як описовому, так і прогностичному тестуванню, однак із часом саме сталий напрям розвитку став найбільш значущим. Якщо у початковій моделі кількість туристів брали за показник розвитку, оскільки вважали, що це єдина доступна статистика для більшості напрямів, яка відображає зростання та розвиток, то наразі доступні альтернативні

показники, які є значно більш складними для кількісного опрацювання, як, наприклад, рівень задоволеності відвідувачів, якість наданих послуг, тощо.

Занепокоєння через надмірну кількість туристів стало очевидним у багатьох локаціях. Це зростаюче невдоволення нинішніми обсягами відвідувань потрібно визнати й вирішувати. Будь-яка модель розвитку напрямів відтепер має враховувати майже повне зникнення туристів у період 2020–2022 років. Ймовірне майбутнє для багатьох напрямів може і повинно бути орієнтованим на стабільність, бажано сталий розвиток, а не зростання.

Дослідження минулого та майбутнього туристичних напрямів залишається важливим елементом у економічному спектрі дослідницьких тем, частково через значущість цих місць і потребу зрозуміти шляхи їхнього розвитку та доступні варіанти, а також через їхній зв'язок з іншими формами економічної діяльності. Управління такими спільнотами для забезпечення сталого довгострокового успіху в екологічному, соціальному та економічному аспектах є не лише здоровим глуздом, а й необхідністю для забезпечення майбутнього добробуту цих напрямів як для місцевих жителів, так і для відвідувачів.

Отже, особливість управління життєвим циклом туристично-рекреаційної системи в умовах сталого розвитку потребує ретельного врахування економічної доцільності діяльності та рекреаційної ємності території. Ці аспекти є основними чинниками, які визначають сталість розвитку дестинації та ефективність управлінських рішень у довгостроковій перспективі.

Економічна доцільність туристичної діяльності передбачає баланс між витратами на розвиток інфраструктури, просування дестинації та залученням туристів, а також доходами, які генеруються завдяки цій діяльності. Вона визначає, наскільки виправданим є подальше інвестування у конкретну територію. Надмірне навантаження на фінансові ресурси або недостатнє

повернення інвестицій може призвести до стагнації чи навіть занепаду дестинації, тоді як грамотне управління дозволяє забезпечити її тривалу привабливість і конкурентоспроможність.

Рекреаційна ємність території, у свою чергу, встановлює межі фізичного, соціального та екологічного навантаження, яке здатна витримати дестинація без втрати якості туристичного продукту. Ігнорування цієї ємності може призвести до деградації природного середовища, погіршення умов проживання місцевих жителів і зниження задоволеності туристів. Це, у свою чергу, може вплинути на життєвий цикл дестинації, прискорюючи її перехід у стадію спаду.

Інфраструктурна ємність дестинації є важливим обмеженням, яке доповнює рекреаційну ємність території, визначаючи її здатність ефективно обслуговувати туристів та забезпечувати комфортне перебування без перевантаження наявних ресурсів. Цей аспект стосується фізичних, технічних і організаційних можливостей території, які містять транспортну, житлову, комунальну, соціальну та сервісну інфраструктуру.

Інфраструктурна ємність як фактор обмеження проявляється через низку критичних аспектів. Транспортна інфраструктура визначає можливості дестинації приймати певну кількість відвідувачів, забезпечуючи ефективний доступ до території (дороги, аеропорти, залізничні станції) і зручність пересування всередині неї (громадський транспорт, паркувальні зони). Якщо транспортна система перевантажена, це може спричинити затори, підвищення аварійності та зниження задоволеності туристів.

Житлова інфраструктура містить у собі готелі, хостели, апартаменти та інші місця для проживання туристів. Недостатня кількість або низька якість житлових об'єктів обмежує кількість відвідувачів, яких може прийняти дестинація, особливо в пікові періоди.

Комунальна інфраструктура стосується водопостачання, енергозабезпечення, каналізації та системи поводження з

відходами. Перевищення інфраструктурної ємності в цьому аспекті може призвести до екологічних проблем, зниження якості послуг і порушення нормального функціонування території.

Соціальна інфраструктура охоплює лікарні, поліцію, служби безпеки та рятувальні підрозділи. Її обмеженість може створювати ризики для туристів у разі надзвичайних ситуацій або несприятливих умов.

Сервісна інфраструктура (заклади харчування, культурно-розважальні об'єкти, магазини, атракції та інформаційні центри тощо) повинна відповідати потоку туристів. Перевантаження сервісної інфраструктури може негативно впливати на туристичні враження та репутацію DESTINATION.

Інфраструктурна ємність виступає як додатковий рівень обмеження, оскільки навіть за оптимального використання природних і соціальних ресурсів DESTINATION не зможе забезпечити якісне обслуговування відвідувачів, якщо її інфраструктура не здатна впоратися з їхнім потоком. Тому, як і рекреаційна ємність, вона потребує ретельного врахування в процесі управління, планування та розвитку туристично-рекреаційної системи.

Загалом інфраструктурна ємність не лише накладає обмеження, але й створює орієнтири для подальших інвестицій і розвитку. Її оптимізація та модернізація дозволяють збільшити загальну спроможність DESTINATION, забезпечити збалансоване використання ресурсів і сприяти її довгостроковій конкурентоспроможності. Загальний вид життєвого циклу туристично-рекреаційної системи в умовах врахування соціально-екологічних детермінант їх розвитку зображено на рис. 1.7.

Для збалансованого регулювання життєвого циклу різнорівневих ТРС нами запропоновано врахування трьох основних детермінант: нижній межі регулювання відповідає економічна доцільність туристичної діяльності – лінія, нижче якої будь-які управлінські дії з боку громадських або державних органів є недоцільними. Проміжок, обмежений лінією економічної

доцільності туристичної діяльності. формує область 1 – область вільного зростання туристичної діяльності.

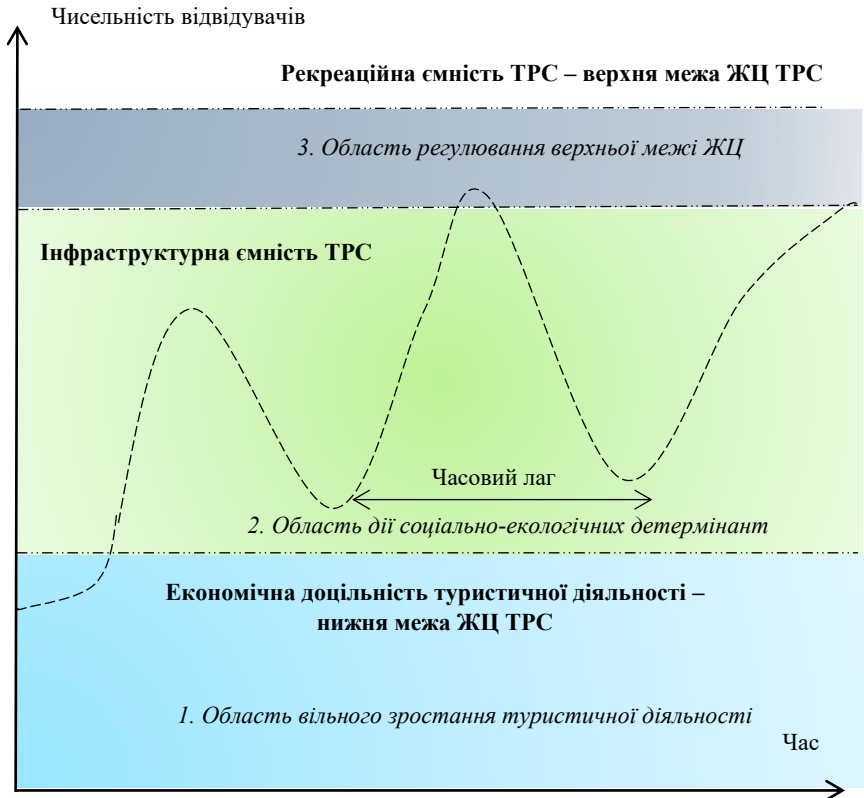

Рисунок 1.7 – Життєвий цикл туристично-рекреаційної системи в умовах його соціально-екологічних детермінант

Джерело: сформовано автором

Верхня межа ЖЦ ТРС відповідає її рекреаційній ємності – даний показник визначається переліком фізичних, екологічних, географічних чинників і є незмінюваним або змінюваним дуже повільно, при цьому час змін суттєво перебільшує час життя будь-якої ТРС. Однак необхідно враховувати ще одну межу, яка виражається через інфраструктурну ємність ТРС. Саме

інфраструктурна та рекреаційна ємність формують область 3 – область регулювання верхньої межі ЖЦ ТРС. Область 3 відповідає найвищим рівням розвитку ТРС і потребує найбільш виважених управлінських рішень, адже інфраструктурна ємність в умовах необхідності забезпечення збалансованого розвитку ТРС не може перевищувати ємність рекреаційну.

Область 2 – область соціально-екологічних детермінант – зверху обмежена лінією інфраструктурної ємності ТРС, а знизу – лінією економічної доцільності туристичної діяльності. Завдання збалансованого регулювання ЖЦ ТРС полягає в застосуванні комплексу обмежувальних та стимулюючих інструментів, які би утримували лінію ЖЦ ТРС в заданих межах.

Окрему увагу слід приділити часовому лагу між застосуванням інструментів регулювання і їхнім впливом на ЖЦ ТРС, адже це динамічний процес, у якому впроваджені заходи можуть дати результати лише через певний час. Наприклад, інвестиції в інфраструктуру, покращення якості послуг чи впровадження екологічних ініціатив можуть мати позитивний вплив на привабливість ТРС, але цей ефект може проявитися лише через кілька років. Водночас, неправильний вибір або запізніле застосування заходів може призвести до негативних наслідків, які вже буде важко виправити. Отже, ефективне управління туристично-рекреаційною системою має враховувати ці аспекти у взаємозв'язку. Планування повинно базуватися на реалістичних прогнозах і сценаріях, які враховують потенційні ризики, можливості та обмеження території. Особливу увагу слід приділити моніторингу впливу прийнятих рішень, щоб мати можливість оперативно коригувати стратегії в разі необхідності.

РОЗДІЛ 2 МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ РЕГІОНАЛЬНИХ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНИХ СИСТЕМ

2.1 Фінансово-інвестиційне забезпечення розвитку регіональних туристично-рекреаційних систем

Незважаючи на те, що туризм є основним джерелом прибутку для більшості країн, що розвиваються, збільшення туристичної діяльності також створює доволі значний перелік проблем. Наприклад, туризм може створювати проблеми з управлінням у DESTINACIYAX, де спостерігається надмірний туризм (наприклад, Барселона, Берлін, Лісабон, Прага) і завдавати шкоди екологічній, соціокультурній та економічній складовим, створюючи тиск на інфраструктуру та муніципальні послуги (споживання води, послуги охорони здоров'я, утворення відходів та, як наслідок, природна та культурна деградація).

У відповідь на це країни інтегрували спеціальні податки туристичного сектору у свої фіскальні системи, щоб фінансувати, регулювати та компенсувати ці великі витрати. У той час як податки на туризм забезпечують приблизно 10% загальних податкових надходжень деяких розвинених країн (табл. 2.1), вони можуть бути єдиними податковими надходженнями в країнах з невеликою економікою (Макао – 80% загальних податкових надходжень, Мальдіви – 60%) [60]. Таким чином, оподаткування туризму стало дуже привабливим фінансовим інструментом для деяких DESTINACIYAX.

Ці податкові надходження зазвичай використовуються для створення необхідної інфраструктури, розвитку туризму та фінансування послуг, які підвищують добробут місцевого населення. Таким чином, податки, пов'язані з туризмом, вважаються ефективним засобом інтерналізації зовнішніх витрат і

отримання справедливої вигоди від туризму для приймаючої громади.

Таблиця 2.1 – Надходження від туризму у платіжному балансі країн ЄС, 2010-2015-2022 рр., млн євро

Країна	2010	2015	2022	% від ВВП
ЄС	96 200	136 062	146 925	0,9
Бельгія	8 620	7 090	6 585	1,2
Австрія	14 027	16 435	18 912	4,2
Болгарія	2 574	2 825	3 246	3,8
Греція	9 611	14 126	17 676	8,6
Данія	4 420	6 027	8 485	2,2
Естонія	824	1 347	1 215	3,4
Ірландія	3 106	4 315	6 686	1,3
Іспанія	44 375	56 310	69 219	5,1
Італія	29 257	35 555	44 254	2,3
Кіпр	1 637	2 279	2 737	9,9
Латвія	484	807	1 050	2,7
Литва	729	1 041	1 127	1,7
Люксембург	4 286	5 051	5 145	6,6
Мальта	814	1 246	1 535	8,8
Нідерланди	8 850	12 067	15 230	1,6
Німеччина	26 159	33 265	29 960	0,8
Польща	7 136	9 267	13 773	2,1
Португалія	7 600	11 606	21 141	8,7
Румунія	860	1 659	4 474	1,6
Словаччина	1 684	2 192	1 291	1,2
Словенія	1 991	2 162	2 972	5,2
Угорщина	4 315	4 797	5 362	3,2
Фінляндія	2 291	2 318	2 136	0,8
Франція	43 040	52 585	56 670	2,1
Хорватія	5 568	7 219	13 114	19,3
Чехія	5 419	5 465	4 807	1,7
Швеція	6 324	7 555	8 593	1,5

Джерело: [53]

Туристичний збір – це специфічний і зазвичай регіональний податок, який стягується з тимчасових відвідувачів на фіксованій або вартісній основі (наприклад, у відсотках), який сплачується підприємству розміщення під час від'їзду. Він також відомий як міський податок, податок на проживання в готелі, податок на проживання або податок на ліжко-місце. Окрім фінансування туристичної інфраструктури, туристичний податок також може бути переданий до державних резервів для накладних витрат у межах, дозволених законом.

Базуючись на принципі «користувач платить», туристичний податок все частіше використовується приймаючими країнами в усьому світі для забезпечення більш справедливого розподілу витрат, пов'язаних з туризмом, і для вирішення, зокрема, пов'язаних з туризмом екологічних проблем. Туристичний збір є внутрішнім податком, тому національні політики теоретично повинні мати право визначати критерії його використання, хоча існує обов'язок дотримуватись принципів, викладених у міжнародних угодах. Туристичний збір стягується з короткотермінового перебування та з усіх внутрішніх та іноземних туристів, в тому числі в країнах-членах Європейського Союзу (див. додаток А). Правовою основою для такої податкової практики з туристів є Директива Ради 2006/112/ЄС [61].

У країнах-членах ЄС доходи від туристичного збору, які покладаються на місцеві органи влади, можуть стягуватися трьома різними способами:

- 1) з особи за ніч;
- 2) з номера за ніч;
- 3) у відсотках від ціни номера.

У Німеччині, наприклад, база оподаткування варіюється в різних містах, наприклад, у Франкфурті податок базується на вартості розміщення на людину за ніч, тоді як у Бремені, Бохумі та Берліні стягується відсоток від вартості номера. Аналогічна ситуація склалась із оподаткування в Нідерландах. В Алкмаарі,

Ейндховені та Гаазі стягується податок на основі ціни проживання за особу за ніч, тоді як у Роттердамі, Утрехті та Бреді стягується відсоток від ціни номера. У Франції, Іспанії та Італії туристичний збір сплачується з особи за ніч і залежить від типу розміщення в готелі [62].

В Україні розмір туристичного збору встановлюється місцевими органами самоврядування і залежить від кількості днів проживання в місцях тимчасового розміщення. Відповідно до Податкового кодексу України (ПКУ) [63] ставки збору регулюються так:

- для внутрішнього туризму до 0,5% мінімальної заробітної плати за кожен добу проживання;
- для в'їзного туризму до 5% мінімальної заробітної плати за добу.

Ці показники обмежені законом, однак конкретні ставки встановлюються місцевими радами, що дозволяє враховувати специфіку туристичного попиту кожного населеного пункту. База нарахування збору визначається загальною кількістю днів проживання у визначених місцях тимчасового розміщення. До таких місць належать:

- 1) заклади готельного типу – готелі, хостели, кемпінги, мотелі, санаторії, туристичні бази, будинки відпочинку, пансіонати тощо;
- 2) приватні об'єкти, що надаються для тимчасового проживання, – квартири, кімнати, житлові будинки, дачі, садові будинки, котеджі та інші подібні об'єкти.

Податковий кодекс України чітко регулює, що періодом проживання є лише повна доба, тому навіть у разі погодинного розміщення збір розраховується як за одну добу. Сума збору вноситься платниками авансом перед початком тимчасового проживання. Податкові агенти – суб'єкти, які надають послуги з розміщення, – зобов'язані збирати кошти відповідно до встановлених ставок та умов.

Податкові агенти перераховують зібраний туристичний збір до місцевого бюджету за місцем своєї реєстрації. Оплата здійснюється або щоквартально – у строки, передбачені для подання квартальної податкової звітності, або авансовими внесками до кінця кожного календарного місяця (до 30 числа, а в лютому – до 28 або 29 числа).

Якщо оплата за проживання (бронювання) здійснюється в одному кварталі, а фактичне розміщення — в іншому, податкове зобов'язання виникає у звітному періоді, коли відбулося реальне проживання. Законом передбачено винятки для певних категорій громадян, які не є платниками цього збору. До них належать:

- особи, які постійно проживають у населеному пункті, де встановлено туристичний збір (зокрема на умовах оренди);
- працівники, які прибули у відрядження, що підтверджується офіційним наказом чи розпорядженням керівника підприємства;
- люди з інвалідністю та діти з інвалідністю (разом із одним супроводжуючим для осіб з інвалідністю I групи або дітей з інвалідністю);
- ветерани війни та ліквідатори наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;
- особи, які прибули до лікувально-оздоровчих закладів за путівками чи курсівками;
- неповнолітні особи (до 18 років);
- члени сім'ї фізичної особи першого або другого ступеня споріднення, які тимчасово розміщуються у житлі, що належить цій особі;
- внутрішньо переміщені особи (ВПО), які мають офіційне підтвердження місця тимчасового проживання.

Для отримання пільги громадяни повинні надати податковим агентам документи, що підтверджують їх право на звільнення від сплати збору. Ця система сприяє розвитку місцевих громад, забезпечуючи справедливе залучення коштів від туристичної діяльності та надаючи пільги тим, хто їх дійсно потребує [63].

Як показано в табл. 2.2, для країн, які стягують туристичний збір, можуть бути як переваги, так і недоліки, незважаючи на ринкові умови та готовність туристів сплачувати відповідні збори.

Таблиця 2.2 – Переваги та недоліки туристичного оподаткування

Переваги	Недоліки
Механізм сприяння економічному розвитку	Високі податки можуть мати негативний вплив на конкурентоспроможність дестинацій
Покладання навантаження на відвідувачів, а не на місцевих мешканців	Туристи можуть сприймати високі податки як несправедливі
Забезпечення фінансування туристичного маркетингу	Туристи можуть платити за об'єкти, якими вони не користуються
Більш прогресивні маркетингові цикли	Покладання тягаря та вартості збору на туристичну сферу
Залучення зацікавлених сторін до того, як витрачаються доходи	Туристичні податки застосовуються лише до частини індустрії туризму, тобто лише до готелів/місць розміщення
Низький вплив на бізнес/туризм	Ризик того, що отримані доходи не будуть використані в туристичних цілях

Джерело: сформовано автором за [64]-[66]

Основні недоліки полягають, по-перше, у тому, що високе оподаткування зменшує доходи від туризму, а отже, і загальні зібрані доходи, і, по-друге, це шкодить конкурентоспроможності дестинацій у випадках, коли зібрані податки не використовуються для покриття витрат, пов'язаних з туризмом.

Отже, незважаючи на те, що в багатьох країнах туристичний податок є значним джерелом доходу, він може заважати ринковій економіці, оскільки може збільшити туристичні витрати, знизити конкурентоспроможність і, як наслідок, прибутковість, що особливо відчутно для традиційно менш стійкого малого та середнього бізнесу.

Як наголошувалось вище, окрім економічного внеску туризм може негативно впливати на навколишнє середовище, зокрема, у

зв'язку із перевищенням рекреаційної ємності та пропускну здатності природних об'єктів. Конкретні негативні впливи на природу означають знищення сільськогосподарських угідь, збільшення забруднення ґрунту, води та повітря, виснаження ресурсів через надмірне використання води, а також знищення дикої природи тощо. Щоб зменшити ці наслідки, слід приділяти увагу екології та захисту навколишнього середовища, просувати екологічно чисті туристичні продукти, однак ця діяльність потребує інвестицій та виділення достатніх ресурсів. Враховуючи те, що це загальні блага, ними зазвичай нехтують, а обмежені фінансові ресурси використовуються з іншими цілями, наприклад, для інфраструктурних проєктів. Навіть якщо ці кошти використовуються для розвитку туризму, вони спрямовані на захист природних територій. Деякі країни запровадили спеціальні податки, щоб фінансувати зменшення шкоди навколишньому середовищу. У багатьох країнах туристичний збір витрачається на екологічні послуги та сталий розвиток дестинацій. У результаті платник отримує екологічну послугу в обмін на податок.

Наприклад, туристичний податок, запроваджений у квітні 2011 року на Балеарських островах Іспанії, який спочатку називався «екоподаток» і «податок на сталий туризм», з 2016 року спрямований на зменшення негативних наслідків швидкого зростання масового туризму в Іспанії. Перенаселеність узбережжя Балеарських островів через велику кількість туристів завдала шкоди природним територіям і погіршила імідж місця призначення. Тому потрібні були додаткові кошти, щоб запобігти більш серйозному погіршенню та пом'якшити негативний вплив туристичної діяльності [67].

Відповідно, екоподаток був спрямований на захист зелених зон і пом'якшення шкоди навколишньому середовищу, освіту місцевого населення з метою створення більших можливостей для працевлаштування поза туристичним сезоном, захист і оновлення культурної спадщини, сприяння сталому туризму та проведення

досліджень щодо коригувальних заходів, пов'язаних зі зміною клімату. Зокрема, зміна клімату безпосередньо впливає на задоволеність відвідувачів і туристичне сприйняття, спонукаючи приймаючі країни до розробки рішень, орієнтованих на екологічне споживання. Щоб фінансувати ці рішення вони використовують туристичний податок, який забезпечує значне фінансування заходів із збереження навколишнього середовища, тим самим сприяючи розвитку сталого туризму. Балеарські острови виділили приблизно 224 мільйони євро на такі проєкти. Загалом з 2016 по 2018 роки острови реалізували 287 проєктів, кожен з яких стосувався окремої проблеми, наприклад, збереження навколишнього середовища, залучення громади, культурна спадщина, освіта та працевлаштування тощо [68].

Сталий туристичний податок потребує ретельного проєктування, щоб краще покривати витрати на зменшення негативного впливу туризму на довкілля, стримувати масовий туризм і заохочувати більш екологічні дії, створюючи таким чином баланс між туристичною діяльністю та збереженням навколишнього середовища. Однак розробити такий податок досить складно. Зокрема, важливо виміряти, яке значення туристи надають екологічній стійкості.

Податки є одним із інструментів, який використовується для фінансування добробуту громади. Місцеві мешканці можуть отримати вигоду від туристичного збору двома способами. По-перше, вони можуть отримати вигоду від покращених послуг та інвестицій в інфраструктуру, що фінансуються за рахунок надходжень від туристичного податку. По-друге, доходи можуть замінити деякі місцеві фонди, які раніше використовувалися для підтримки індустрії туризму. Дороги, аеропорти, конференц-центри, озеленення тощо також покращують місцеву якість життя, тоді як туристичний податок означає, що інші місцеві кошти можуть бути спрямовані на інші суспільні потреби, такі як соціальне забезпечення, освіта та охорона здоров'я. Різноманітні

дослідження [69], [70] підтвердили, що туристи більш охоче платять туристичний податок за інвестиції в соціальну систему, такі як покращення навичок іноземних мов місцевих жителів або інтеграція переміщених осіб. У багатьох країнах надходження від туристичного податку дійсно збільшують суспільний добробут.

Збереження культурної спадщини також потребує виділення значних коштів (наприклад, на реконструкцію), особливо для матеріальних культурно-історичних об'єктів. Враховуючи, що індустрія туризму використовує ці культурні ресурси, сталий податок на туризм може допомогти зберегти таку культурну спадщину.

Дослідники також припускають, що податок на охорону культурної спадщини для туристів, які споживають культурні активи, може стати значним ресурсом для досягнення справедливості та сталого туризму. Завдяки туристичному податку відвідувачі об'єктів культурної спадщини можуть не тільки оцінити захист спадщини, але й зробити свій внесок у політику збереження культури для майбутніх поколінь.

Багато міст Європи використовують надходження від туристичного податку для захисту культурної спадщини. Доходи від податку на Балеарських островах профінансували історичну прибережну стежку та реставрацію трьох громадських музеїв для збереження культурної спадщини регіону, тоді як у 2020 році міська рада Майорки затвердила бюджет у розмірі 740 000 євро, який фінансується виключно туристичним податком, призначений для збереження релігійної спадщини острова.

З ретроспективної точки зору слід відзначити, що податки на туризм зростали протягом більш ніж десяти останніх років, набуваючи популярності та уваги як динамічна сфера регулювання. Однак навіть найпоширеніші податки на туризм не є універсальними – існує багато різних податкових моделей і режимів. Ставки податку дуже варіюються від 0,5-7% або є фіксованими (в ЄС від 0,5 євро до 10 євро на людину за ніч). Крім

того, ставки дуже часто диференціюються залежно від типу розміщення та знижуються або повністю скасовуються залежно від віку та місця розташування закладу.

Більшість податків мають основний елемент «регуляторного плану» – тобто вони спрямовані на регулювання або диференціацію туристичних потоків за такими напрямками:

- 1) тип або рейтинг розміщення;
- 2) місцевість або район;
- 3) сезонність (часто літній сезон більш дорогий з податкової точки зору);
- 4) тривалість проживання;
- 5) демографічні показники (діти проживають безкоштовно).

Регуляторний дизайн часто відображає політичні мотиви впровадження податку. Відновлювальні податки демонструють тенденцію до зростання: за даними ОЕСР, все більше напрямів запроваджують податки, доходи від яких витрачаються на відновлювальні програми.

Дослідження показують, що податки можуть мати обмежений вплив на цінову конкурентоспроможність пункту призначення, навіть якщо це залежить від типу та чутливості до ціни продукту призначення. Деякі напрями можуть негативно впливати на попит, особливо якщо вони пропонують чутливий до ціни продукт, який важко відрізнити від конкурентів (наприклад, «сонце та пляж»). У цих конкретних випадках як сама ставка податку, так і вплив на попит, як правило, є незначними: 1-2% порівняно з ціною житла. Загалом, однак, виявилось дуже важко відокремити вплив податків від інших факторів.

Більшість європейських країн не реінвестують податкові надходження прозоро: хоча більшість держав в ЄС мають певне оподаткування, пов'язане з туризмом, і незрозуміло, яким чином та в яких пропорціях вони розподіляються за різними напрямками і програмами розвитку. Також в ЄС є країни, де закон прямо

забороняє цільове виділення туристичних зборів та податків (наприклад, Нідерланди) [72].

Туристичні податки нечасто розробляються з урахуванням майбутньої кризи. Натомість їх часто знижують або призупиняють, щоб допомогти галузі під час кризи. У дослідженні політичних реакцій на COVID-19 ОЕСР перераховує низку практик у країнах-членах від зниження ПДВ на розміщення до призупинення податків на перебування в багатьох країнах і окремих дестинаціях [73].

У більшості випадків туристичні податки та збори спрямовані на регулювання з диференційованими ставками для типів розміщення або різних міських зон тощо. Крім того, запровадження податків часто здається мотивованим з точки зору спротиву тиску відвідувачів (овертуризм) і закликає до кращого розосередження відвідувачів.

По суті, мало уваги приділяється прихованим економічним, екологічним і соціальним витратам, які масовий туризм може накласти на дестинацію. Очевидною є відсутність систематичних підходів до управління, інструментів і методологій для оцінки «прихованих витрат» та інвестиційних впливів на розвиток різнорівневих ТРС.

Щоб підсумувати вищевикладене, нами було побудовано модель із семи основних ролей, які туристичні податки можуть відігравати в розвитку економіки на місцевому, регіональному та національному рівнях. Деякі з наведених ролей є більш поширеними, ніж інші, однак загалом туристичні податки можуть бути розроблені з урахуванням цілей, наведених на рис. 2.1.

1. Дохід: багато країн запровадили податки як загальне джерело податкових надходжень.

2. Регулювання потоків та поведінки за допомогою базових параметрів, таких як диференційовані ставки відповідно до сезону, зон міста, типу закладу тощо.

3. Допомога під час кризи: багато DESTИНАЦІЙ призупинили податки або знизили ПДВ під час COVID-19.

4. Перезавантаження – більшість DESTИНАЦІЙ розподіляють доходи від туристичного податку на просування напрямів, маркетинг і брендинг.

5. Переосмислення: деякі напрями спрямовують надходження від податку на туризм на інновації та дослідження в галузі.

6. Регенерація: передові європейські напрями, такі як Барселона та Балеарські острови, використовують доходи для відновлення ресурсів.

7. Оподаткування для забезпечення сталого розвитку, що є здебільшого теоретичною метою, але воно має високий потенціал як засіб подолання наступних великих криз із можливістю накопичення коштів для цілей страхування та гарантій (стабілізаційні туристичні фонди).

Роль туристичних податків та зборів	Громадський добробут
	Відновлення ресурсів
	Стійкість в умовах криз
	Переосмислення ролі туризму через інновації
	Маркетинг DESTИНАЦІЙ
	Компенсація
	Регулювання туристичних потоків та попиту

Рисунок 2.1 – Кінцеві цілі туристичних податків та зборів
Джерело: узагальнено автором на основі [74]

Таким чином, загальна мета дослідження особливостей справляння туристичних податків та зборів полягає в тому, щоб

оцінити, як спрямовувати їх для досягнення збалансованої економіки дестинацій.

Незважаючи на те, що більшість податків в сфері туризму мають кінцеву мету підвищити державний дохід, в популярних туристичних напрямках вони також виконують стримуючу роль, регулюючи потік відвідувачів або негативний екологічний вплив, незалежно від сезонності, сегментів відвідувачів, тривалості перебування чи інші специфічні критерії.

Наприклад, у Франції в 2003 році було запроваджено податок на авіаційний шум, який сплачували державні та приватні організації, що керують дев'ятьма найбільш завантаженими аеропортами країни, де щорічна кількість літаків перевищує двадцять тисяч злетів [75]. Сума податку, що підлягає сплаті за виліт, залежить від ставки податку, що застосовується в аеропорту вильоту, максимальної злітної ваги літака, його сертифікованих шумових характеристик і часу відправлення. Податкові надходження спрямовуються на відшкодування шкоди для постраждалих мешканців поблизу аеропортів, а також на заходи щодо зменшення шуму.

Існує чимало прикладів моделей податку на туризм, розроблених для фінансування розвитку дестинацій або для ширших екологічних і громадських цілей, які є не настільки поширеними, як туристичний збір. Таку модель оподаткування називають регенеративною.

Модель регенеративного туристичного оподаткування спрямована на створення стійкої системи фінансування, яка не тільки підтримує розвиток туристичних напрямків, але й сприяє ширшим екологічним і соціальним цілям. Основна ідея цієї моделі полягає в тому, щоб залучати додаткові кошти від туристів і спрямовувати їх на збереження, відновлення і розвиток ресурсів, які використовуються у туризмі, а також на покращення якості життя місцевих громад.

Зібрані податкові надходження спрямовуються на конкретні

регенеративні проєкти. Це можуть бути заходи з відновлення природного середовища, наприклад, рекультивація ландшафтів, очищення водних ресурсів або захист біорізноманіття. Також кошти можуть використовуватись на соціальні ініціативи (наприклад, розвиток інфраструктури для місцевих мешканців, підтримка освітніх програм чи зміцнення культурної спадщини).

Ключовим аспектом моделі є повна прозорість у використанні коштів. Туристи повинні мати доступ до інформації про те, куди спрямовуються їхні внески і як ці кошти впливають на розвиток дестинації. Прозорість підвищує рівень довіри до податку і сприяє готовності споживачів підтримувати ініціативу.

Регенеративний підхід передбачає активне використання податкових надходжень для підтримки екологічної рівноваги. Наприклад, фінансування програм зі скорочення вуглецевих викидів, відновлення лісів чи модернізації інфраструктури з урахуванням енергоефективності. Модель може передбачати різні ставки залежно від виду туризму, сезону або навіть рівня впливу на навколишнє середовище. Наприклад, екотуристи можуть платити менший податок, тоді як масовий туризм або розкішні поїздки – більший.

Регенеративний податок часто реалізується у вигляді збору за проживання у готелях, оренду житла через платформи (наприклад, Airbnb) або екологічного збору, що додається до туристичних квитків. У багатьох країнах ці кошти інвестуються в довгострокові програми розвитку.

Модель регенеративного туристичного оподаткування є потужним інструментом для створення збалансованого підходу до розвитку туризму, що враховує інтереси як туристів, так і місцевих громад, сприяючи збереженню природних і культурних ресурсів.

За даними ОЕСР [76], протягом останніх двох десятиліть відбулось значне збільшення кількості податків, спрямованих на навколишнє середовище, стимулювання екологічно позитивної поведінки операторів і туристів або забезпечення фінансування

для кращого управління екологічними або іншими негативними наслідками туристичної діяльності.

Так, в Ісландії Фонд захисту туристичних місць був створений у 2011 році на виконання Закону № 75/2011 [77] для сприяння розвитку, підтримці та захисту природних туристичних визначних пам'яток, які перебувають у державній власності або під наглядом. Фонд охорони туристичних місць фінансується за рахунок податку на проживання та додаткового державного фінансування. Капітал Фонду використовується для забезпечення безпеки туристів, захисту природи Ісландії та призначений для диверсифікації місць, які відвідують туристи, щоб зменшити тиск на найбільш часто відвідувані напрями.

Щодо тенденцій податкових надходжень в Україні, слід відзначити наступне. За даними ДАРТ [78], обсяги податкових надходжень від туризму за 9 місяців 2021 року становили 1 778 924,0 тис. грн. У перший воєнний 2022 рік вони скоротились на 28%, в 2023 році в порівнянні із довоєнним 2021 роком скорочення податкових надходжень від туризму становило 18%, а в 2024 році вперше галузь продемонструвала збільшення податкових надходжень на 16% (рис. 2.2).

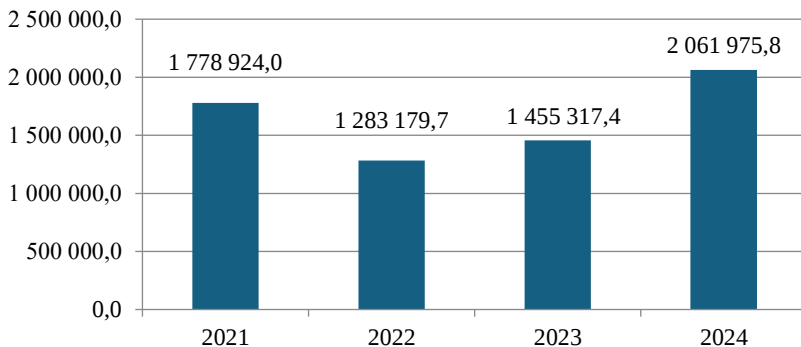

Рисунок 2.2 – Обсяги податкових надходжень від туризму за 3 квартали 2021-2024 рр., тис. грн

Джерело: сформовано автором за даними [78], [79]

При цьому кількість платників податків в Україні протягом аналізованого періоду зменшується, загалом на 31,02% в 2024 році в порівнянні із 2021 роком (табл. 2.3).

Найбільше зниження кількості платників податків спостерігається серед юридичних осіб, на 79,1% в 2024 році в порівнянні із 2021 роком. Інформація щодо податкових надходжень за видами діяльності наведена в табл. 2.4.

Таблиця 2.3 – Кількість платників податків в туризмі, 2021-2024 рр.

Рік	Кількість платників	Тпр*, % до 2021	В т.ч. юр. осіб	Тпр, % до 2021	В т.ч. фіз. осіб	Тпр, % до 2021
2021	23 540	-	7 055	-	16 485	-
2022	16 951	-27,99	4 518	-35,96	12 433	-24,58
2023	15 032	-36,14	3 424	-79,23	11 608	-29,58
2024	16 239	-31,02	3 445	-79,10	12 794	-22,39

Тпр - темп приросту базисний*

Джерело: сформовано автором за даними [78]; [79]

Таблиця 2.4 – Податкові надходження в туризмі за видами економічної діяльності, 2021-2024 рр., млн грн

Вид діяльності	2021	2022	2023	2024
Готелі	1 031,5	765,8	916,6	1 330,4
Туристичні оператори	184,5	129,5	142,2	251,7
Туристичні агенти	185,3	175,4	138,0	183,3
Інші засоби тимчасового розміщення	374,9	211,1	252,2	293,0
Кемпінги	2,7	1,4	2,3	3,5

Джерело: сформовано автором за даними [78]; [79]

Дані табл. 2.4 свідчать, що в 2024 році в структурі податкових надходжень 64,5% припадало на готелі та подібні заклади розміщення, туристичні оператори та туристичні агенти – 12,2% та 8,9% відповідно, на інші засоби розміщення припадало 14,2%

податкових надходжень і 0,2% – кемпінги та стоянки для житлових автофургонів.

Збільшення податкових надходжень при одночасному зменшенні кількості платників податків у сфері туризму України свідчить про кілька важливих тенденцій:

- підвищення цін на туристичні послуги, що викликане інфляцією, а також зростання собівартості;
- зміна структури туристичного ринку, а саме зменшення частки малого бізнесу, який не витримує податкового тиску та інших військових обмежень на користь великих компаній;
- зростання номінальної вартості доходів і витрат через інфляцію, що автоматично збільшує податкові надходження;
- зростання витрат внутрішніх туристів, що компенсує відсутність міжнародних туристів.

Такі тенденції вказують на необхідність підтримки дрібного бізнесу, розвитку масового внутрішнього туризму та забезпечення доступності туризму для ширших верств населення. Для комплексної оцінки важливо враховувати макроекономічні фактори, зокрема інфляцію та зміну податкових ставок. Окрім того, спираючись на концепцію регенеративного оподаткування, важливо в моделі туристичного оподаткування враховувати два важливі питання, а саме час і етап розвитку конкретної туристично-рекреаційної системи. Зважаючи на те, що в Україні згідно із Податковим кодексом [63] кожна громада може встановлювати відсоток туристичного податку (в заданих межах), цілком можливим є врахуванням зазначених вище аспектів для кожної окремо взятої дестинації. На початковій стадії життєвого циклу ТРС, коли негативні зовнішні ефекти є незначними, оподаткування в цей час може бути передчасним і може перешкодити розвитку індустрії туризму. Слід уникати надмірної реакції, коли негативні зовнішні ефекти значно нижчі критичного рівня. З іншого боку, запізнile оподаткування, коли рекреаційну та інфраструктурну ємності ТРС перевищено, може призвести до

незворотних наслідків. Ми пропонуємо модель оподаткування, яка враховує як час, так і оптимальну суму туристичного податку на різних етапах розвитку життєвого циклу ТРС. Також термін сплати туристичного податку має залежати від стадії ЖЦ ТРС, а остання в свою чергу визначається за кількістю туристичних прибуттів.

На початкових стадіях життєвого циклу, коли ТРС лише розвивається, зниження податкового навантаження або його відтермінування може заохотити інвестиції, підтримати малий та середній бізнес і створити конкурентні умови для залучення перших туристів. Це дає можливість сконцентрувати ресурси на будівництві необхідної інфраструктури та формуванні привабливого туристичного продукту, що сприяє швидшому розвитку ТРС [80].

На етапі зрілості, коли туристично-рекреаційна система вже досягла стабільного рівня попиту, посилення податкового навантаження може забезпечити необхідні кошти для підтримки та модернізації інфраструктури, збереження природних ресурсів та фінансування соціальних програм. У цей період туристичний податок стає інструментом забезпечення якості послуг і сприяє зменшенню негативного впливу туризму на довкілля та місцеві громади.

На етапі занепаду, коли попит знижується, гнучке регулювання термінів і ставок податків може допомогти переорієнтувати ТРС або підтримати її конкурентоспроможність. Зменшення податкового тиску в цей період дозволяє бізнесу пристосуватися до нових умов, інвестувати в оновлення пропозицій або запровадити нові туристичні концепції.

Для моделювання еволюції життєвого циклу ТРС запропоновано використовувати логістичну функцію. Формула 2.1 описує темпи зростання кількості туристів:

$$F(N) = \frac{dN}{dt} = rN\left(1 - \frac{N}{N_m}\right), \quad (2.1)$$

де $F(N)$ – функція збільшення туристичних прибуттів;

N – кількість туристичних прибуттів;

N_m – максимальна кількість туристичних прибуттів, обмежена рекреаційною та інфраструктурною ємністю ТРС;

t – час;

r – константа.

На ранній стадії туристичні ресурси недостатньо використовуються, а ТРС має достатню спроможність прийняти зростаючу кількість відвідувачів. У міру збільшення прибуттів туристів темпи зростання сповільнюються, доки кількість прибуттів не досягне максимального обсягу N_m . В цій точці $F(N) = 0$ і трансформується в рівняння:

$$\frac{N_m dN}{N(N_m - N)} = r dt \quad (2.2)$$

Розв'язуючи вищенаведене рівняння, отримуємо значення N :

$$N = \frac{N_m}{1 + e^{-r(t-t_0)}}, \quad (2.3)$$

де t_0 – це час, коли $N = \frac{N_m}{2}$.

Коли $t < t_0$, швидкість прискорення зростання кількості туристичних прибуттів більше нуля. Загальна кількість туристичних прибуттів продовжує зростати до $t = t_0$, коли прибуття туристів досягає найбільшого можливого значення, обмеженого рекреаційною та інфраструктурною ємністю. Після цього ТРС переходить в стадію стагнації, а кількість туристичних прибуттів знижується.

Математичну модель туристичного податку було сформульовано відповідно до зміни кількості туристів в ТРС.

Виходячи з (2.1), швидкість зростання прибуттів туристів пропорційна N . Отже, отримуємо:

$$-\frac{dN}{dt} \propto N \quad (2.4)$$

Дане рівняння також пропорціональне виразу $\frac{N_m - N}{N}$, тому отримуємо:

$$-\frac{dN}{dt} \propto \frac{N_m - N}{N} \quad (2.5)$$

Дане рівняння можна перетворити на пропорційну функцію:

$$\frac{dN}{dt} = -\omega N \left(\frac{N_m - N}{N} \right) \quad (2.6)$$

де N_m – максимальна кількість туристичних прибуттів, обмежена рекреаційною та інфраструктурною ємністю ТРС;
 ω – коефіцієнт зміни податкового навантаження на основі еволюції життєвого циклу ТРС.

Після перетворення (2.6) набуває такого вигляду:

$$\int \frac{N_m dN}{N(N_m - N)} = \int -\omega dt N \quad (2.7)$$

Використовуючи метод невизначених коефіцієнтів для розв'язання наведеного інтегрального рівняння, отримуємо:

$$N = \frac{N_m}{1 + e^{-\omega(t-t_0)}} \quad (2.8)$$

Рівняння (2.3) і (2.8) показують, що крива туристичного оподаткування податку спрямована у протилежному напрямі до кривої життєвого циклу ТРС. Вони перетинаються в точці, де $t = t_0$. Вона є критичною точкою часу. До цього моменту часу ТРС

знаходиться на стадії зростання, а соціально-екологічна система підтримується у відносно збалансованих умовах, які здатні до самопідтримки. Після цього моменту розвиток туризму перевищує рекреаційну та інфраструктурну ємність ТРС.

На відміну від більшості попередніх досліджень, які використовують статичні методи дослідження туристичного оподаткування, запропонована динамічна модель включає два виміри змін у часі та просторі. Запропонована модель стосується двох ключових питань податкової політики для сталого розвитку ТРС, а саме моменту часу та оптимальної суми податку на туризм. Зокрема, щоб визначити момент часу ми аналізуємо точку перетину між кривою життєвого циклу ТРС та кривою туристичного податку. Виходячи зі змін кількості туристичних прибуттів на різних етапах еволюції життєвого циклу ТРС, ми можемо визначити точку перетину двох кривих, де туристичний податок стягується на оптимальному рівні, який забезпечує соціально-екологічний баланс.

Ключові політичні рекомендації, які пропонуються, мають вирішальне значення для сталого розвитку туризму та забезпечення балансу між економічними перевагами і можливими викликами. Вони детально розкривають підходи до впровадження ефективного туристичного оподаткування та управління.

Перша рекомендація передбачає виділення та обмеження використання податкових надходжень. Основна ідея полягає в тому, що отримані кошти мають спрямовуватись або на загальне просування туризму, або на реалізацію регенераційних проєктів поза туристичною сферою. Як зазначалось вище, існує широкий консенсус серед провідних асоціацій, міжурядових організацій та місцевих зацікавлених сторін, що туристичний податок є спеціальним збором. Це означає, що його доходи повинні використовуватися цілеспрямовано, відповідно до визначених завдань.

Друга рекомендація стосується важливості місцевого

управління, яке створює додаткові можливості для співпраці. Дослідження підтверджують, що місцеве самоврядування та залучення представників громад сприяють збалансуванню інтересів усіх зацікавлених сторін. Це не тільки підвищує політичну підтримку податкового режиму, але й забезпечує легітимність розподілу коштів та діяльності місцевих організацій управління туристичними напрямками (DMO).

Третя рекомендація підкреслює важливість високої видимості та прозорості у роботі зі споживачами. Напрями та постачальники послуг мають бути максимально відкритими щодо запровадження податку і чітко пояснювати, для чого саме використовуватимуться зібрані кошти. Дослідження доводять, що туристи готові підтримувати податки, якщо вони представлені як невеликий внесок, спрямований на важливі проєкти з відновлення та розвитку. Прозорість у наданні інформації на платформах онлайн-бронювання є ще одним важливим кроком до підвищення довіри споживачів.

Четвертою рекомендацією є активне залучення громадськості до обговорення податкової політики. Відкриті публічні дискусії мають вирішальне значення для досягнення легітимності та налагодження співпраці. Це допомагає врахувати інтереси всіх сторін і створити податок, який відповідатиме меті. Громадські консультації також сприяють залученню представників галузі, що посилює підтримку ініціативи.

П'ята рекомендація зосереджена на допомозі установам у дотриманні податкового режиму. Менш досвідчені підприємці, особливо представники малого та середнього бізнесу, часто потребують практичних порад та консультацій. Залучення галузевих асоціацій і платформ, таких як Airbnb і HomeAway, може значно спростити процес збору податків через автоматизацію.

Шоста рекомендація стосується моніторингу та оцінки впливу податкових заходів. Сьогодні бракує даних, що ускладнює оцінку

ефективності туристичних податків. Ми вважаємо, що місцеві органи повинні впроваджувати системи моніторингу та оцінювання, щоб оцінювати досягнення поставлених цілей і забезпечувати зворотний зв'язок.

Остання рекомендація наголошує на необхідності врахування не лише переваг, але й потенційних викликів туризму. Туризм може створювати економічні вигоди, але також може стати тягарем для місцевих громад, природи та інфраструктури. Ефективно розроблені туристичні податки дозволяють не лише управляти ресурсами, але й пом'якшувати можливі негативні наслідки, забезпечуючи довгострокову сталість.

Ці рекомендації спрямовані на створення збалансованої системи туристичного оподаткування, яка враховує інтереси усіх зацікавлених сторін і забезпечує сталий розвиток туристичних напрямів.

2.2 Взаємодія регіональних і місцевих туристичних організацій у кластерній стратегії розвитку туристично-рекреаційних систем

Варто зазначити, що протягом багатьох років склалася подвійна економічна структура туризму. У світлі останніх досліджень явищ концентрації та реструктуризації здається, що співіснують дві категорії компаній:

- малі та середні підприємства (МСП), які намагаються адаптувати свої послуги до нових вимог внутрішнього та міжнародного попиту;
- корпоративні компанії, що спеціалізуються на масовому туризмі, відповідно до стратегій раціоналізації витрат.

У той час як у цільових країнах або дестинаціях МСП продовжують пропонувати такі туристичні послуги, як розміщення, харчування та дозвілля, індустрія міжнародних

подорожей і туризму поступово перетворюється на складову процесу глобалізації.

У туристичній індустрії найбільш природним способом інтеграції є вертикальна інтеграція вздовж туристичного ланцюжка вартості, оскільки вона становить повну пропозицію для туриста.

Комерціалізація туристичного продукту та інтенсифікація процесів інтеграції малих і середніх підприємств (вертикальна і горизонтальна) сприятиме інноваційності туристичних регіонів і підприємств. Існує чотири групи можливих бенефіціарів цього процесу:

- стартапи – нові туристичні підприємства, які заявляють про своє бажання вийти на міжнародні ринки;
- туристичні підприємства з сильною ринковою позицією, однак з мінімальною часткою експорту в загальному обсязі продажів;
- туристичні кластери, які трактуються як форма вертикальної інтеграції навколо місцевого туристичного продукту;
- консорціум туристичного продукту, що кваліфікується як форма горизонтальної інтеграції, призначена для маркетингових цілей.

Конкурентоспроможність ТРС визначається як специфічними факторами туризму, так і набагато ширшим спектром детермінант, які впливають на постачальників туристичних послуг. Конкуренція між ТРС зосереджена не на окремих аспектах туристичного продукту (екологічні ресурси, транспорт, туристичні послуги, гостинність тощо), а на туристичному місці як інтегрованому наборі туристичних об'єктів. Найкращим способом об'єктивізації виробництва та пропозиції туристичних продуктів на рівні окремої ТРС, особливо просторово великих, є кластери. Формування туристичних кластерів видається найпростішим способом створення організованої пропозиції.

Існування регіональних та локальних туристичних організацій

(DMO) могло б стати відправною точкою для ініціативи туристичного кластера, однак немає консенсусу щодо фактичної ролі таких організацій у розвитку туристичного продукту та зміцненні інновацій. Позитивні показники деяких DMO є сприятливими умовами для майбутньої співпраці в туристичних регіонах, тоді як низький рейтинг інших не сприяє делегуванню їх для координації формування кластерів.

Основна мета даного підрозділу – обґрунтувати створення туристичного кластера в межах ТРС, сформулювати визначення та основні атрибути туристичного кластера та порівняти ці атрибути з основними характеристиками DMO в контексті їхньої можливої координуючої ролі в рамках нових туристичних кластерів.

Питання кластеризації різних напрямів туристичної діяльності розглядалось у відповідній науковій літературі. Зокрема, в роботі [81] автори досліджували потенціал туристично-рекреаційних кластерів для розвитку зелених форм туризму, а дослідження [82] присвячено кластерним процесам в сфері медичного туризму Східної Індії.

Методологія об'єднання територій в кластер досліджувалась в роботі Smiesova та ін. [83]. Автори запропонували новий методологічний підхід до кластеризації країн світу, який оснований на картах Кохонена і дозволяє обробляти велику кількість даних, виявляти системні зв'язки між ними, візуалізувати результати, групує країни світу та порівнюючи їх економічні та інституційні можливості у реалізації економічних інтересів. Однак даний підхід базується на значному обсязі макроекономічних показників, і його доволі складно застосовувати на рівні однієї країни при аналізі регіональних кластерів.

Слід зазначити, що в Україні вже є певний теоретико-методологічний та практичний досвід організації кластерів в сфері лікувально-оздоровчого туризму. Реабілітаційний та медичний туризм також розглядались науковцями як напрями диверсифікації продукту місцевих об'єднаних територіальних

громад. Зокрема, в дослідженні [84] цей напрям включено до обґрунтованого комплексу заходів, які можуть задовольнити сучасні потреби функціонування та розвитку територіальних громад.

Окрім того, в дослідженні [85] було поглиблено методологічні основи дослідження рекреаційних зон та їхнього впливу на стійкий розвиток урбанізованих територіальних громад. У роботі [86] автори досліджували зв'язки між спеціалізацією туристичних кластерів і стійкістю громади за допомогою просторової регресії на прикладі шістдесяти семи округів Флориди. Було доведено, що нестабільність у сфері мистецтва, розваг та відпочинку призвела до зниження рівня стійкості громади, а кластерні процеси в туристичній сфері позитивно впливають на збалансований розвиток територій.

Загалом, маємо відзначити, що на підставі традиційної економічної теорії досить важко знайти аргументи на підтримку кластерів МСП. У 1990-х роках підтримка малих і середніх підприємств була розширена, щоб включити заходи зі сприяння створенню зв'язків та агломерацій між підприємствами. Це розглядалося як спосіб формування та збереження конкурентних переваг як для учасників кластерів, так і для регіонів, у яких вони функціонують. Ідея переваг кластерів у порівнянні з великими компаніями бере свій початок із робіт А. Маршалла [87], який досліджував промислові райони. Ці райони розглядаються як географічно обмежені соціально-економічні системи виробництва, що складаються з мереж спеціалізованих малих і середніх підприємств. А. Маршалл виділив ключові чинники, які сприяють розвитку таких районів: зовнішню економію, кумулятивний інноваційний процес та колективну ефективність. Було також висвітлено інші аспекти діяльності кластерів, зокрема:

- високодиференційований асортимент продукції та її постійна зміна (як у відповідь на зміну смаків ринку, так і для їх формування);

– технологія, що використовується різними способами і для різних продуктів;

– балансування конкуренції та співпраці між фірмами.

У 1990 році М. Портер запропонував концепцію «промислових кластерів» [88]. Обґрунтуванням розвитку теорії кластерів (як і інших мереж співпраці) стали провали ринку (недосконалість ринку), провали уряду та системні провали (низький соціальний капітал, висока вартість співпраці з науково-дослідними установами, низький рівень освіти тощо).

Оскільки в теорії, оснований на компетенціях, фірми визначаються як групи компетенцій, соціальні системи також можна визначити як групи компетенцій. Таким чином, теорія компетенції регіону К. Лоусона [89] стала спробою об'єднати ідеї літератури промислових районів А. Маршалла, економічної географії та ресурсного підходу. Особливу увагу було приділено взаємодії, що відбувається всередині кластера, і зв'язкам з меншими підрозділами кластера (підприємствами, державними установами).

Як економічне явище та спосіб економічного розвитку промисловий кластер викликав широке занепокоєння вчених. Обидві концепції – і промислових районів, і виробничих кластерів, - ґрунтуються на теорії економічної географії. Проте «промислові райони, як правило, є локальними скупченнями галузей виробництва одного продукту, як-от район моди на Манхеттені чи кластери шкіряного взуття в Італії, і вони розвинулися на основі спільних концепцій порівняльних переваг. Навпаки, кластерна теорія стосується концентрації взаємопов'язаних, але різних галузей, що демонструють спільне розуміння конкурентної бізнес-етики, що впливає з конкурентної теорії.

М. Портер [90] розумів кластери як географічно близькі групи взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, фірм у суміжних галузях та пов'язаних установ (наприклад, університетів, агентств зі стандартизації та торгових асоціацій) у

певних сферах, які не лише конкурують, але також можуть співпрацювати. Наявність кластерів базується на тому факті, що актори розташовані в географічному контексті, на який сильно впливають зовнішні фактори. Якщо в світовій практиці у 1990-х роках ідея кластерної теорії економічного розвитку здобула популярність, то її впровадження в Україні не виправдало очікувань. Головними перешкодами стали нечітке визначення сутності кластеризації, недостатня концептуалізація поняття «кластер» і різноманітність підходів до його розуміння. У працях науковців пропонуються сотні різних визначень понять, пов'язаних із кластеризацією. Проте жодне з них не враховує емерджентності кластерів – властивості, коли їхні характеристики перевищують сукупність властивостей окремих учасників.

Кластер слід розглядати не лише як просте об'єднання підприємств, а як систему, що забезпечує синергетичний ефект – додаткову інтелектуальну енергію та ефективність завдяки спільній діяльності. Наприклад, дефініція кластера охоплює його роль як інноваційної та економічної системи, яка спирається на географічну, виробничо-тематичну пов'язаність і організаційну ідентичність учасників. Це дозволяє оптимізувати використання ресурсів, зменшувати витрати і досягати конкурентних переваг як для кластера загалом, так і для його учасників.

Серед проблемних аспектів сучасних визначень кластера виділяються такі ключові моменти: територіальна близькість не завжди є обов'язковою умовою кластеризації у сфері послуг, недооцінюється роль держави у формуванні кластерних структур, а також недостатньо враховуються соціально-економічні зв'язки між учасниками кластера. Це вказує на необхідність більш гнучкого і багатовимірного підходу до аналізу кластерів.

Ми визначаємо кластер як цілісну економічну систему з високими динамічними та адаптивними властивостями, яка забезпечує синергетичний характер результатів. Функціонування кластера сприяє досягненню мультиплікативного ефекту, тобто

результат спільної діяльності перевищує суму індивідуальних зусиль. Ця цілісність базується на інноваціях у різних сферах, таких як технології, організація виробництва, маркетинг, і стимулює появу нових форм підприємництва [91]. Основними ознаками кластера є географічна чи економічна ідентичність учасників, інноваційний характер діяльності, конкурентоспроможність продукції чи послуг і наявність лідерів, які формують довгострокову стратегію розвитку. Водночас туристичний кластер і DMO (організація менеджменту DESTINATIONS) мають суттєві відмінності, що стосуються їхньої структури, завдань і мети (табл. 2.5).

Таблиця 2.5 – Подібності та відмінності між туристичними кластерами та регіональними туристичними організаціями

Ознака	Туристичний кластер	DMO
Територія	Місцевий, регіональний, національний або міжнародний (трансграничний) кластер, цільові ринки	Обмежена територією TPC
Процес створення	Довгостроковий процес, починаючи з незалежних одиниць і закінчуючи тісною кооперацією різних організацій	Декларація участі
Цілі	Конкурентоспроможність регіону та інноваційність туристичного продукту	Розвиток регіонального туристичного продукту та його просування
Участь	Представники різних секторів і галузей промисловості (туристичних фірм, допоміжних служб, некомерційних організацій, дослідницьких установ тощо)	Переважно установи, що працюють на туристичному ринку
Суб'єктний склад	Основні суб'єкти господарювання (туристичні підприємства) допоміжні установи, жорстка та м'яка інфраструктура	Органи місцевого самоврядування, туристичні підприємства, НГО

Продовження табл. 2.5

Юридичне регулювання	Немає загально визначеного статусу	Органи влади: НТОУ, ДАРТ (Україна)
Координатор	Суб'єкт підтримки, лідер галузі чи будь-яка інша установа	Зазвичай місцева влада
Роль дослідницьких інституцій	Неодмінна умова формування кластерів. Інноваційність організацій є надзвичайно важливою	Дискреційна умова
Джерело фінансування	Публічні та приватні джерела фінансування	
Роль в розробці та брендингу турпродукту	Розвиток туристичного продукту, а також брендинг та просування напряму	
Часовий проміжок	Довгострокова активність	
Заходи з розвитку	Зростання продуктивності місцевих підприємств, підвищення інноваційності, створення нових підприємств та робочих місць	Збільшення обсягів туристичного потоку, підвищення якості туристичного продукту

Джерело: сформовано автором за даними [92], [93]

Туристичний кластер зосереджується на організації інноваційної діяльності, використанні рекреаційного потенціалу та оптимізації взаємодії між учасниками, тоді як ДМО займається плануванням і маркетингом дестинації для залучення туристів. Попри різницю у функціях, обидві структури сприяють ефективному управлінню туризмом через співпрацю між суб'єктами та інтеграцію їхніх зусиль.

Отже, дослідження індустріального туристичного кластера розпочалося відносно пізно, теорія промислових кластерів поступово поширилися від початкових досліджень виробництва до індустрії туризму.

Сферу туризму можна розглядати як таку, що складається з різноманітних виробників, дистриб'юторів і посередників. У той час як у минулому межі між різними гравцями на ринку були чіткими, вертикальна та горизонтальна інтеграція в туристичному

секторі призвела до розмивання цих меж. Географічний район не є бізнес-одиницею в тому розумінні, до якого ми звикли, однак розвиток менеджменту ТРС є більш важливим, оскільки це місце концентрації діяльності всіх туристичних підприємств, створення туристичного іміджу, брендуння туристичного продукту, співпраці державного та приватного секторів, задоволення вимог туристів.

Глобалізація має потужний вплив на малі та середні підприємства (МСП), що працюють у туристичній індустрії. Зокрема, індустрія міжнародних подорожей і туризму формується здебільшого великими корпораціями, які організовують масовий туризм до різних напрямів. Ці компанії пропонують стандартизовані продукти та розробляють глобальні стратегії, що дає їм змогу максимально ефективно використовувати локальні ресурси в усьому світі.

Хоча кількість таких великих гравців у галузі є обмеженою, вони займають понад половину загального обороту сектору туризму та забезпечують значну частку робочих місць. Водночас МСП у традиційних туристичних дестинаціях не готові до масштабної співпраці з глобальними гравцями туристичної індустрії. Вони також стикаються з труднощами у створенні конкурентоспроможних туристичних продуктів на міжнародному рівні.

Великі корпорації, завдяки стандартизації та економії на масштабах виробництва, можуть запропонувати своїм клієнтам більш привабливі послуги за конкурентними цінами. Вони створюють нові туристичні ринки та продукти, що дозволяє їм підвищувати споживчу вартість і знижувати витрати на виробництво. Для МСП це означає втрату частки ринку, зростання фінансового тиску, а також зниження їхньої конкурентоспроможності.

Ще одним важливим викликом є зростання ролі інформаційних технологій у туризмі. Технологічні інновації суттєво впливають на

управління ланцюгами створення вартості та сприяють розробці нових бізнес-моделей, зокрема в глобальних ланцюгах розподілу. Головними бенефіціарами технологічних інновацій є великі компанії, тоді як дрібні гравці часто стикаються з такими проблемами, як відсутність капіталу для інвестицій у нові технології, низький рівень ІТ-грамотності, брак стратегічного планування.

Ці недоліки перешкоджають використанню переваг технологій. Однак правильно організований кластер може стати вирішенням цих проблем, дозволяючи малим підприємствам отримати доступ до сучасних технологій і спільно використовувати їх. Рішення про участь у кластері зазвичай залежить від очікуваних переваг, серед яких:

- 1) зниження ризиків, пов'язаних із підприємницькою діяльністю;
- 2) досягнення економії на масштабах;
- 3) зменшення транзакційних і операційних витрат;
- 4) підвищення безпеки в умовах ринкової турбулентності;
- 5) захист від глобальної конкуренції;
- 6) створення можливостей для диверсифікації;
- 7) поширення знань і обміну інформацією;
- 8) стимулювання інноваційного розвитку;
- 9) посилення впливу на місцеву владу.

Такі переваги створюють умови для формування мультиплікаційного ефекту, коли ефективність кластера перевищує суму окремих внесків його учасників (принцип емерджентності). Велика частина інновацій у туризмі виникає завдяки взаємодії між учасниками кластера. Організаційне навчання та спільне підприємництво сприяють розвитку інноваційних можливостей фірм. Відбувається перехід від одиничних інноваційних актів до складних соціальних механізмів, які стимулюють появу нових виробничих процесів і моделей інновацій.

Для задоволення цих потреб туристичні підприємства мають адаптувати свої продукти, розробляти нові пропозиції та враховувати три ключові елементи привабливості ТРС, а саме доступність, пам'ятки, інфраструктура. Належне управління ТРС передбачає комплексний підхід до створення якісного іміджу напряму та врахування всіх факторів, що формують туристичний продукт. Навіть якщо окрема компанія в межах ТРС відчуває себе автономною, вона являє собою лише один компонент загального туристичного продукту. Цінність туристичного продукту як для клієнта, так і для постачальника з'являється, коли клієнт прибуває на арену виробництва, тобто до ТРС. Таким чином, кластеризація повинна бути в основному пов'язана з ідентичним просторовим захопленням конкретного туристичного напряму [94].

Співпраця між постачальниками туристичних послуг у туристичному кластері має базуватися на офіційно встановлених зв'язках, щоб отримати переваги синергії. Оскільки кожне туристичне місце є агломерацією підприємств, кожен із власним порядком денним і пріоритетами, цю галузь важко координувати та керувати на рівні окремої ТРС. Процес створення комплексного туристичного продукту передбачає синергетичну дію різних економічних і позаекономічних факторів, які беруть участь у його формуванні шляхом вертикальної та горизонтальної інтеграції. Зважаючи на це, кластер видається найбільш очевидною формою розвитку туристичного продукту в рамках ТРС. Жодна інша форма регулювання не дозволяє поєднувати стільки різних організацій як некомерційного, так і бізнес-профілю.

Ділові зв'язки в індустрії туризму дедалі частіше реалізуються через різноманітні форми партнерства, включаючи стратегічні альянси, спільні підприємства, консорціуми, холдинги, коаліції та франчайзингові угоди. Особливістю сучасного туризму є розширення таких зв'язків на співпрацю з урядом, місцевою владою, громадою, науково-дослідними установами та бізнес-організаціями. У Європейському Союзі надають перевагу

міжсекторальним регіональним і місцевим партнерствам, які стають результатом ендегенних процесів. Такі партнерства забезпечують узгодженість між місцевими суб'єктами, розробку спільних стратегій і координацію діяльності, доступ до ключових компетенцій, сприяють інноваціям, зміцнюють ідентифікацію гравців із соціальним, культурним і природним середовищем та підвищують конкурентоспроможність регіонального і місцевого підприємництва.

Туристичний кластер – це складна структура, що об'єднує різні системи з власною інформаційною інфраструктурою. Його учасники зберігають свою правосуб'єктність та економічну автономію, проте інтегруються для досягнення спільних цілей.

Оскільки туристичний напрям охоплює широкий спектр учасників, кластер об'єднує такі складові, як пам'ятки (музеї, парки, гольф-поля, розважальні центри), транспорт (авіаперевезення, громадський транспорт), допоміжні послуги (управління об'єктами, фінанси, страхування), житло, ресторани, роздрібну торгівлю, спеціалізовані навчальні програми, а також місцеві органи влади, освітні та дослідницькі установи. Усі ці суб'єкти взаємодіють у межах єдиного туристичного бренду, зберігаючи конкуренцію в якості інноваційності та унікальності своїх пропозицій.

Географічна концентрація учасників кластера сприяє зниженню витрат на логістику та дистрибуцію, забезпечуючи водночас доступ до знань та компетенцій. Зазвичай кластери формуються на відносно невеликій території, проте вони не обмежуються лише місцевими учасниками. Туристичний кластер може містити в собі підприємства з генеруючих туристичних зон, розташованих на віддалених ринках, що є результатом прийнятих конкурентних стратегій, таких як лідерство за витратами або диференціація в поєднанні з ринковою сегментацією. Успішне виконання таких стратегій залежить від правильного визначення

каналів збуту та інструментів просування, що досягається завдяки тісній співпраці з учасниками ринків.

Ефективність туристичного кластера пов'язана із його здатністю визначати або формувати цільові ринки, враховуючи географічний, економічний і соціально-демографічний контекст. Для багатьох регіонів слабка конкурентоспроможність є наслідком традиційних підходів, таких як багатофункціональність, нечіткі межі, сильна сезонність, залежність від державного сектору. Це ускладнює позиціонування регіонів на туристичному ринку, що виявляється у невиразній пропозиції, неправильно налаштованих каналах збуту та відсутності чіткої стратегії просування.

Ключові атрибути туристичного кластера передбачають просторову концентрацію учасників, диверсифіковану структуру суб'єктів, що забезпечують критичну масу та розвинену інфраструктуру, основи співпраці, що базуються на довірі, спеціалізації та обміні знаннями, формальні та неформальні відносини між учасниками, прозорі правила створення кластера, спільне бачення та місію, а також численні переваги. Серед таких переваг варто відзначити створення сприятливих умов для розвитку, підвищення інноваційності, доступ до нових можливостей фінансування, динамічний розвиток і зміцнення конкурентних позицій.

Туристичний кластер стає ключовим інструментом формування привабливого іміджу території, підвищення якості туристичних послуг і задоволення потреб відвідувачів, сприяючи сталому розвитку та конкурентоспроможності регіонів на світовому ринку. Детермінанти успішних кластерних ініціатив визначаються рівнем взаємодії між учасниками, спільним баченням цілей і готовністю до кооперації. Ключовим є створення сприятливих умов для обміну знаннями, доступу до ресурсів та розвитку інновацій. Ефективна підтримка з боку держави та місцевої влади сприяє зміцненню кластера, забезпечуючи стабільність та конкурентоспроможність. Успіх залежить від

здатності адаптуватися до змін і вдосконалювати спільну діяльність на основі актуальних потреб ринку (рис. 2.3).

Місцева влада може створити потенціал для функціонування та розвитку кластерних ініціатив у рамках державно-приватного партнерства, фінансування бізнесу, комунальної та технічної інфраструктури ТРС. Процес створення туристичного кластера повинен мати безперервний характер, оскільки лише в довгостроковій перспективі можна спостерігати позитивні ефекти: спеціалізація та диференціація туристичної пропозиції; зростання доходів, спонукання місцевих жителів до підприємницької діяльності в туристичній або допоміжних галузях; стимулювання підприємництва та динамічного створення нового бізнесу та інноваційного туристичного продукту; створення робочих місць і підвищення якості туристичної пропозиції; накопичення соціального капіталу та зниження трансакційних витрат; конкурентна перевага ТРС та всіх учасників кластера; зниження бізнес-ризиків та поширення відповідальності; використання підприємницьких здібностей багатьох учасників регіону; ефект організаційного навчання.

Основною стратегічною передумовою, яка є обґрунтуванням розвитку туризму на основі кластерів, є отримання позитивних ефектів (економії від масштабу та синергії) для всіх учасників ТРС (не лише членів кластера). Це покращує конкурентоспроможність ТРС та є джерелом зовнішніх ефектів, що посилюють усі суб'єкти та місцевих громадян (більша соціальна та економічна активність, руйнування стереотипів та упереджень).

Детермінанти успішних кластерних ініціатив передбачають: переважаючу прихильність приватного фактора; каталітичну функцію державних інституцій (інвестиційна політика, сприяння інноваційності та підприємництву); зниження суспільної ролі в довгостроковій перспективі; прозору інноваційну та кластерну політику (наприклад, фінансування спільних ініціатив); широке

коло бенефіціарів та ефективні механізми консультування та оцінки.

Рисунок 2.3 – Детермінанти успішних кластерних ініціатив

Джерело: сформовано автором за даними [95]; [96]

Немає жодної рекомендованої кластерної моделі, яка підходила б у будь-яких умовах. За будь-яких обставин слід визначити індивідуальний набір координаційних та допоміжних заходів. Формулювання атрибутів туристичного кластера має посилатися на різні кластери, які класифікуються за:

- сектором економіки (виробництво та кластер послуг);
- сучасністю галузі (сучасні технології та традиційні галузі);

- мотивами створення (відродження традиційних галузей промисловості, розвиток сучасних технологій, покращення/розширення коопераційних зв'язків, віртуальне співробітництво, цільові кластери;
- системою управління;
- типом кооперації: формальний (товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, консорціуми, кооперативи, фонди) та неформальний кластери;
- рівнем поінформованості (існуючі кластери, приховані кластери та потенційні кластери);
- сферою (міжнародні, транскордонні, національні, регіональні та місцеві кластери);
- стадією життєвого циклу;
- структурою кластера (італійський тип – горизонтальні зв'язки, датська модель – з так званим кластерним брокером, голландський кластер – з центральною роллю науково-дослідного суб'єкта, фінська – переважаюча позиція місцевого уряду).

Датська модель видається найбільш прийнятною в українських економічних і політичних умовах. Так званий брокер координує процес створення та призначення членів, мотивуючи їх до співпраці та створюючи кооперативну мережу. Роль брокера припиняється, коли мережу різних організацій організовано та призначено нового координатора для продовження координації операцій кластера. Практика показує, що партнерські структури, створені за тимчасовими принципами без ієрархічної організаційної структури, як правило, є крихкими та нестабільними, нездатними інтегрувати та підтримувати спільні ініціативи. Усвідомлення взаємної вигоди непостійне і неочевидне. За таких обставин найбільш активним компаніям необхідно подолати опір неохочих, не схильних до ризику організацій. Необхідність вказувати на найбільш активні лідерські одиниці видається неодмінною умовою кластерних ініціатив за таких обставин. Координуюча роль може бути делегована місцевій

владі, державно-приватному партнерству чи інституції бізнес-середовища (агенції місцевого розвитку, громадській туристичній організації чи торгово-промисловій палаті). Домінування конкурентних відносин над схильністю до кооперації в багатьох туристичних регіонах ставить під сумнів можливість створення туристичного кластера без брокера.

Туристичний кластер і ДМО, незважаючи на певну схожість, у багатьох аспектах відрізняються, і досі вони сприймалися як взаємодоповнюючі та взаємозалежні одиниці. Кластери часто займаються виробництвом і дистрибуцією, тоді як ДМО зосереджені на діяльності з просування на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Туристичний кластер має бути спрямований на виявлення туристичного потенціалу існуючих МСП на місцевому та регіональному рівнях; прогнозування нових ділових зв'язків і балансу кооперативних і конкурентних відносин між учасниками кластера; систематичне спостереження та дослідження туристичного потенціалу місцевих підприємств, а також перспектив їх майбутнього просування на різних цільових ринках. Періодично кластер повинен проводити аудит ТРС та місцевих організацій та визначати основні фактори, що формують місцеві та регіональні детермінанти діяльності членів кластера (туристична та інвестиційна привабливість місцевого ринку, детермінанти співпраці між підприємствами, можлива роль місцевої влади у розвитку місцевого туристичного продукту, стимулювання місцевого підприємництва на території туризму та в інших галузях).

Кластер не виникає спонтанно, для цього необхідно розробити кілька політичних ініціатив для сприяння його формалізації. Однак у сфері туризму саме ДМО здається найкращим вибором, оскільки вони мають досвід аудиту туризму та просування туристичного продукту. Гарною відправною точкою для формування туристичного кластера є інформаційні банки (банк

суб'єктів розміщення, банк туристичних пропозицій тощо). Зазвичай вони широко відомі серед малих і середніх підприємств, які слід сприймати як найважливіший і найчисельніший елемент туристичного ланцюжка створення вартості.

Особливої уваги заслуговує відносно нова модель кластерного розвитку МСП, оскільки мала економіка є найбільш життєво важливим сегментом кожної національної економіки. Запровадження цієї моделі в індустрії туризму, особливо у створенні туристичного продукту, безумовно, є життєво важливим. Найбільший внесок у цей процес можуть зробити малі та середні підприємства туристичної галузі, які мають готовність до створення кластерів.

Слід також зазначити, що місцеві підприємства і, перш за все МСП, не повністю усвідомлюють роль, яку вони відіграють у створенні та управлінні місцевим постачанням, або вплив, який вони справляють на імідж туристичного продукту та, у свою чергу, на клієнтів. Вони також не усвідомлюють важливості їхньої взаємодії в організації туристичного продукту і, таким чином, у визначенні конкурентоспроможності ТРС на ринку. Кластер вважається найбільш прийнятною формою для консолідації МСП у розвитку туристичних продуктів і напрямів [97].

Кластер потребує ефективного управління в його реалізації та консолідації. Учасники кластера мають схожі бар'єри для зовнішнього середовища, які можна легше подолати скоординованими діями. Кластер виникає, оскільки існує інституційний контекст, який створює переваги на основі географічної близькості та наявного соціального капіталу. Компанії в кластері можуть бути ефективнішими, реагувати швидше, ніж ізольовані, працювати з клієнтами та іншими фірмами над розробкою нових продуктів і процесів, щоб зменшити ризик. Тим не менш, кластери можуть створити проблеми для регіонального розвитку. Успіх окремого кластера може призвести до надмірної концентрації ресурсів, в першу чергу

фінансових, створюючи труднощі для інших секторів.

Цей процес передбачає створення ефективної координаційної структури, яка об'єднує суб'єктів галузі та забезпечує стратегічне управління, включаючи формування механізмів взаємодії між учасниками кластера. Важливу роль відіграє створення інституційної основи, що передбачає підтримку з боку місцевих органів влади, наукових установ і бізнес-структур.

Організаційне забезпечення кластерного розвитку в туристично-рекреаційній системі спрямоване на координацію дій між зацікавленими сторонами для створення синергії та підвищення ефективності регіонального туризму. Воно охоплює формування умов для партнерства, обміну ресурсами та спільного просування туристичного продукту [98].

Існуючі регіональні та локальні ДМО можна трансформувати в туристичний кластер, якщо їхні учасники є інноваційними та підприємницькими бізнес-одиницями, місцеві органи влади демонструють низький рівень бюрократії та формалізації, а інші установи демонструють високу схильність до обміну знаннями. Можливість обмежити вплив політичного чинника є дуже важливою детермінантою трансформації. Співпраця місцевих суб'єктів, незалежно від мотивів та причини створення кластера, суттєво сприятиме створенню інтегрованого та інноваційного туристичного регіону, позитивно впливаючи на його конкурентоспроможність.

2.3 Диференціація регіональних туристично-рекреаційних систем із використанням самоорганізаційних нейронних мереж

Розвиток туристично-рекреаційної системи України вимагає індивідуального підходу до кожного регіону з урахуванням його унікальних особливостей. Запозичення успішних практик з інших регіонів або розширення на нові території вимагає глибокого

розуміння специфіки місцевого туристичного ринку. Для різних регіонів характерні свої природні, соціальні та економічні умови, які безпосередньо впливають на розвиток туризму та рекреації. Розгляд цих систем через призму соціальної та екологічної відповідальності вимагає врахування того, як ці умови сприяють або перешкоджають сталому розвитку. Диференціація туристично-рекреаційних систем за регіонами дозволяє вирішити низку питань, пов'язаних з їх оцінкою в тому чи іншому контексті.

У контексті цих питань актуальною є проблема доступу до статистичних даних, якими користуються різні дослідники. В умовах, коли статистична звітність про туризм і використання рекреаційних ресурсів не є регулярною та стандартизованою, використання аналітичних методів, оснований на жорсткому переліку показників, стає неможливим, як тільки будь-яка форма звітності, що використовується, перестає формуватися або змінюється її склад.

Отже, нашим завданням є створення гнучкого підходу до визначення складових регіональних туристично-рекреаційних систем та детермінант їх розвитку, який би працював в умовах варіативності та враховував можливість зміни пріоритетів і детермінант.

Існують різні підходи до вирішення проблеми регіональної диференціації. Так, у роботі [99] для аналізу туристичних рекреацій було використано метод кластеризації на основі діаграми Морана. У дослідженні [100] для групування регіонів України в контексті оцінки конкурентоспроможності туризму використано метод сегментації на основі порогових значень інтегрального показника. Подібний підхід науковці використовують щодо країн ЄС у роботі [101]. Для диференціації агропромислових регіонів В. Vandana та S. Kumar використовують методи кластеризації на основі модифікованого алгоритму *k-mean* [102]. В інших дослідженнях, які були проаналізовані, також переважно зустрічається один із цих підходів – або сегментація на

основі інтегральних показників, або кластеризація.

Розглянемо питання визначення чинників регіональної диференціації туристично-рекреаційних систем на основі методів кластеризації (групування). Перевагою цього підходу є те, що кластеризація є практично автономним процесом, а тому його результат практично вільний від впливу суб'єктивізму дослідника. Кластеризація регіонів на регіони за спільними ознаками, які впливають на ведення туристичного бізнесу, зменшить вплив випадкових факторів на кінцеву оцінку та зробить її більш якісною.

За основу кластеризації візьмемо показники фінансової діяльності в туристично-рекреаційній діяльності. Їх аналіз дозволяє оцінити, наскільки регіони здатні підтримувати та розвивати відповідну інфраструктуру без шкоди для навколишнього середовища. Диференціація регіонів за цими показниками дозволить виділити кластери регіонів, які з різною інтенсивністю інвестують у «зелені» технології, збереження природних ресурсів та соціальну відповідальність.

В якості ключового показника для такого групування будемо використовувати структуру показників споживчої (туристичної) привабливості, в основі якої лежить фінансова характеристика ефективності туристичних послуг. Такі дані доступні завдяки офіційній статистиці, оприлюдненій Держкомстатом України.

Розглянемо процедуру кластеризації регіонів України за даними споживчої привабливості за 2019 та 2020 роки [103]-[107], яка поділяється на декілька етапів.

1. Попередня обробка даних

Використання методів математичної статистики та машинного навчання висуває певні вимоги до набору даних. Їх виконання є важливим для того, щоб забезпечити цілісність та надійність результатів оцінювання та кластеризації даних. Серед таких вимог можна виділити такі [108]:

– відсутність пропусків у даних: Для коректного проведення

аналізу та забезпечення точності результатів набір даних повинен бути повним, тобто не містити пропусків (відсутніх значень). Пропуски в даних можуть призвести до спотворення результатів кластеризації, регресійних моделей або інших методів аналізу, що ускладнить отримання об'єктивних висновків;

– відсутність аномалій у даних: Для забезпечення точності та надійності результатів аналізу важливо, щоб набір даних не містив аномалій або незвичних значень, які можуть спотворити результати моделювання або кластеризації. Аномалії – це значення, які суттєво відрізняються від інших спостережень у наборі даних і можуть бути результатом помилок вимірювання, введення даних або відображати нестандартні явища, що не є типовими для досліджуваної системи.

Результати першого етапу обробки даних наведені в табл. 2.6 (2019 рік) та табл. 2.7 (2020 рік).

Таблиця 2.6 – Показники туристичної привабливості областей України у 2019 р., тис. грн

Регіон	Загальні витрати	Розміщення та проживання	Харчування	Медичне обслуговування	Екскурсійне обслуговування без транспорту	Транспорт, усього	У тому числі на екскурсійне обслуговування
1	2	3	4	5	6	7	8
Вінницька	7652,1	3656,1	501,2	0	27,0	2982,8	2667,2
Волинська	4889,1	1657,4	1167,0	0	0	1978,4	597,0
Дніпропетровська	21397,1	15692,2	1051,8	2,1	192,8	4316,4	542,8
Донецька	10522,2	9025,1	15,7	35,4	3,7	1430,9	290,0
Житомирська	2035,5	872,2	450,1	2,5	41,2	653,9	435,3
Закарпатська	9893,4	7623,6	341,5	0,7	425,7	1192,3	495,0
Запорізька	2569,9	1108,1	244,9	0	236,5	718,9	701,6

Продовження табл. 2.6

1	2	3	4	5	6	7	8
Івано-Франківська	322355,3	196980	26989,5	3756,2	624,8	1763,8	632,9
Київська	72495,3	38903,6	4986,0	71,3	9416,6	13856,7	6753,0
Львівська	437289,3	279188,4	45067,7	6043,5	2223,1	94651,3	77190,3
Одеська	91187,3	54243,6	13384,4	102,2	702,7	21349,0	921,6
Полтавська	1589,3	645,6	0	0	289,0	634,1	561,5
Рівненська	8396,1	3828,5	1242,2	693,0	0	336,6	59,9
Тернопільська	1048,7	220,0	83,7	0	2,5	739,9	646,9
Харківська	27278,6	18826,5	203,9	0	144,6	7363,5	2525,5
Херсонська	4767,6	2935,3	715,2	0	93,5	850,2	738,6
Хмельницька	4075,4	905,3	796,6	0	80,5	2225,4	2059,9
Черкаська	15564,0	12136,1	317,8	0	195,6	2532,0	927,3
Чернівецька	20647,1	14249,5	9,3	257,1	0	5642,3	2434,3

Джерело: сформовано автором за даними [103]-[107]

Таблиця 2.7 – Показники туристичної привабливості областей України у 2020 р., тис. грн

Область	Капітальні витрати	Розміщення та проживання	Харчування	Екскурсійне обслуговування	Транспорт, усього	Спортивні та рекреаційні послуги	Інші послуги
1	2	3	4	5	6	7	8
Вінницька	3928,6	1956,5	178,1	58,5	1654,8	0	56,5
Волинська	2309,9	2076,9	0	41,3	189,8	0	1,9
Дніпропетровська	5519,0	3645,6	857,3	9,2	989,8	0	5,9
Донецька	1482,8	1443,5	0	0	37,0	0	2,3
Житомирська	234,0	148,9	25,0	0	56,7	0	3,4
Закарпатська	5763,1	5056,3	2,9	51,7	341,5	50,0	260,7

Продовження табл. 2.7

1	2	3	4	5	6	7	8
Запорізька	426,2	197,7	0	71,7	155,5	0	1,3
Івано-Франківська	235824,7	182650,9	11256,8	32,1	6883,1	432,0	34569,8
Київська	39514,9	34506,0	15,3	25,0	4814,7	0	153,9
Львівська	149464,5	85109,5	28567,7	11,4	26900,6	518,7	8210,6
Миколаївська	128,9	0	11,9	19,7	13,6	55,3	28,4
Одеська	13624,9	10868,3	359,8	370,2	1777,9	81,0	167,7
Рівненська	6993,4	3801,6	721,6	1236,6	406,2	0	827,4
Тернопільська	83,9	48,0	1,0	0	34,9	0	0
Харківська	14966,0	12295,0	40,0	68,2	2445,9	0	116,9
Херсонська	4630,6	2375,0	1211,0	32,3	842,8	0	169,5
Хмельницька	362,4	0	0	0	123,2	0	239,2
Черкаська	803,7	87,6	0	15,1	685,7	0	15,3
Чернівецька	10863,3	10138,0	0	0	555,8	0	169,5

Джерело: сформовано автором за даними [103]-[107]

Відсутність аномалій як вимога є необхідною для того, щоб забезпечити стабільність моделей і уникнути хибних висновків у результатах аналізу. Для виявлення аномалій можуть бути застосовані методи статистичного аналізу (наприклад, аналіз відхилень від середніх значень, розрахунок інтерквартильного розмаху) або інші підходи для виявлення екстремальних значень. Таким чином, на етапі підготовки даних необхідно провести їх перевірку та обробку.

Оскільки у нас відсутнє інше джерело для перевірки відсутніх даних, то їх виправлення є неможливим. Таким чином, слід виключити відсутні та аномальні дані.

Якщо виявлено пропущені значення, слід вирішити питання їх заміни відповідними методами (наприклад, інтерполяція, заповнення середніми значеннями) або виключення таких записів

з вибірки, якщо це не спотворить загальний аналіз. Аналіз статистичних даних (Додаток Б) показав наявність як пропусків, так і аномалій, а саме:

- деякі показники, наведені за недостатньою кількістю областей (наприклад, «витрати на розміщення і проживання у приватному секторі», «витрати на візове обслуговування» тощо);
- виявлено, що в деяких областях збір статистики не проводився (Кіровоградська, Луганська, Сумська, Чернігівська);
- дані по м. Київ істотно відрізнялись від даних по іншим областям, що зумовлено унікальними характеристиками цього міста, а саме статусом столиці та найбільшого міста України.

2. Вибір методу кластеризації

Кластеризація передбачає обробку даних з використанням певних методів або математичних алгоритмів. Наразі існує доволі велика кількість алгоритмів кластеризації, які проаналізовано, наприклад у роботі [109]. Втім, серед них можна виділити декілька базових підходів та відповідних алгоритмів, які є більш розповсюдженими за інші, а саме алгоритм k -середніх, самоорганізаційні карти та алгоритм ієрархічної кластеризації.

– *K-середні (K-means)* – один із найпопулярніших алгоритмів кластеризації, який групує дані у фіксовану кількість кластерів (k), намагаючись мінімізувати різницю між точками в межах кожного кластера та центроїдом (середньою точкою) цього кластера [109]. Недоліком методу є його жорстка вимога щодо заздалегідь визначеної кількості кластерів. Це може бути проблемою в даному дослідженні, оскільки неможливо точно передбачити кількість регіональних кластерів. Крім того, цей метод дуже чутливий до початкових умов.

– *Карти Кохонена (Self-organizing map: SOM)* – це нейронна мережа, яка кластеризує дані та зменшує вимірність, організовуючи подібні об'єкти поруч один з одним на двовимірній карті [109]. Карти Кохонена є потужним інструментом для кластеризації, який додатково надає найкращі серед

проаналізованих методів можливості для візуальної інтерпретації результатів. Через те що процес навчання карти потребує налаштування низки параметрів (розмір карти, навчання, генералізація), процес аналізу може тривати довше, ніж при використанні інших інструментів. Також карти Кохонена не завжди забезпечують чітку інтерпретацію результатів. Регіони, які групуються поруч на карті, можуть мати схожі характеристики, але не завжди очевидно, які саме показники були ключовими для їх кластеризації.

– *Ієрархічна кластеризація* – алгоритм, який створює дерево кластерів (дендрограму) шляхом поступового об'єднання або поділу точок. Вона може бути агломеративною (об'єднує кластери) або дивізіональною (розділяє на дрібніші кластери). Саме такий метод використано для кластеризації районів садівництва у [110]. Але критичним недоліком методу є те, що він не дозволяє коригувати кластери після їх створення. Як тільки об'єкти згруповані у певну ієрархію, її не можна змінити, навіть якщо нова інформація або детальніший аналіз виявляє, що об'єкти можуть належати до інших кластерів. Це може бути проблематичним, коли досліджуються такі складні системи, як туристично-рекреаційні системи, де певні регіони можуть мати особливі характеристики, які важко відобразити на перших етапах кластеризації.

Аналіз переваг та недоліків зазначених методів показує, що найкращий потенціал для розв'язання завдання регіональної диференціації туристично-рекреаційних систем є у карт Кохонена. Крім того, даний інструмент вже використовувався українськими вченими для схожих завдань, таких як кластеризація регіонів України за виробничим потенціалом [111] або групування регіонів України за демографічними показниками [112].

3. Підготовка даних

Для коректної роботи методів навчання самоорганізаційних мереж бажано забезпечити однаковий масштаб вхідних даних (нормування). Якщо цього не зробити, то кластеризація буде

відбуватися за кількісними характеристиками, тоді як для нашого дослідження насамперед необхідно враховувати якісні, тобто розуміти, наскільки пріоритетними для відвідувачів є ті або інші компоненти витрат.

Розглянемо процедуру нормування даних. Введемо для визначеності такі позначення:

Ica – множина показників туристичної привабливості;

Ica_{tot} – загальні витрати;

Ica_{tz} – туристичний збір;

Ica_i – компоненти загальних витрат;

Ica^{tot} – сума загальних витрат по всіх областях;

Ica^{tz} – сума туристичного збору по всіх областях;

j – індекс області.

Відповідно [108] для показників, які є компонентами загальних витрат, будемо розраховувати їх частку у загальному обсязі:

$$\hat{Ica}_{i,j} = \frac{Ica_{i,j}}{Ica_{tot,j}}. \quad (2.9)$$

Для показників загальних витрат та туристичного збору будемо розраховувати частку кожної області у загальній сумі по країні:

$$\hat{Ica}_{tot,j} = \frac{Ica_{tot,j}}{Ica^{tot}}. \quad (2.10)$$

$$\hat{Ica}_{tz,j} = \frac{Ica_{tz,j}}{Ica^{tz}}. \quad (2.11)$$

Аналіз даних (Додаток В) показує, що основну частину витрат суб'єктів туристичної діяльності для більшості областей складають витрати на проживання та транспорт. Для більш точного визначення факторів регіональної диференціації потрібен комплексний аналіз соціально-економічних, природних,

географічних та культурно-історичних особливостей кожного регіону. Важливо враховувати динаміку розвитку інфраструктури, демографічні тенденції та рівень інвестиційної активності. Особливу увагу слід приділити локальним потребам, ресурсам і конкурентним перевагам, які впливають на специфіку регіону. Такий підхід дозволить не лише виявити ключові відмінності, але й знайти шляхи для підвищення ефективності використання регіональних ресурсів. Результати аналізу сприятимуть розробці стратегій розвитку, що враховують унікальні характеристики кожної території.

4. Кластеризація даних

Карта Кохонена являє собою двовимірну сітку нейронів, де кожен нейрон містить вектор ваг, еквівалентний за розміром кількості вхідних змінних. Для побудови карт Кохонена у даному дослідженні використано спеціалізовано програмне забезпечення – Deductor Studio. Основні параметри, які потрібно задати при навчанні мережі, – це розмір сітки та спосіб ініціалізації ваг нейронів.

Розмір сітки визначає кількість нейронів на карті та задає співвідношення сторін у двовимірному просторі. Цей параметр залежить від кількості точок даних та бажаної детальності кластеризації. Ініціалізація ваг нейронів передбачає вибір з двох варіантів – ваги нейронів можуть бути ініціалізовані випадковими значеннями або на основі середніх значень вибірки.

Навчання самоорганізаційної мережі відбувається в декілька етапів. Кожен етап складається з подачі вхідного вектора даних, після чого карта адаптується, щоб краще відображати вхідні дані. При використанні спеціалізованого програмного забезпечення процес навчання відбувається прозоро для дослідника.

Результати кластеризації самоорганізаційною нейронною мережею по регіонам України за досліджуваний період наведено на рис 2.4 та рис 2.5.

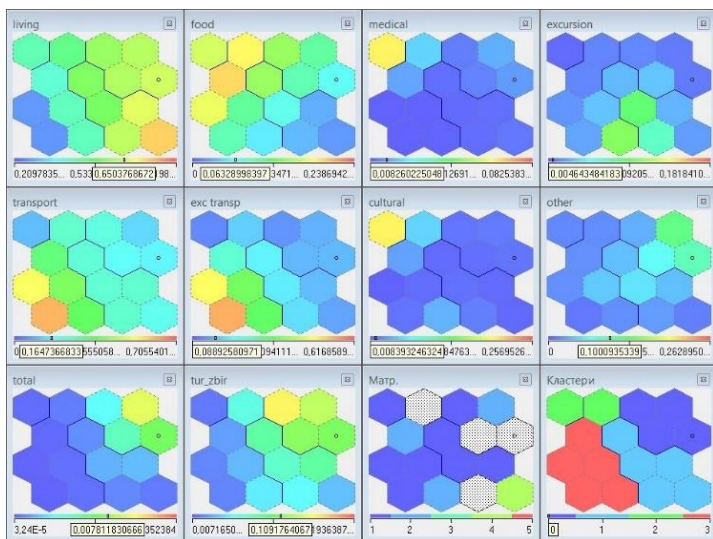

Рисунок 2.4 – Результати кластеризації даних 2019 року

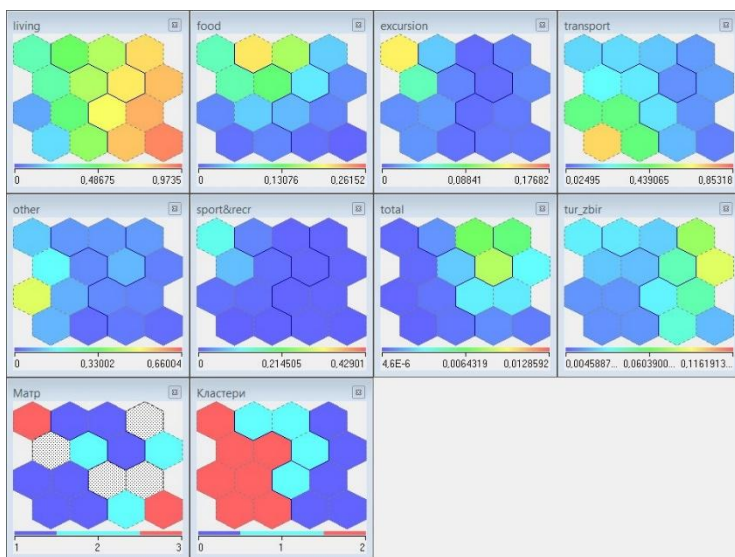

Рисунок 2.5 – Результати кластеризації даних 2020 року

Джерело: сформовано автором

5. *Аналіз результатів кластеризації даних* проводиться як на основі візуального дослідження побудованих карт, так і на основі розрахунку статистичних характеристик кластерів.

Візуальний аналіз та зіставлення результатів кластеризації у 2019 та 2020 роках показує, що ландшафт туристичної сфери України істотно змінився під впливом ковідних обмежень. Втім, деякі структурні особливості залишаються відносно стабільними, що говорить про їх сталий характер. Так, схожий вигляд мають карти витрат на проживання та витрат на транспорт.

Чіткі кластери у 2019 році формуються навколо загальних, медичних, екскурсійних витрат, а також витрат на послуги культурно-освітнього та дозвільного характеру. Цікаво, що розташування кластерів найбільших загальних витрат, а також витрат на проживання, харчування та екскурсійний транспорт не співпадають, що свідчить про різницю в потребах основних туристичних потоків у різних регіонах. Так, до регіонів із найбільшими питомими *витратами на проживання* відносяться Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Харківська, Черкаська, Чернівецька області. Найбільші питомі *витрати на харчування* характерні для Волинської, Житомирської, Херсонської, Рівненської, Одеської областей. Найбільші питомі *витрати на екскурсійний транспорт* спостерігаються у Тернопільській, Хмельницькій, Полтавській, Вінницькій та Запорізькій областях. Можна вважати, що саме ці фактори є одними з найбільш важливих для регіональної диференціації туристично-рекреаційних систем.

Найбільші *загальні витрати суб'єктів туристичної діяльності* на послуги сторонніх організацій як у 2019, так і в 2020 роках характерні для Івано-Франківської та Львівської областей, які в обох роках увійшли до складу одного кластера. Також видно, що на картах 2020 року області з високими загальними витратами суб'єктів туристичної діяльності утворюють дуже чітку групу, до якої також відносяться Дніпропетровська, Житомирська, Київська

та Одеська області. Слід відмітити також Рівненську область, за якою спостерігається найбільший питомий рівень витрат на послуги культурно-освітнього та дозвільного характеру, а також медичні витрати. Втім, за багатьма іншими областями відповідна інформація відсутня, що не дає можливості зробити ґрунтовні висновки. Якщо проаналізувати результати автоматичної кластеризації за всіма показниками, то склад кластерів (з поправкою на нумерацію) залишився достатньо стабільним (табл. 2.8).

Таблиця 2.8 – Порівняння результатів кластеризації областей України за даними 2019 та 2020 рр.

№ кластера за авторською нумерацією	Склад областей за кластерами (у дужках – номер кластера за рис. 2.5 та 2.6)		Збіг, %
	2019	2020	
0	(3) <u>Вінницька</u> Волинська <u>Житомирська</u> <u>Запорізька</u> Полтавська <u>Тернопільська</u> <u>Хмельницька</u>	(2) <u>Вінницька</u> <u>Житомирська</u> <u>Запорізька</u> <u>Тернопільська</u> <u>Хмельницька</u> Дніпропетровська Миколаївська (new) Рівненська Черкаська	71
1	(1) Дніпропетровська <u>Донецька</u> <u>Закарпатська</u> <u>Київська</u> <u>Харківська</u> Херсонська Черкаська <u>Чернівецька</u>	(0) <u>Донецька</u> <u>Закарпатська</u> <u>Київська</u> <u>Харківська</u> <u>Чернівецька</u> Волинська Одеська	63
2	(0) <u>Івано-Франківська</u> <u>Львівська</u> Одеська	(1) <u>Івано-Франківська</u> <u>Львівська</u> Херсонська	66
3	(2) Рівненська	-	0

Джерело: сформовано автором

Загалом 12 з 19 досліджених областей у 2020 році потрапили до того ж самого кластера, що і в 2019. Враховуючи всю несхожість умов 2019 та 2020 років для туристично-рекреаційних послуг, цей результат свідчить про ефективність обраного підходу для угруповання областей в регіони. Третя область в кластері 2, якому властиві найбільші загальні витрати суб'єктів туристичної діяльності, змінилася з Одеської на Херсонську. Причому, якщо Одеська область у 2019 році була на 3 місці по загальним витратам (див. табл. 2.8), то Херсонська у 2020 посіла за цим показником лише 10 місце. Однак можна помітити, що за туристично-рекреаційними характеристиками Херсонська область доволі схожа на Одеску.

Кластер 0 об'єднує області з найнижчими показниками загальних витрат суб'єктів туристичної діяльності (total-abs). Для цього кластера характерні найнижчі питомі витрати на проживання (36 - 39% від загальних) та найвищі питомі витрати на транспорт, екскурсійне обслуговування, їжу тощо. Втім, у абсолютному вимірі розмір цих показників залишається доволі низьким на фоні лідерів. Разом із аналізом даних по значущості показників, можна зробити висновок, що ключовим фактором диференціації цього кластера від інших є низький рівень активності зовнішніх туристів (таких, які їдуть з інших областей). На це також вказує факт, що середнє значення туристичного збору у кластері залишилося майже незмінним у 2020 році, відміченному пандемією. Домінування внутрішнього туризму пояснює низький рівень питомих витрат на проживання разом із високими витратами на транспортні послуги.

Для кластера 1 характерні найвищі витрати на проживання та найнижчі витрати на харчування. Саме ці два показники є найбільш значущими для відокремлення цього кластера від інших. Також для нього характерні низькі транспортні витрати. У 2020 році в цьому кластері спостерігалися найбільші значення туристичного збору. Можна зробити висновок, що основними

факторами розвитку туристично-рекреаційних систем в цих областях є діловий туризм. Крім того, українці можуть розглядати їх в якості альтернативи традиційним туристичним напрямам.

Втім, за виключенням показника витрат на харчування у 2020 р. та «інших витрат», цей кластер більш не займає перше місце за жодним з інших показників питомої ваги, хоча в абсолютному вимірі часто є лідером. Більш того, за питомою вагою транспортних витрат, а також витрат на спорт та рекреацію, цей кластер навіть є аутсайдером. У 2019 р. кластер лідирував за туристичним збором, але у 2020 році його розмір скоротився більш ніж втричі. Тому можна зробити висновок, що ці області орієнтовані на зовнішній туризм. В них існують умови для рівномірного розвитку туристично-рекреаційних систем різної спрямованості і що саме це є найкращою стратегією розвитку. Інші характеристики виокремлених кластерів наведено в табл. 2.9.

Таблиця 2.9 – Основні характеристики виокремлених кластерів

Кластер	Постійні представники	Низькі питомі значення	Високі питомі значення	Фактори регіональної диференціації
0	<u>Вінницька</u> <u>Житомирська</u> <u>Запорізька</u> <u>Тернопільська</u> <u>Хмельницька</u>	Проживання	Транспорт	Внутрішній туризм. Низькі загальні доходи
1	<u>Донецька</u> <u>Закарпатська</u> <u>Київська</u> <u>Харківська</u> <u>Чернівецька</u>	Харчування, Транспорт Дозвілля	Проживання Туристичний збір (2020)	Діловий туризм Альтернативний туристичний напрям
2	<u>Івано-Франківська</u> <u>Львівська</u>	Транспорт	Загальні витрати, проживання, харчування Туристичний збір (2019)	Туристичні центри, високі доходи, рівномірний розвиток

Джерело: сформовано автором

У кластері 2 знаходяться області з найбільшими загальними витратами суб'єктів туристичної діяльності. Таким чином, проведений аналіз дозволив поділити регіони України на 3 кластери та встановити ключові фактори їх диференціації, які істотно варіюються від регіону до регіону. Оцінка цих аспектів дозволить у подальшому визначити ключові напрями розвитку регіонів, забезпечити інклюзивність та участь місцевого населення в управлінні туристичними ресурсами. Значний вплив на диференціацію регіонів мають природні та культурно-історичні умови, такі як наявність природоохоронних територій, екологічні загрози та кліматичні особливості, наявність видатних пам'яток історії та культури. Втім, виконаний аналіз показав, що всі регіони мають потенціал для розвитку.

РОЗДІЛ 3 ІНФРАСТРУКТУРНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНИХ КОМПЛЕКСІВ

3.1 Особливості та тенденції розвитку туристично-рекреаційної інфраструктури в регіонах України

Туристична індустрія має значний вплив на економічний розвиток кожної країни, оскільки вона сприяє створенню нових робочих місць, розвитку транспорту, будівельної галузі, готельно-ресторанного бізнесу, а також сприяє зростанню рівня життя населення завдяки покращенню послуг комунально-побутових підприємств. Однак, у поточних умовах війни в Україні, обсяги надання туристичних послуг значно зменшились, а матеріально-технічна база індустрії зазнала серйозних пошкоджень.

Воєнні дії, що тривають на території України, коригують життя населення та всі сфери вітчизняної економіки, включаючи туристичну індустрію. Однак Державне агентство розвитку туризму нещодавно заявило про обнадійливий факт – подорожі в Україні тривають навіть під час війни [113]. Для того, щоб визначити можливості розвитку туристичного потенціалу, потрібно ретельно проаналізувати ситуацію в сфері туризму. Відомо, що 2020 рік став найважчим для світової туристичної галузі, коли кордони були закриті, і це призвело до значного падіння туристичних потоків. За час повномасштабної війни туристичний сектор України знову зазнав суттєвих викликів. Частина підприємств припинила свою діяльність через російську агресію, що особливо торкнулось непідконтрольних територій, такі як Херсонська, Донецька, Луганська та Запорізька області [114]. Це істотно обмежило можливості для подорожей населення, а також зменшило загальний інтерес до туризму. Також варто відзначити, що для чоловіків є певні обмеження щодо виїзду з України, що означає, що туристична сфера повинна більше

орієнтуватися на задоволення внутрішнього попиту, зокрема у сфері лікувально-реабілітаційного туризму [115].

Протягом двох років війни населення зазнало значного фізичного та емоційного виснаження, що збільшило потребу в оздоровленні та емоційному відновленні. З метою хоча б часткового відновлення туристичної сфери туроператори почали пропонувати подорожі не тільки по Україні, а й до європейських та інших країн. Згідно з даними Державного агентства розвитку туризму, в окремих областях спостерігається зростання обсягів наданих туристичних послуг [106].

Незважаючи на значні збитки, завдані повномасштабним вторгненням, внутрішній туризм в Україні зміг продовжитися, разом із обмеженим виїзним та деякими випадками в'їзного туризму. Проте структура туристичних систем зазнала значних змін. Однією з помітних змін є адаптація багатьох туристичних підприємств до обслуговування внутрішньо переміщених осіб, надання їм гуманітарних послуг, таких як безкоштовне проживання, харчування та розваги, для задоволення їхніх нагальних потреб. Деякі внутрішньо переміщені особи діяли більше як типові туристи. Міжнародними відвідувачами в цей період були переважно представники ЗМІ, працівники гуманітарних організацій, волонтери та дипломати.

Географія війни та завдані їй матеріальні збитки призвели до концентрації більшості туристичних заходів у західних частинах України, особливо в Карпатському регіоні, який традиційно був популярним туристичним напрямом. Окремі райони Заходу та Центру України зазнали безпрецедентної популярності, головним чином завдяки відвідуванням із сусідніх міст, оскільки мешканці та внутрішньо переміщені особи, які там проживали, не мали змоги подорожувати у більш віддалені місця. Закриття доступу до пляжного відпочинку на Півдні також підвищило популярність менших водойм у цих регіонах, хоча навіть там доступ у багатьох випадках був обмежений [116].

Виїзна туристична діяльність була обмежена автобусними турами, що перетинають кордони з країнами ЄС та Молдовою, або трансфером автобусом/потягом до найближчих аеропортів цих країн. Деякі українські туроператори заснували дочірні компанії в країнах ЄС, де основною групою їх клієнтів були українці, які шукали притулку в цих країнах. Тривалість канікул скоротилася до коротких вихідних або денних візитів, аналогічно звузився горизонт планування [117]. Туристичні групи стали суттєво меншими, а жінки та діти стали основним типом туристів як усередині країни, так і у виїзному туризмі.

Крім змін на стороні попиту, структура пропозиції також трансформувалася. Зміни в туристичних потоках спричинили дисбаланс у доступності ресурсів. Деякі великі готелі та курорти, особливо ті, що зосереджені на діловому туризмі та розвагах, простоювали, тоді як екскурсивні та пам'ятки в місцях з обмеженим доступом втратили будь-який попит. Навпаки, постачальники житла в інших частинах, принаймні тимчасово, працювали понад свої можливості. Також відбулися зміни щодо форми власності бізнесу.

Ще одним важливим показником діяльності туристичних підприємств є нарахування та сплата податків. Так, за три квартали 2023 року представники туристичної галузі України сплатили на 13% більше податків, ніж за аналогічний період 2022 року, що склало 1 млрд 451 млн 317 тис. грн, порівняно з 1 млрд 283 млн 180 тис. грн у 2022 році. Водночас, якщо порівнювати з довоєнним 2021 роком, сума податків зменшилася на 18%, оскільки в 2021 році було перераховано 1 млрд 778 млн 924 тис. грн [79].

За 9 місяців 2023 року кількість платників податків, які займаються туристичним бізнесом, скоротилася на 11% порівняно з тим же періодом у 2022 році. Кількість юридичних осіб зменшилась на 24%, а фізичних осіб – на 7%. Порівняно з 2021 роком загальне скорочення кількості платників податків становило 36%, зокрема кількість юридичних осіб зменшилася на

51%, а фізичних осіб – на 30% [79]. Аналіз динаміки сплачених податків наведено в табл. 3.1.

Таблиця 3.1 – Аналіз динаміки сплачених податків по областях України за період 2021 -2023 рр., млн грн

Регіон	2021	2022	2023	Т _{пр} , %	Зміни 2023/20 22, млн грн	Т _{пр} , %
Вінницька	19,10	18,3	19,9	8,74	1,6	4,19
Волинська	9,40	9,0	11,1	23,33	2,1	18,09
Дніпропет- ровська	70,7	52,9	69,6	31,57	16,7	-1,56
Донецька	42,4	51,7	5,6	-89,17	-46,1	-86,79
Житомирська	9,9	6,4	9,8	53,13	3,4	-1,01
Закарпатська	42,2	51,7	62,8	21,47	11,1	48,82
Запорізька	76	22,8	10,6	-53,51	-12,2	-86,05
Івано- Франківська	103,9	136,6	99,1	-27,45	-37,5	-4,62
Київська	88,9	120	172,8	44,00	52,8	94,38
Кіровоградська	11,1	8	10,9	36,25	2,9	-1,80
Луганська	6,7	1,8	0,3	-83,33	-1,5	-95,52
Львівська	151	197,4	248,4	25,84	51	64,50
Миколаївська	33,4	11,6	13,3	14,66	1,7	-60,18
Одеська	315,4	66	76,1	15,30	10,1	-75,87
Полтавська	31,8	25,6	30,9	20,70	5,3	-2,83
Рівненська	11,3	9,6	14,2	47,92	4,6	25,66
Сумська	8,1	5,6	6,9	23,21	1,3	-14,81
Тернопільська	12,3	11,1	13,6	22,52	2,5	10,57
Харківська	73,4	31,3	25,9	-17,25	-5,4	-64,71
Херсонська	46	9,9	1,3	-86,87	-8,6	-97,17
Хмельницька	15,1	16,5	22	33,33	5,5	45,70
Черкаська	15,9	13,1	13,9	6,11	0,8	-12,58
Чернівецька	12,6	14,7	21,4	45,58	6,7	69,84
Чернігівська	13,2	9,2	7,1	-22,83	-2,1	-46,21
м. Київ	559,2	318,6	354,1	11,14	35,5	-36,68

Джерело: удосконалено на основі [79], [106]

Дослідження показали, що тільки п'ять областей мають позитивні показники за весь аналізований період: це Закарпатська,

Київська, Львівська, Хмельницька та Чернівецька. Воєнна ситуація та її глибокий вплив на життя жителів змінили роль туризму в цілому та туристичного бізнесу зокрема в українському суспільстві. У перші тижні та місяці після вторгнення багато туристичних підприємств повністю перемістили фокус уваги на надання гуманітарних послуг. Однак, оскільки війна тривала, а туристичні підприємства зіткнулися з фінансовими обмеженнями, їхні спроби відновити комерційну діяльність були невдалими через негативне сприйняття громадськістю туризму та дозвілля на тлі масових потрясінь у країні [118]. Щоб вирішити цю проблему туристичні підприємства адаптували свої комунікаційні стратегії, перемістивши акцент із розваг на висвітлення рекреаційних та реабілітаційних переваг своєї діяльності. З одного боку, це узгоджувалося з ситуацією, коли населення боролось з психологічними труднощами життя в умовах війни, на додаток до збільшення кількості осіб (як військових, так і цивільних), які зазнавали фізичних ушкоджень. З іншого боку, багато туристичних організацій визнали, що їхні ресурси, такі як розташування, об'єкти та досвід, можуть бути ефективно використані для цілей відпочинку та реабілітації, надаючи актуальні послуги [119].

Державні та муніципальні органи також докладали зусиль для сприяння туристичним операціям і споживанню, частково керуючись визнанням суспільної потреби у відпочинку та визнанням економічної цінності туризму. Оскільки значна частина обробної промисловості країни була зруйнована війною, туризм вважався критично важливою галуззю для підтримки економіки та отримання податкових надходжень, особливо на муніципальному рівні. Податки у туристичній галузі складаються, у тому числі, з туристичного збору. Вважаємо доцільним провести аналіз його обсягів та динаміки в розрізі адміністративно-територіальних одиниць України (табл. 3.2).

Таблиця 3.2 – Аналіз динаміки обсягів туристичного збору в розрізі адміністративно-територіальних одиниць, млн, грн

Назва регіону	2019	Темп прир. %	2020	Темп прир. %	2021	Темп прир. %	2022
Вінницька	2,59	-47,88	1,35	114,8	2,9	7,24	3,11
Волинська	1,38	-24,64	1,04	87,50	1,95	0,51	1,96
Дніпропетровська	4,55	-37,36	2,85	278,9	10,8	-13,06	9,39
Донецька	3,58	-25,70	2,66	54,14	4,10	-83,17	0,69
Житомирська	2,39	-41,42	1,40	60,00	2,24	-23,66	1,71
Закарпатська	8,56	-24,77	6,44	82,45	11,75	65,96	19,50
Запорізька	8,21	-24,36	6,21	41,55	8,79	-77,59	1,97
Івано-Франківська	6,10	-8,20	5,60	85,00	10,36	73,36	17,96
Київська	9,38	4,90	9,84	55,59	15,31	-43,17	8,70
Кіровоградська	0,72	-8,33	0,66	16,67	0,77	77,92	1,37
Луганська	1,09	33,03	1,45	46,90	2,13	-80,28	0,42
Львівська	21,56	-45,32	11,79	95,76	23,08	79,51	41,43
Миколаївська	4,34	7,14	4,65	69,03	7,86	-89,95	0,79
Одеська	21,38	-29,00	15,18	76,28	26,76	-79,93	5,37
Полтавська	2,96	-13,85	2,55	70,59	4,35	20,92	5,26
Рівненська	1,38	-27,54	1,00	71,00	1,71	-14,62	1,46
Сумська	1,19	-13,45	1,03	34,95	1,39	-57,55	0,59
Тернопільська	1,10	-45,45	0,6	65,00	0,99	49,49	1,48
Харківська	8,53	-22,63	6,6	48,94	9,83	-61,55	3,78
Херсонська	8,40	-46,79	4,47	47,20	6,58	-95,29	0,31
Хмельницька	2,15	-26,05	1,59	92,45	3,06	44,12	4,41
Черкаська	4,73	-58,35	1,97	279,19	7,47	68,01	12,55
Чернівецька	1,12	-36,61	0,71	54,93	1,10	119,09	2,41
Чернігівська	1,61	-9,32	1,46	54,79	2,26	-53,10	1,06

Джерело: складено авторами на основі [79]

Дослідження вказують на нерівномірний розвиток туристичних зборів в Україні з 2016 по 2022 роки. До 2020 року сума зборів стабільно зростала по всіх регіонах країни, але пандемія COVID-19 стала каталізатором глобальної кризи в туристичній сфері, що

призвело до різкого скорочення зборів. Введення сертифікатів вакцинації і заходів щодо безпечної соціальної дистанції дозволило поступово відновити туристичну діяльність у 2021 році. Також обмеження на виїзд за кордон стало додатковим стимулом для розвитку внутрішнього туризму в Україні. Однак повномасштабне вторгнення росії в 2022 році стало потужним ударом по всіх аспектах економіки, у тому числі туристичній індустрії [120], [121]. Війна, бойові дії, ракетні обстріли та мінування територій значно знизили привабливість України як туристичної дестинації, а значна частина громадян зосередилася на забезпеченні своєї безпеки і виживанні, залишивши відпочинок за межами пріоритетів.

Концентрацію туристичної діяльності в західній частині країни можна пояснити як віддаленістю від лінії фронту, так і близькістю до безпечних країн уздовж західного та південно-західного кордонів, а саме Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії та Молдови. Як уже зазначалося, ці кордони надавали українцям єдині можливості для виїзного туризму, водночас слугуючи пунктами в'їзду для небагатьох приїжджих туристів. Залізничні лінії, що вели до польського кордону, стали основним сполученням столиці Києва з рештою світу, дозволяючи відвідувати як звичайних громадян, так і іноземних лідерів. Оцінка регіональної міжнародної доступності регіонів України наведена в табл. 3.3. Вона відображає міжнародну доступність регіонів України, яка оцінюється за кількома критеріями: сусідство з іншими регіонами, наявність кордонів із європейськими країнами або Молдовою, кордони з рф/рб/ПМР (Придністровська Молдавська Республіка), наявність сухопутного фронту та вихід до моря. Оцінка міжнародної доступності здійснена експертним методом за п'ятибальною шкалою за методологією, запропонованою в [124]. Регіони з найвищою міжнародною доступністю (оцінка 5): Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Одеська та Чернівецька області.

Таблиця 3.3 – Аналіз міжнародної доступності регіонів України в умовах війни (бальна оцінка)

№	Назва	Регіони-сусіди	Кордон Європа/ Молдова	Кордон РФ/РБ/ ІПМР*	Сухопутний фронт	Вихід до моря	Оцінка міжнар. доступності (1-5)
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Вінницька	5, 9, 10, 14, 21, 22, 23	-	+	-	-	4
2	Волинська	12, 16, 18,	+	+	-	-	5
3	Дніпропет- ровська	4, 7, 10, 13, 15, 19, 20	-	-	+	-	4
4	Донецька	3, 7, 11, 19	-	+	+	+	-
5	Житомирська	1, 9, 16, 21	-	+	-	-	2
6	Закарпатська	8, 12, 23	+	-	-	-	5
7	Запорізька	3, 4, 20	-	-	+	+	3
8	Івано- Франківська	6, 12, 18, 23	+	-	-	-	5
9	Київська	1, 5, 15, 22, 24	-	+	-	-	5
10	Кіровоградська	1, 3, 13, 14, 15, 22	-	-	-	-	2
11	Луганська	4, 19	-	+	+	-	-
12	Львівська	2, 6, 8, 16, 18	+	-	-	-	5
13	Миколаївська	3, 10, 14, 20	-	-	+	+	2
14	Одеська	1, 10, 13	+	+	-	+	5
15	Полтавська	3, 9, 10, 17, 19, 22, 24	-	-	-	-	3

Продовження табл. 3.3

1	2	3	4	5	6	7	8
16	Рівненська	2, 5, 12, 18, 21	-	+	-	-	4
17	Сумська	15, 19, 24	-	+	+	-	2
18	Тернопільська	8, 12, 16, 21, 23	-	-	-	-	4
19	Харківська	3, 4, 11, 15, 17	-	+	+	-	3
20	Херсонська	3, 7, 13	-	-	+	+	2
21	Хмельницька	1, 5, 16, 18, 23	-	-	-	-	4
22	Черкаська	1, 9, 10, 15	-	-	-	-	2
23	Чернівецька	1, 8, 18, 21	+	-	-	-	5
24	Чернігівська	9, 15, 17	-	+	-	-	2

*рф – російська федерація, рб – республіка білорусь, ПМР – Придністровська Молдавська Республіка

Джерело: сформовано автором на основі [35], [122], [123]

Прямий вихід до європейських країн (через сухопутні кордони) або до портів забезпечує високу оцінку. Особливо це стосується Закарпатської області, яка має найкоротший доступ до країн Центральної Європи.

Регіони із середньою доступністю (оцінка 3-4): Дніпропетровська, Вінницька, Рівненська, Хмельницька та Запорізька області, які мають певний потенціал для міжнародної доступності завдяки зв'язкам із сусідніми регіонами або наявності важливих транспортних вузлів. Наприклад, Вінницька область отримала оцінку 4 через сусідство з регіонами, що мають прикордонний статус, але відсутність виходу до моря зменшує її потенціал.

Регіони з низькою доступністю (оцінка 2): Житомирська, Кіровоградська, Миколаївська, Сумська, Херсонська, Черкаська та

Чернігівська області демонструють слабку міжнародну доступність. Основні причини включають географічну віддаленість від кордонів з Європою, відсутність морських портів або транспортної інфраструктури, а також наявність сухопутного фронту в зоні бойових дій, що ускладнює доступ до регіону.

Критичні регіони (відсутня оцінка доступності): Донецька та Луганська області через активні бойові дії та окупацію значної частини територій фактично недоступні для міжнародного сполучення. Їхній статус у сфері доступності вимагає окремого розгляду.

Наявність європейського кордону значно підвищує міжнародну доступність, що видно з високих оцінок для Волинської, Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей. Це пояснюється активними транспортними потоками, можливістю транскордонної торгівлі та туристичного потенціалу. Регіони, що мають кордони з росією, білоруссю або Придністров'ям, здебільшого отримали низькі оцінки через обмеження транспортного сполучення та ризики, пов'язані з війною. Наявність фронту негативно впливає на доступність. Наприклад, області на Сході (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська) перебувають у зоні підвищених ризиків, що суттєво обмежує їхню доступність.

Вихід до моря має важливе значення для регіонів, таких як Одеська та Херсонська області. Водночас окупація частини Херсонської області та обмеження у використанні портів знижують її ефективність у цій категорії.

Західні регіони України, зокрема ті, що межують із країнами ЄС, демонструють найкращу міжнародну доступність завдяки розвитку транспортної інфраструктури та прикордонному сполученню. Регіони на сході та півдні через бойові дії та економічні ризики мають знижену доступність, навіть за наявності стратегічних ресурсів, як-от морські порти. Ситуація потребує комплексного підходу для розвитку інфраструктури та посилення

міжнародних зв'язків після стабілізації ситуації.

Слід зазначити, що транскордонне сполучення з європейськими країнами дещо покращилося після вторгнення. Це покращення певною мірою можна пояснити покращенням інфраструктури, таким як відновлення додаткових залізничних переїздів до Польщі та Румунії після кількох десятиліть, а також розширення існуючих переїздів [125]. Крім того, були введені законодавчі положення для спрощення руху товарів між Україною та ЄС. Хоча про це прямо не згадується в статтях ЗМІ, можливість імпортувати споживчі товари з країн ЄС або через них відіграла значну роль у підтримці туристичних операцій, враховуючи, що існуючі раніше ланцюжки поставок були значно порушені. Крім того, функціонування української економіки та державного сектору, що забезпечує купівельну спроможність туризму, також залежало від фінансової допомоги окремих країн та міжнародних організацій.

Посилення взаємопов'язаності туристичних систем в Україні та за кордоном контрастує зі збільшенням відмінностей у сприйнятті часу за кордоном [126]. Це було помітно через невизначеність щодо майбутнього, висловлену різними зацікавленими сторонами у сфері туризму, і, як наслідок, відсутність стратегічного планування. Наприклад, деякі компанії, зокрема національні залізниці, почали продавати квитки чи туристичні пакети на окуповані території, які мали стати дійсними після їх звільнення. Хоча таке обрамлення символізувало загальний оптимізм (а «попередній» продаж послуг допоміг покращити фінансовий стан компаній у важкі часи), це заморожування часу також сповільнило діяльність і могло створити проблеми для транскордонного партнерства, якщо партнери діяли протягом різних часових проміжків. Тим не менш, це відповідало коротшим горизонтам планування серед туристів, як обговорювалося раніше.

Державне агентство розвитку туризму України зосередило свої зусилля на оцінці впливу війни на туристичну сферу, підкреслюючи, що повний масштаб завданої шкоди стане

очевидним лише через кілька років після початку вторгнення [127], [132]. Зокрема, як державне агентство, так і регіональна влада Заходу України відзначили високий рівень надходжень від туристичного податку. Однак це зумовлено переважно попередніми бронюваннями і значним попитом на житло як тимчасовий прихисток, що навряд чи збережеться на такому ж рівні в наступні роки. Попри окремі рекламні кампанії всередині країни та за кордоном, у медіа майже не згадується активна участь державного агентства у відновленні туризму.

Водночас дрібні постачальники туристичних послуг продемонстрували гнучкість і здатність адаптуватися до нових умов. Використовуючи наявні ресурси та досвід, здобутий під час карантину через COVID-19 [128], ці організації разом із екскурсородами переорієнтувалися на задоволення потреб нових типів туристів. Це передбачало налагодження співпраці з іншими туристичними й нетуристичними структурами та взаємодію з місцевими органами влади. Адміністративна реформа, проведена в Україні до початку повномасштабного вторгнення, сприяла зростанню ролі муніципалітетів у розвитку туризму завдяки збільшенню фінансування та децентралізації повноважень. Хоча в медіа переважно висвітлювалися успішні приклади роботи муніципалітетів, це ускладнює можливість зробити загальні висновки.

Важливо також зазначити, що працівники малих і середніх туристичних підприємств зазнали значних фізичних і психологічних втрат через війну, що обмежує їхню здатність бути активними в умовах додаткових викликів. Трансформація туризму в масштабі країни в конкретному контексті війни демонструє деякі загальні закономірності, проілюстровані на рис. 3.1, а саме: скорочення масштабів туризму; зміцнення зв'язків з іншими системами для підтримки виживання; залучення ТРС до більших соціально-екологічних систем; децентралізований кумулятивний вплив малих суб'єктів туристичної діяльності у відповідь на нові

потреби суспільства.

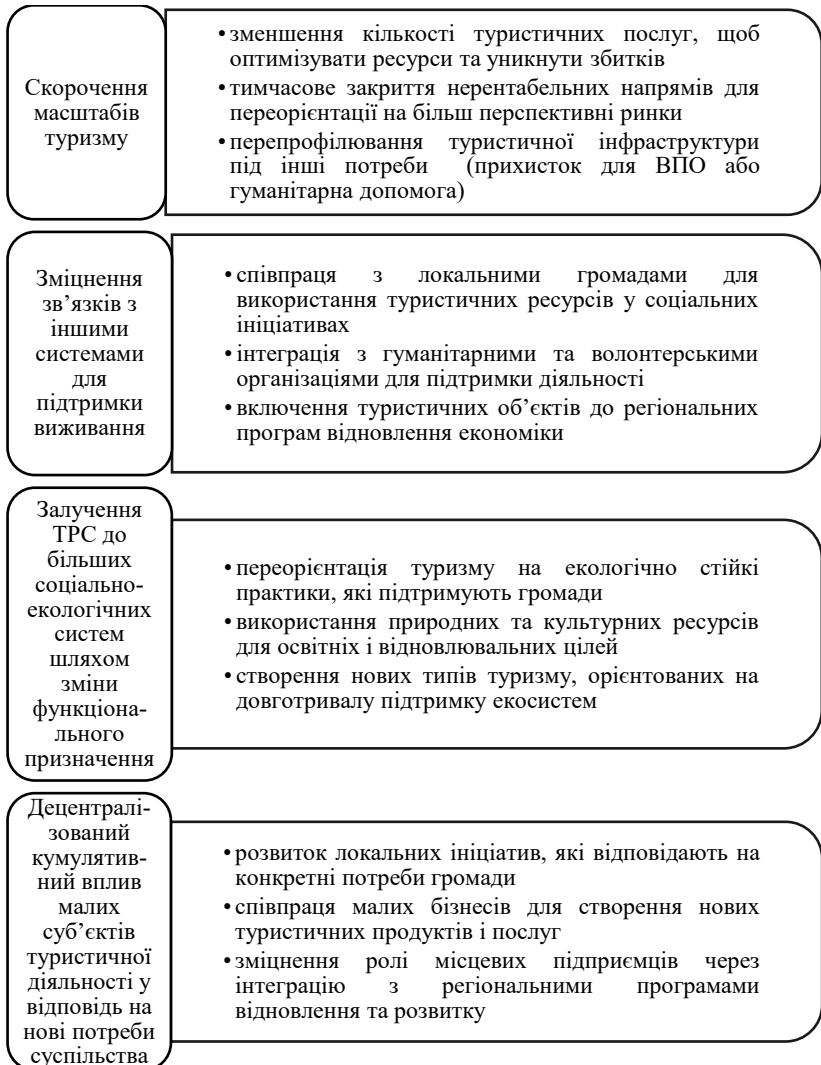

Рисунок 3.1 – Напрями трансформації туризму України в контексті повномасштабного вторгнення рф

Джерело: сформовано автором на основі [129]-[131]

Незважаючи на велику кількість адаптивних практик в українському туризмі, ми відзначаємо явне скорочення туристичної активності та географії. Така шкода є неминучою для будь-якої реальної туристично-рекреаційної системи, враховуючи фундаментальну притаманну напругу між ефективністю та стійкістю. Для туризму в цілому це означає, що глибока трансформація може вимагати зменшення масштабів і що трансформація неможлива, поки система продовжує розвиватися. Щоб бути інструментом для трансформації, зменшення масштабів повинно супроводжуватися, по-перше, «перегрупуванням», яке передбачає реструктуризацію відносин з іншими системами, а по друге – повторне встановлення відносин із більш загальною соціально-екологічною системою.

Перша стратегія перегрупування проявилася в концентрації туризму вздовж західних кордонів України, які забезпечили доступ до іноземної транспортної та туристичної інфраструктури. Однак важливо також враховувати, що сильніші зв'язки з іншими системами можуть призвести до витоку вартості. Хоча короткострокові витрати від цих витоків, ймовірно, виправдані, довгострокові наслідки можуть стати політичною проблемою, як от нерівність між центром і периферією.

Друга закономірність перегрупування спостерігалася у збільшенні ролі туризму в українському суспільстві під час війни. Це лише одна з можливих траєкторій зміни ролі туризму в більш широких соціально-екологічних системах в результаті глибоких зовнішніх змін. У випадку України туризм вижив і трансформувався, оскільки він переорієнтував свої функції на задоволення гострих і нагальних потреб суспільства, таких як відпочинок, розбудова громади і нації та, певною мірою, гуманітарна діяльність. Отже, туристично-рекреаційна система може трансформуватися в суттєво мінливому середовищі, а не загинути або залишатися незмінною, і продемонструвати трансформаційну стійкість, коли її функція стає важливою для

більшої соціально-екологічної системи, тоді як структура відрізняється від інших систем.

Однак перегрупування не є автоматичним процесом, а скоріше результатом колективної та кумулятивної активності учасників туризму. У нашому випадку це було додатковим стимулом для місцевих малих і середніх підприємств у сфері туризму. Їхню мотивацію, ймовірно, можна пояснити залежністю від туризму як для них самих, так і для їхніх працівників, а також їх інтересом у підтримці спільнот, у яких вони глибоко вкорінені. Туристичний бізнес мав залишатися не лише оперативним, але й легітимним у своїх громадах та суспільстві загалом. Їм довелося розглянути наявні ресурси, включно з нематеріальними, а також нові потреби споживачів і суспільства.

Таким чином, місцеві туристичні малі та середні підприємства можна охарактеризувати як ініціаторів і активаторів відродження в Україні, і вони були особливо вигідні для виконання цих ролей завдяки гнучкості малих операцій. Сьогодні на ринку туризму України затребувані, зокрема, реабілітаційні напрями для військових, а також поїздки, що пов'язані з волонтерством та журналістською діяльністю. Зовнішній туризм українців зазнав серйозного скорочення, що пояснюється як економічною кризою, що знизила доходи населення, так і заборонаю на виїзд чоловіків призовного віку. Таким чином, розвиток і відновлення туризму в умовах війни не є пріоритетним напрямом діяльності, але після завершення конфлікту туристичний сектор України матиме потенціал для повного відновлення і розвитку згідно з глобальними тенденціями у сфері туризму. Повоєнний розвиток туристичної індустрії України має кілька основних напрямів. Перш за все, необхідно звернути увагу на фізичну та ментальну реабілітацію постраждалих як військових, так і цивільних осіб [132]. Україна вже зараз має певну кількість реабілітаційних центрів, розташованих у західних регіонах, але по завершенню війни попит на такі послуги зросте, і, ймовірно, існуючі заклади

потребуватимуть модернізації та осучаснення, а також розширення кількості безбар'єрних рехабів та санаторіїв, щоб забезпечити комфортні умови для реабілітації [133]. Деякі інші показники, які характеризують туристичну інфраструктуру України в перший воєнний 2022 рік, наведено в табл. 3.4.

Таблиця 3.4 – Деякі показники розвитку туристичної інфраструктури України в 2022 році

Регіон	Кількість туристично-інформаційних центрів, од.	Кількість музеїв за регіонами України, од.	Прибуток туроператорів, млн.грн
Україна	88	667	95211,9
Вінницька	4	34	209,4
Волинська	3	17	289,5
Дніпропетровська	3	35	2132,3
Донецька	-	33	48,4
Житомирська	3	24	-
Закарпатська	17	14	276,2
Запорізька	1	23	162,1
Івано-Франківська	7	30	55,6
Київська	3	27	19,4
Кіровоградська	6	27	-
Луганська	-	27	-
Львівська	6	39	24933,2
Миколаївська	1	12	3,2
Одеська	2	38	945,8
Полтавська	6	39	-
Рівненська	2	12	33,7
Сумська	3	17	29,0
Тернопільська	4	32	56,7

Продовження табл. 3.4

Регіон	Кількість туристично-інформаційних центрів, од.	Кількість музеїв за регіонами України, од.	Прибуток туроператорів, млн. грн
Харківська	1	34	57,9
Херсонська	-	14	-
Хмельницька	4	22	248,0
Черкаська	3	26	1,2
Чернівецька	1	11	495,0
Чернігівська	3	35	2,8
м. Київ	2	45	65260,9

Джерело: сформовано автором на основі [134]-[137]

Туристична інфраструктура України в 2022 році демонструє значні регіональні відмінності, зумовлені впливом війни, економічною ситуацією та наявністю історико-культурних ресурсів. В Україні налічується 88 туристично-інформаційних центрів (візит-центрів) і 667 музеїв. Прибуток туроператорів склав 95,211,9 млн грн, причому значна частина припадає на м. Київ (65,260,9 млн грн) і Львівську область (24,933,2 млн грн). Ці два регіони є лідерами за туристичною активністю, що пояснюється їхньою інфраструктурною розвиненістю, туристичною привабливістю та відносною безпекою.

Західні області, такі як Львівська, Закарпатська та Івано-Франківська, демонструють високий рівень концентрації туристичних об'єктів, зокрема музеїв і візит-центрів. Закарпатська область виділяється найбільшою кількістю інформаційних центрів (17), що свідчить про її орієнтацію на організацію туристичного сервісу. Водночас, прибуток туроператорів у цьому регіоні є помірним (276,2 млн грн), що може бути пов'язано з переважанням локального туризму.

Регіони центральної України, такі як Вінницька, Полтавська та

Черкаська області, мають середній рівень розвитку туристичної інфраструктури. Хоча тут наявна значна кількість музеїв, прибутки туроператорів залишаються низькими або не враховуються, що вказує на слабкість ринкових механізмів у цих регіонах. Місто Київ є абсолютним лідером за прибутками туроператорів (65,260,9 млн грн), попри наявність лише двох візит-центрів. Це свідчить про домінування столиці у сфері бізнес-туризму та міжнародних контактів. Водночас відносно висока кількість музеїв (45) підкреслює значну культурну привабливість регіону.

Недостатня кількість візит-центрів у деяких регіонах, таких як Запорізька, Миколаївська та Чернівецька області, обмежує можливості для туристів отримувати інформацію. Війна суттєво вплинула на туристичну інфраструктуру східних і південних регіонів, що потребує комплексного підходу до відновлення. У перспективі, розвиток інклюзивного транспорту й інтеграція туристичної сфери у загальнонаціональні програми можуть сприяти відновленню та зростанню галузі [138].

Ще одним перспективним напрямом розвитку туристичної сфери наразі є воєнний туризм, орієнтований на відвідування місць, що постраждали від бойових дій або були під окупацією. Історичний досвід, як у випадку з музеями-меморіалами на місцях концентраційних таборів часів Другої світової війни, показує, що такий тип туризму може стати важливим етапом вшанування воєнного досвіду. Важливо зазначити, що для таких екскурсій необхідно розробляти програми з особливою увагою та повагою до жителів цих міст, враховуючи моральний аспект.

Також значний потенціал має відпочинок на природі. Україна відома своїми природними ресурсами і, незважаючи на те, що після війни привабливість приморських територій знизиться, західні регіони, особливо Карпати, вже зараз активно пропонують туристам відпочинок у горах: пішіходні походи, джипінг, проживання в санаторіях біля річок та водоспадів. У подальшому,

після деокупації та розмінування територій, ринок зможе відновити популярні курорти на узбережжі.

Крім того, в майбутньому набудуть популярності гастрономічний, культурно-історичний, релігійний, індустриальний туризм та інші напрями. Однак для успішного відновлення туристичної галузі після війни необхідно виконати кілька ключових завдань. Одним з головних є покращення інформаційної складової туризму, адже навіть серед українців не завжди є повне розуміння щодо культурних і природних пам'яток країни [13]. Держава повинна інвестувати в розвиток інформування та рекламу, щоб збільшити кількість туристів.

Також важливо звернути увагу на екологічні та санітарні проблеми, які турбують частину регіонів, зокрема на сході України. Ці питання необхідно вирішувати, оскільки погіршення екологічної ситуації впливає на привабливість регіонів для туристів. Паралельно з розвитком туристичної інфраструктури необхідно забезпечити належний рівень екологічної безпеки, адже це важливо не тільки для туристів, але й для здоров'я місцевих жителів.

Крім того, важливо продовжувати покращення логістичної інфраструктури країни. Незважаючи на розбудову міжміського сполучення, багато транспортних шляхів і доріг потребують відновлення. Якість доріг, транспорту та обслуговування має велике значення для привабливості країни як туристичного напрямку. Необхідно враховувати це при плануванні відновлення туристичної галузі.

Туристична індустрія України, попри нинішні складнощі, має значний потенціал для відновлення в повоєнний період. Важливою складовою цього процесу стане розвиток інклюзивного транспорту, який забезпечить доступність туристичних маршрутів для всіх категорій населення, включаючи осіб з обмеженими можливостями [139], [140]. Відновлення транспортної інфраструктури з акцентом на інклюзивність дозволить залучити

як внутрішніх, так і міжнародних туристів, підвищуючи комфорт і привабливість подорожей Україною. Інвестиції в інклюзивний транспорт стануть невід'ємною частиною програм розвитку туризму, сприяючи соціальній інтеграції та економічному зростанню

Інклюзивний транспорт в Україні поступово розвивається, спрямовуючи зусилля на забезпечення доступності для всіх категорій населення, зокрема для осіб з інвалідністю та маломобільних груп. Залізниця, як один із ключових засобів транспортного забезпечення, особливо в туристичній сфері, почала робити вагомі кроки в напрямі інклюзивності [141].

Значна увага приділяється модернізації рухомого складу. У нових вагонах створюються умови для комфортного перевезення пасажирів з обмеженою мобільністю, наприклад, передбачаються спеціальні купе з широкими дверима та обладнанням для крісел колісних. Водночас інфраструктура залізничних вокзалів, зокрема у великих містах, зазнає змін, щоб відповідати сучасним стандартам доступності. Реконструйовані вокзали оснащуються пандусами, ліфтами, тактильною плиткою для орієнтації людей з вадами зору, а також іншими засобами, що сприяють зручному пересуванню.

Сервіс для маломобільних пасажирів на вокзалах і в поїздах удосконалюється, забезпечуючи можливість попереднього замовлення допомоги. Особлива увага приділяється популярним туристичним напрямам, де зростає попит на комфортні та доступні подорожі. Однак повноцінна інклюзивність залишається викликом через застарілий рухомий склад і нерівномірну доступність інфраструктури на станціях [143], [144].

Попри труднощі, розвиток інклюзивного залізничного транспорту в Україні має значний потенціал. Інвестиції у вдосконалення інфраструктури та розширення інклюзивних послуг є важливими кроками для підвищення доступності

туризму, що сприятиме не лише зростанню галузі, а й формуванню позитивного іміджу України як інклюзивної країни.

3.2 Розвиток туристично-рекреаційної інфраструктури регіонів шляхом туристичної ревіталізації застарілої промислової забудови

Туристична ревіталізація застарілих промислових об'єктів є важливим напрямом розвитку сучасних урбанізованих екосистем, що дозволяє перетворити індустриальну спадщину на культурно-туристичні осередки. Цей процес передбачає адаптацію колишніх заводів, фабрик або інших індустриальних зон для нових функцій, зберігаючи їхню історичну цінність. Завдяки ревіталізації такі об'єкти стають місцями проведення мистецьких виставок, концертів, креативних майстерень або інтерактивних музеїв. Це сприяє зростанню туристичного потоку, пожвавленню місцевої економіки та створенню нових робочих місць. Одночасно такі проєкти підкреслюють унікальність міста, формуючи його новий брендинг як культурно-промислового центру [145]. Успішна ревіталізація базується на тісній співпраці архітекторів, істориків, інвесторів та громади, що забезпечує баланс між збереженням автентичності та сучасними потребами.

Туристична ревіталізація старопромислових територій є потужним інструментом перетворення занедбаних зон на перспективні центри розвитку. Вона дозволяє зберегти історичну спадщину промислової доби, інтегруючи її в сучасний урбаністичний простір як унікальний культурний та економічний ресурс [146]. Завдяки цьому старопромислові території стають привабливими для інвестицій, стимулюючи створення робочих місць і розвиток суміжних галузей. Крім того, такі перетворення змінюють імідж міста, підвищуючи його конкурентоспроможність на глобальному рівні. Успішна туристична ревіталізація сприяє

гармонійному поєднанню інновацій та історичної ідентичності, що відповідає запитам сучасного суспільства.

National Park Service (США) [147] характеризує промислову спадщину як в розрізі індустріального періоду, що залишив фізичні сліди, як-от заводи, шахти, транспортні мережі, а також пов'язані соціальні зміни, які вони спричинили. Це вважається важливою складовою історичного збереження та культурного розвитку.

European Route of Industrial Heritage (ERIH) [148] визначає промислову спадщину як мережу важливих історичних індустріальних об'єктів, які відображають розвиток промисловості, технічний прогрес і його вплив на суспільство. ERIH акцентує увагу на туристичному потенціалі цих місць [149].

Ці та низка інших визначень [150], [151] демонструють різні підходи до трактування промислової спадщини, які можуть варіюватися залежно від контексту: культурного, наукового чи туристичного. Отже, промислова спадщина охоплює матеріальні залишки, пов'язані з індустріальною діяльністю, такі як споруди, механізми, ландшафти та інфраструктура, а також нематеріальні аспекти, включаючи технічні знання, робочі навички, соціальні практики та культурні традиції, що виникли в контексті промислового виробництва [152]. Вона має історичну, технічну, архітектурну, соціальну та культурну цінність. Саме це визначення забезпечує чіткість формулювання та універсальність застосування, а також відображає як унікальність окремих об'єктів, так і їхній культурний та соціальний контекст.

Для багатьох дослідників питання автентичності даних об'єктів відіграє ключову роль у культурному туризмі спадщини. У так званому Нарському документі 1994 року автентичність було визначено як принцип, що наголошує на культурній спадщині як спільному надбанні людства. Було зазначено, що «... відповідальність за культурну спадщину належить насамперед громаді, яка її створила, а також тим, хто нею опікується» [153]. У

контексті промислової спадщини слід зазначити, що успішний розвиток туризму залежить від спільного сприйняття громади.

Дані про індустріальну спадщину, використані в цьому дослідженні, були отримані з офіційного сайту ERIH, яка є однією з найбільш значущих баз даних промислової спадщини в Європі (рис. 3.2).

Рисунок 3.2 – Діяльність організації ERIH

Джерело: сформовано автором на основі [154], [155]

У 1999 році Рада Європи запустила кампанію «Європа, спільна

спадщина», спрямовану на підвищення обізнаності про цінність європейської культурної спадщини. Тоді ж Німецьке товариство індустріальної культури запропонувало концепцію загальноєвропейської мережі, яку підтримала земля Північний Рейн-Вестфалія. Ініціатива отримала фінансування від програми ЄС Interreg II C Northwest Europe [155].

Щоб проаналізувати результати з географічної точки зору, дані були отримані за допомогою вибору географічних координат у Google Earth, які було імпортовано в ArcGIS, зіставлено та спроектовано для створення просторової бази даних об'єктів промислової спадщини Європи та візуалізації їх на карті (рис. 3.3).

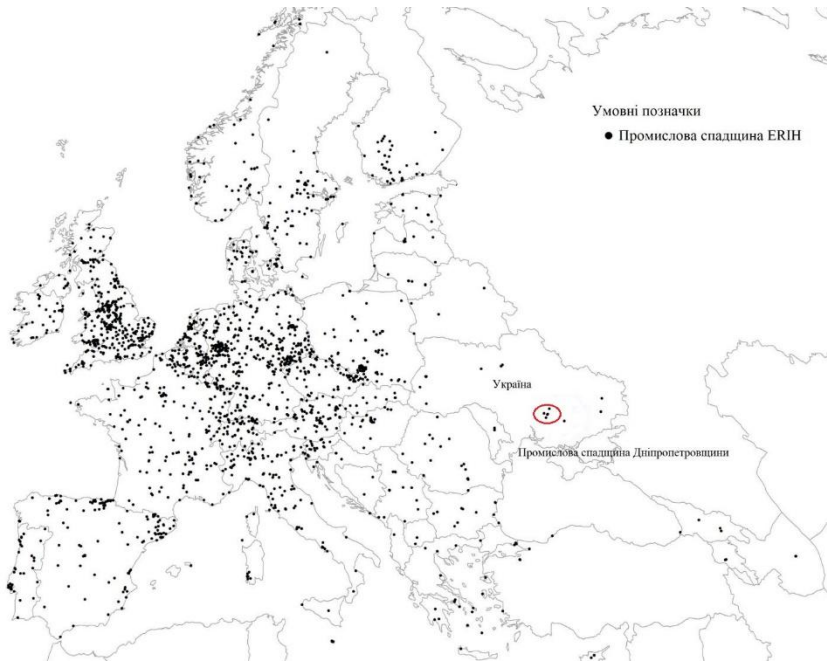

Рисунок 3.3 – Українська промислова спадщина ERIH на мапі Європи

Джерело: сформовано автором на основі [156]

На просторовий розподіл об'єктів промислової спадщини впливає кілька факторів. Фактори висоти та нахилу є фундаментальними, адже висота відігравала ключову роль у визначенні наявності та доступності природних ресурсів [157]. У той же час схил вплинув на легкість доступу до промислових об'єктів, що призвело до тенденції створення заводів у регіонах, що характеризуються пологим рельєфом і низькими висотами. Отже, об'єкти європейської індустріальної спадщини характеризуються помітною концентрацією в районах з низькою висотою та пологим рельєфом.

Станом на листопад 2024 року ERIH перелічує 2221 об'єкт промислової спадщини в 52 країнах або регіонах зі 110 «якірними точками» виняткової історичної важливості, 21 регіональним маршрутом промислової спадщини та 18 тематичними маршрутами європейської промислової спадщини [154].

Ревіталізація промислових об'єктів, комплексів та територій є важливим фактором всебічного розвитку міста чи регіону, проте під час проведення процесу ревіталізації рекомендується здійснити додатковий аналіз подальших перспектив функціонування та розвитку трансформованих об'єктів, їх значення у сфері дозвілля, культури та туризму. Серед основних складнощів проведення ревіталізації науковці виділяють переважно недостатнє фінансування, надмірну бюрократію, відсутність підтримки від держави та міської влади, складність залучення інвестицій та проблеми у юридичній сфері (наприклад, переведення об'єкта із промисловості у комерцію або житлову площу).

Термін «ревіталізація», як один з видів розвитку території, необхідно розглядати в контексті його зіставлення з іншими схожими термінами: реновація, редевелопмент, джентрифікація та реконструкція, адже нерідко недостатнє розуміння спільних рис та відмінностей між цими категоріями призводить до невірного використання методології.

Дані аналізу свідчать про те, що до терміну «ревіталізація» найбільш близькі терміни «редевелопмент», тобто процес перепрофілювання промислових територій під новий напрям, спрямований на ефективне використання об'єктів в сучасних умовах [158], та «реновація» – адаптивне використання будівель, споруд, комплексів зі зміною їхнього функціонального призначення [159].

Індустріальна спадщина, у тому числі як ресурсна база індустріального туризму, широко вивчається індустріальною археологією [167]. Проте, якщо йдеться про Україну, збережена індустріальна спадщина – це одиничні випадки посеред переважно застарілого та зруйнованого промислового ландшафту. Проте занедбані виробничі корпуси та споруди, що руйнуються, штольні та підземні комунікації також можуть стати справжньою знахідкою. Все це в сукупності також сприяє розвитку індустріального туризму в цілому [168].

Розглянемо деякі види індустріального туризму з метою оцінювання занедбаних промислових об'єктів м. Дніпро як перспективних туристичних ресурсів. Такі об'єкти відносяться до активного індустріального туризму, а саме: руфінг, сталкінг та дігерство.

Руфінг – відвідування створених руками людини висотних споруд. Поняття руфінг сформувалося порівняно недавно. Це період 1995-2003 років. До руфінг-об'єктів належать такі групи: дахи та високі поверхи житлових та нежитлових будівель незалежно від ступеня добудованості чи занедбаності; ретрансляційні вежі, промислові труби, опори ЛЕП.

Здебільшого руфінг є самодіяльним видом туризму, пов'язаним із відвідуванням різних висотних споруд і ризиком для життя та здоров'я. Проте експерти з туризму вважають, що цивілізований руфінг – перспективний напрям в туризмі. У кожній столиці світу і в багатьох великих містах усіх країн є висотні споруди, найвищі поверхи яких повністю віддані під місця, які якнайкраще

підходять для відпочинку. Там є ресторани та кафе, а також спеціально організовані оглядові майданчики, звідки відкривається чудовий краєвид на місто, в пошуку якого люди і займаються руфінгом.

Руфінг – захоплення популярне та інтернаціональне, причому настільки, що за кордоном при кожному будівництві висотних будівель обов'язково передбачають спорудження оглядового майданчика. Однак треба розуміти, що руфінг багато в чому цікавий саме через дух авантюризму, а перетворення руфінгу на пасивний індустріальний туризм позбавить його цього духу. Саме тому професійні руфери і не закликають зробити цей вид масових розваг.

Руфінг є популярною складовою індустріального туризму, що передбачає відвідування дахів міських споруд для огляду панорам та отримання унікального досвіду. Такий вид туризму поєднує естетичну, спортивну й дослідницьку складові, дозволяючи туристам досліджувати індустріальні пейзажі з незвичного ракурсу. Руфінг здебільшого приваблює молодь, яка шукає нових вражень і способів дослідження урбаністичного середовища [169].

Цей напрям туризму потребує врахування питань безпеки та дотримання законодавства, оскільки відвідування дахів може бути небезпечним або обмеженим за доступом. У контексті індустріального туризму руфінг сприяє розвитку нестандартних туристичних маршрутів, підвищуючи зацікавленість до міської архітектури, промислових об'єктів та їхньої історії. Це також може стимулювати міста адаптувати інфраструктуру для легальних і безпечних оглядів.

До сталкер-об'єктів можна віднести такі групи: довгобуду всіх категорій незалежно від ступеня готовності; покинуті будови та комплекси будов; занедбані промислові об'єкти в їхній наземній частині (заводи, кар'єри та кар'єрна техніка); некапітальні конструкції типу «цвинтарів» техніки тощо; занедбані об'єкти релігійного призначення [170] (табл. 3.5).

Таблиця 3.5 – Приклади сталкінг-об'єктів в м. Дніпро

Назва об'єкта та адреса	Доступність	Туристичний потенціал
Завод «Дніпрофарм», просп. Яворницького, 12	Обмежена	Середній
Дніпрошина, вул. Чорних Запорозжців, 24	Обмежена	Низький
Таромський кар'єр	Вільно	Високий
Рибальський кар'єр, Ігрень	Вільно	Середній

Джерело: складено автором

Дигерство – відвідування та дослідження підземних споруд техногенного або антропогенного походження. Людей, які займаються дигерством, називають дигерами. Дигерство виникло ще на межі XIX і XX століть як гілка спелеології, що вивчала підземні простори. Поступово назрівало питання про розробку методики, яка відрізняється від методики при роботі з природними порожнинами. До дигер-об'єктів можна віднести історичні споруди, системи старовинних підвалів та підземних ходів; теплотраси та трубно-кабельні колектори; підземні річки та дренажні системи; промислові об'єкти у їхній підземній частині (цехи заводів, видобувні шахти); спорудження цивільного захисту, бомбосховища та протирадіаційні укриття; підземні транспортні споруди (автомобільні та залізничні тунелі, метрополітен); об'єкти оборонного призначення в їхній підземній частині тощо (табл. 3.6).

Таблиця 3.6 – Приклади дигер-об'єктів в м. Дніпро

Назва об'єкта	Доступність	Туристичний потенціал
Будівництво Дніпровського метрополітену	Обмежена	Середній
Колектор під вул. Південна – підземна річка Половиця	Вільна	Високий
Тунель під Набережною Заводською	Обмежена	Низький

Джерело: складено автором

Отже, цілі промислового туризму залежать від його виду. Так, для звичайних туристів це може бути отримання психологічного

та естетичного задоволення, задоволення дослідницького інтересу. Для ділового туризму – це встановлення ділових контактів, для самої компанії, що запрошує на такий тип екскурсії - зміцнення іміджу компанії.

Безумовно, роль індустріального туризму у збереження та ефективного використання індустріальної спадщини на території сучасної України може бути дуже суттєвою, а багата індустріальна спадщина, у свою чергу, дає сталу ресурсну базу для розвитку такого виду туризму. Варіанти стратегій щодо перетворення їх на туристичні атракції наведено в табл. 3.7.

Таблиця 3.7 – Характеристика стратегій туристичної ревіталізації промислових об'єктів

Тип стратегії, ступінь збереженості об'єкта	Зміст	Приклад
Меморіалізація (середній або високий)	Наситити вже спорожніле місце колишнього підприємства символічним змістом за допомогою артоб'єктів чи механічних пам'яток	Музей води, м. Київ; Колочавська вузькоколіїка, с. Колочава, Закарпатська область
Модернізація (середній або високий)	Провести економічні перетворення, орієнтовані на трансформацію якості колишнього індустріального простору, наприклад, у ритейл-простір	Арт-завод «Платформа», м. Київ; Jam Factory, м. Львів, MOVA, м. Дніпро
Гейміфікація (низький або середній)	Зробити індустріальну міську спадщину ігровим полігоном для деяких урбаністичних течій	Чорнобиль (до початку повномасштабного вторгнення рф в Україну)
Диверсифікація (високий)	Перетворити промислові зони на об'єкти індустріального туризму	ГЗК та кар'єри Криворіжжя; Інтерпайп Сталь, м. Дніпро
Віртуалізація (низький)	Зберегти у вигляді культурної чи медійної спадщини індустріальний ландшафт	Rotunda, м. Відень; індустріальні мурали, м. Детройт

Джерело: сформовано автором на основі [172]

Функції промислового туризму: просування кінцевої продукції або, якщо відвідувачі не є її прямими споживачами, самої компанії; освітня, пізнавальна, задоволення потреб у зміні вражень. До об'єктів промислового туризму можна віднести такі групи: діючі промислові об'єкти: заводи, підприємства, кар'єри, шахти тощо; недіючі (музеєфіковані) промислові об'єкти: заводи, підприємства, кар'єри, шахти тощо; виставки та музеї техніки різного призначення [171].

Приклади промислових екскурсій в м. Дніпро: Інтрапайп Сталь, Пивоварня «MOVA», Національний центр аерокосмічної освіти молоді імені Макарова тощо. Слід відзначити, що універсальної стратегії для всієї індустріальної спадщини, навіть у межах одного міста, не існує. Кожен об'єкт вимагає індивідуального підходу, вивчення та подальшого пошуку чи вибору рішення.

Отже, стратегії туристичної ревіталізації промислових об'єктів передбачають різноманітні підходи залежно від стану збереженості, перспектив подальшого використання, прогнозованого попиту тощо. Меморіалізація спрямована на надання місцю символічного змісту через артоб'єкти чи пам'ятки. Модернізація трансформує індустріальні простори в сучасні економічно активні об'єкти, як-от рітейл-зони. Гейміфікація використовує індустріальну спадщину для створення ігрових просторів.

Диверсифікація фокусується на розвитку індустріального туризму в промислових зонах. Віртуалізація дозволяє зберігати індустріальні об'єкти у вигляді культурної або медійної спадщини.

Стратегії туристичної ревіталізації промислових об'єктів сприяють інтеграції індустріальної спадщини у сучасний культурний, економічний та туристичний контексти. Вони дозволяють переосмислити покинуті або малоактивні промислові території, надаючи їм нові функції та значення.

3.3 Забезпечення інклюзивного розвитку на базі рекреаційно-реабілітаційний кластерів в територіальних громадах

Організація територіальних соціальних систем відіграє значну роль у формуванні якості життя населення регіону та впливає на перебіг процесів у цих системах, особливо за умов поширення таких негативних тенденцій, як високий рівень міжрегіональної соціально-економічної нерівності, значне відставання за ключовими соціально-економічними показниками, значущі внутрішньорегіональні диспропорції. Сюди належать, зокрема, нижчий рівень життя у сільській місцевості порівняно з міськими територіями, а також низька підприємницька активність у малих містах, монопрофільних населених пунктах та сільській місцевості [162].

Рекреаційна система, як складний соціально-економічний комплекс, інтегрована в економіку регіонів, а її діяльність, спрямована на оздоровлення та відпочинок населення, пов'язана з розвитком людського капіталу на рівні регіонів і країни загалом.

Сучасні економічні тенденції засвідчують зростання ролі сфери послуг, зокрема рекреаційної діяльності, у структурі світової та національної економіки. Основні позитивні ефекти від розвитку цієї галузі передбачають підвищення якості людського капіталу, створення нових робочих місць завдяки значному попиту на послуги, а також залучення інвестицій у розвиток інфраструктури. Водночас навіть високий рекреаційний потенціал території не гарантує успішного розвитку туризму та досягнення позитивних соціально-економічних результатів [173]. Для цього необхідна оптимальна просторова організація, яка забезпечує ефективність, стабільність і стійкість використання рекреаційних ресурсів.

Таким чином, просторове планування територіальних рекреаційних систем має враховувати не лише економічні цілі, а й екологічні, соціальні аспекти, а також дотримання науково

обґрунтованих нормативів впливу на навколишнє середовище. Актуальним завданням є вивчення просторових закономірностей формування таких систем у контексті соціально-економічного розвитку регіонів.

Нерівномірність освоєння територій, зокрема у рекреаційній сфері, потребує диференційованого підходу до регіональної політики. Визначення типів територій дає змогу ефективніше вирішувати управлінські завдання. У цьому процесі важливим є врахування чинників формування цих типів. Економічне завдання типологізації полягає у виділенні однорідних груп територій для міжрегіональних порівнянь за певними параметрами. Створення системи таких параметрів – це складне наукове завдання, що вимагає аби кожен показник був необхідним, а сукупність параметрів достатньою для опису закономірностей розвитку об'єктів дослідження.

Під регіональною рекреаційною системою ми розуміємо складний соціально-оздоровчий комплекс, спрямований на відновлення сил і здоров'я людини. Основу рекреаційної системи становлять суб'єкти туризму, а цільовою функцією є найбільш повне задоволення рекреаційних потреб. Рекреаційна система зазвичай містить в собі туристів як споживачів, природні та культурні ресурси, рекреаційну інфраструктуру, професійний персонал та управлінські структури. Необхідно уточнити, що рекреаційна діяльність розуміється як один із основних видів людської діяльності [174]. Цей вид діяльності спрямований на розслаблення та відновлення фізичних сил, інтелектуальне вдосконалення. Важливою характеристикою процесу є його цінність, а не просто спрямованість на отримання результату. Таким чином, з точки зору визначення тезауруса даного дослідження, рекреація як категорія, що передбачає відновлення і підтримання здоров'я та працездатності людини шляхом туризму й відпочинку на природі та в міському середовищі, поєднує поняття туризму та відпочинку.

Для розробки практико-орієнтованого наукового інструментарію у сфері управління розвитком туризму та рекреації на регіональному рівні запропоновано застосувати підхід, що базується на ідентифікації інтегрованих факторів, які обумовлюють кластерні процеси.

Глобалізація та урбанізація, разом із посиленням економічної конкуренції, призводять до помітного зниження функціональних можливостей людського організму. Це проявляється через зростання стресових навантажень, акумуляцію фізичної та психологічної втоми, що вимагає системних рішень для відновлення ресурсів здоров'я. Суспільства, які обрали шлях збалансованого розвитку, дедалі більше усвідомлюють важливість здорового способу життя, що відображається у зростанні попиту на екологічну продукцію та якісні послуги. Парадигма сталого розвитку стає основою формування нових споживчих трендів, спрямованих на покращення фізичного та духовного стану людини. Це створює сприятливі умови для розвитку лікувально-оздоровчого та медичного туризму, який на сьогодні є одним із ключових сегментів туристичної галузі із річним оборотом понад 100 мільярдів доларів і тенденцією до подальшого зростання.

Світова пандемія COVID-19 значно вплинула на підходи до лікування, профілактики та загального ставлення до збереження здоров'я. Вона посилила увагу до медичного та оздоровчого туризму, який тепер є важливою складовою глобальної туристичної індустрії. У 2018 році ЮНВТО та Єврокомісія з подорожей представили дослідження, що визначило термінологію та основні напрями стратегічного розвитку цієї сфери. Сьогодні лікувально-оздоровчий, реабілітаційний і медичний туризм виступає як глобальний, складний і динамічний сегмент, що швидко змінюється відповідно до соціально-економічних умов.

Для України роль цього сегмента стає надзвичайно актуальною у контексті повоєнної відбудови. Лікувально-оздоровчий туризм може зробити вагомий внесок у вирішення проблем фізичної та

психологічної реабілітації цивільного населення та військових. Це відкриває перспективи для інвестування у відновлювальні програми, створення нових об'єктів медичного туризму та розвитку вже наявної інфраструктури.

В Україні потенціал розвитку лікувально-оздоровчого туризму надзвичайно високий. Загальна площа оздоровчих і рекреаційних територій становить 12,1 мільйона гектарів, що дорівнює 20% території країни [105]. Ці ландшафти можуть забезпечити комфортне оздоровлення до 40 мільйонів осіб за умови дотримання природоохоронних норм. Водночас, нові виклики, спричинені зростанням тривалості життя та орієнтацією на «активне довголіття без хвороб», створюють додаткові можливості для розвитку медичного туризму. Ця галузь стає не лише економічно вигідною, але й важливим інструментом для підвищення якості життя та суспільного здоров'я.

Аналізуючи зміни у площах рекреаційних земель, які використовуються для відпочинку та оздоровлення з 2016 до 2022 року, можна помітити загальну тенденцію до зростання таких територій. Загальна площа зросла на 4,39 тис. га (з 30,07 до 34,46 тис. га), що свідчить про активізацію діяльності в напрямі розвитку рекреаційної інфраструктури (табл. 3.8).

Аналіз динаміки рекреаційних земель є важливим для визначення потенціалу розвитку реабілітаційного та лікувально-оздоровчого туризму, оскільки ці території створюють умови для відновлення здоров'я. Він дозволяє оцінити, чи достатньо площ виділено для організації сучасної інфраструктури, яка відповідає зростаючим потребам суспільства.

Розуміння змін у рекреаційних землях допомагає виявити регіони з перспективами для інвестицій у санаторно-курортний бізнес і створення нових центрів оздоровлення [121]. Це також сприяє ефективному плануванню розподілу ресурсів та розробці політик для збалансованого розвитку цих територій.

Таблиця 3.8 – Зміна площі рекреаційних земель України, 2016-2022 рр.

Адміністративно-територіальна одиниця	Рекреаційні землі, які використовуються для відпочинку та оздоровлення, тис. га	
	2016	2022
Вінницька	0,19	0,23
Волинська	6,02	6,02
Дніпропетровська	0,53	0,69
Донецька	1,2	1,28
Житомирська	0,19	0,19
Закарпатська	0,33	0,33
Запорізька	7,83	8,41
Івано-Франківська	0,91	0,94
Київська	0,92	1,16
Кіровоградська	0,24	0,28
Луганська	3,66	3,66
Львівська	2,09	2,15
Миколаївська	0,48	0,53
Одеська	0,72	0,72
Полтавська	0,29	0,32
Рівненська	0,23	0,23
Сумська	0,16	0,18
Тернопільська	1,07	1,06
Харківська	0,74	0,74
Херсонська	0,92	0,95
Хмельницька	0,49	0,43
Черкаська	0,25	0,26
Чернівецька	0,18	0,18
Чернігівська	0,43	0,48
Всього:	30,07	34,46

Джерело: [105]

У підсумку, аналіз є ключовим інструментом для забезпечення стійкого розвитку галузі туризму та зміцнення громадського здоров'я. У більшості областей відбувалося поступове збільшення площ, що може свідчити про розширення рекреаційних зон, розвиток туризму, створення нових місць для відпочинку та оздоровлення. Наприклад, значне збільшення площ спостерігалось у Запорізькій, Дніпропетровській та Київській областях, що може бути результатом реалізації місцевих програм розвитку рекреаційної інфраструктури. Водночас у деяких областях (наприклад, Тернопільській та Хмельницькій) спостерігається незначне зменшення площ рекреаційних земель. Це може бути пов'язано з переорієнтацією використання земель або іншими місцевими чинниками.

Регіони зі стабільними площами, такі як Волинська, Житомирська, Луганська та Одеська області, демонструють відсутність змін, що може свідчити про насиченість рекреаційного потенціалу або про недостатню увагу до розвитку цього напрямку.

Аналіз динаміки рекреаційних земель показує, що загальний приріст з 2016 до 2022 року становить 1,35 тис. га, що відповідає збільшенню на 4,49% від початкової загальної площі. Суттєве зростання площ спостерігається в таких областях, як Дніпропетровська (+30,19%), Київська (+26,09%) та Запорізька (+7,41%), що вказує на активний розвиток рекреаційної інфраструктури. У багатьох регіонах площі залишилися незмінними, наприклад, Волинська, Луганська, Одеська, що може свідчити про стабільність або відсутність розширення рекреаційних зон. Негативні зміни відзначено в Тернопільській (-0,93%) та Хмельницькій (-12,24%) областях, що свідчить про можливе переорієнтування використання земель або скорочення їх рекреаційного потенціалу.

Різноманіття потенціалу України для розвитку лікувально-оздоровчого та медичного туризму обумовлює необхідність впровадження єдиного стратегічного підходу. Це дозволило б

виявити та реалізувати всі можливості нашої країни як комплексної дестинації на глобальному туристичному ринку. Одним із перспективних інструментів у цьому процесі є кластеризація туристичної сфери з урахуванням просторового підходу та регіональної спеціалізації [175]. Такий підхід може стати важливим елементом стратегічного планування, особливо в контексті повоєнного відновлення України, сприяючи оптимальному використанню територіального потенціалу кожного регіону.

Попри значний інтерес науковців до пошуку стратегічних шляхів розвитку лікувально-оздоровчого та медичного туризму, можливості кластеризації з використанням просторового моделювання залишаються недостатньо дослідженими. У ході проведеного дослідження було зібрано й узагальнено відкриті статистичні дані за 2023 рік, а саме кількість санаторіїв різних форм власності та підприємств у сфері мистецтва, розваг і відпочинку по регіонах України. На основі цих даних було створено карту, що відображає концентрацію зазначених установ, а також проведено аналіз відсоткового співвідношення територій природно-заповідного фонду до загальної площі кожного регіону. За результатами класифікації було виділено п'ять основних кластерів із визначенням їхньої спеціалізації у сфері лікувально-оздоровчого та медичного туризму.

Незважаючи на виклики, Україна зберігає значний потенціал у сфері лікувально-оздоровчого туризму, що продемонстровано на рис. 3.4. Особливо це стосується регіонів із виходом до моря, таких як Одеська, Миколаївська, Херсонська, Донецька та Запорізька області, які мають багаті природні ресурси та значний досвід у сфері оздоровчого відпочинку. Проте поточна безпекова ситуація значно обмежує їхнє використання, хоча окремі об'єкти, як-от Одеський центр післяопікової патології ока, залишаються надзвичайно важливими для медичної реабілітації, зокрема військових. Подальший розвиток цієї галузі вимагає узгодження

стратегічних пріоритетів із реальними потребами та ресурсами кожного регіону, що забезпечить сталий розвиток і конкурентоспроможність України на світовому туристичному ринку.

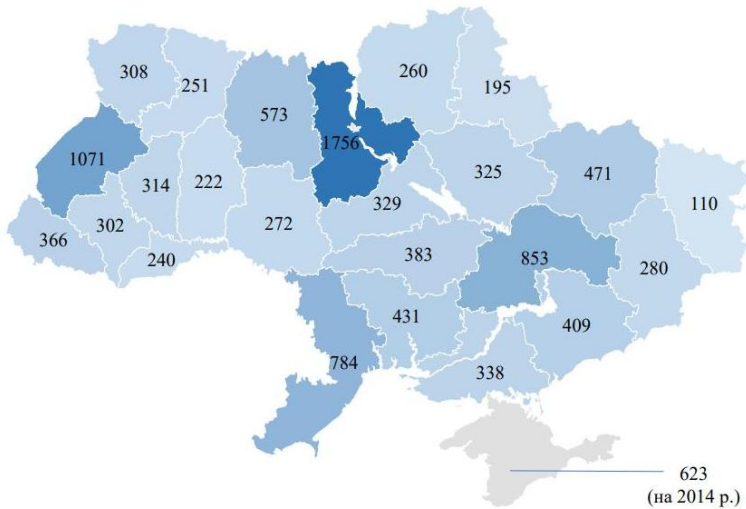

Рисунок 3.4 – Розподіл активних підприємств санаторно-курортного господарства, підприємств відпочинку та розваг за регіонами України на початок 2023 року, од.

Джерело: складено автором на основі [114], [136]

Група областей із суттєвою потужністю матеріально-технічної бази реабілітаційного та лікувального туризму – Дніпропетровська (853), Київська та м. Київ (1756), Житомирська (573) та Харківська (471). Саме ці області мають найбільш значний потенціал щодо розвитку сучасних медичних технологій, кваліфікований персонал, якісне медичне обладнання, що дозволяє виокремити їх спеціалізацію саме у сфері медичного туризму – як внутрішнього, так і в'їзного.

Особливу увагу варто звернути на потенціал Заходу України, а саме таких областей, як Волинська, Львівська, Закарпатська,

Івано-Франківська та Тернопільська. Ці регіони характеризуються наявністю значних природних лікувальних ресурсів, зокрема термальних джерел і пелоїдів, що робить їх особливо привабливими для розвитку лікувально-оздоровчого та реабілітаційного туризму. Карпатський регіон є унікальним за своїми запасами озокериту, який широко використовується в медичних цілях. Варто наголосити, що Україна посідає перше місце у світі за цим показником, що є важливою конкурентною перевагою на міжнародному ринку медичного туризму.

Крім природних ресурсів, цей регіон вирізняється кращим екологічним станом порівняно з багатьма іншими частинами країни, що додає додаткової цінності для відвідувачів, які шукають відпочинку в умовах чистого довкілля. Також варто відзначити вигідне географічне розташування західних областей, що забезпечує легкий доступ до них з боку країн Європейського Союзу. Близькість до європейських кордонів відкриває значні перспективи для залучення іноземних туристів, зацікавлених у лікуванні, реабілітації чи просто відпочинку.

Цей регіон історично відомий своїми курортами, які поєднують природні переваги з інфраструктурою для оздоровлення. Такі фактори створюють сприятливі умови для в'їзного туризму, орієнтованого на лікування та відновлення здоров'я. Завдяки використанню термальних джерел і лікувальних грязей – пелоїдів, Карпатський регіон здатен задовольняти широкий спектр запитів, починаючи від санаторно-курортного лікування до комплексних програм медичної реабілітації.

У процесі аналізу було враховано обмеження, зокрема виключення закладів охорони здоров'я, таких як лікарні, амбулаторно-поліклінічні установи, заклади переливання крові та швидкої допомоги, які можуть мати лише опосередковане значення для туристичної галузі. Крім того, деякі території наразі перебувають у зоні бойових дій або під окупацією, що унеможливорює їхнє використання для туристичної діяльності.

Значна частина матеріально-технічної бази на цих територіях зазнала руйнувань, що створює додаткові виклики для подальшого розвитку.

Просторове моделювання, проведене з метою оцінки матеріально-технічної та ресурсної бази, дало можливість визначити п'ять ключових кластерів у сфері лікувально-оздоровчого та медичного туризму. Для кожного з цих кластерів були узагальнені профілі реабілітації, які відповідають специфіці місцевих ресурсів, а також стратегічні напрями розвитку. У цьому контексті туристична ревіталізація стає важливим інструментом, що дозволяє вдихнути нове життя у занедбані чи недостатньо використовувані лікувально-оздоровчі об'єкти.

Ревіталізація передбачає адаптацію таких об'єктів до сучасних потреб туризму. Це дає змогу не лише підвищити привабливість регіонів, а й забезпечити стале використання їхніх унікальних природних багатств. Західні області України, завдяки своїм природним і географічним перевагам, можуть стати ядром розвитку лікувально-оздоровчого туризму, орієнтованого як на внутрішнього, так і на зовнішнього споживача. (рис. 3.5).

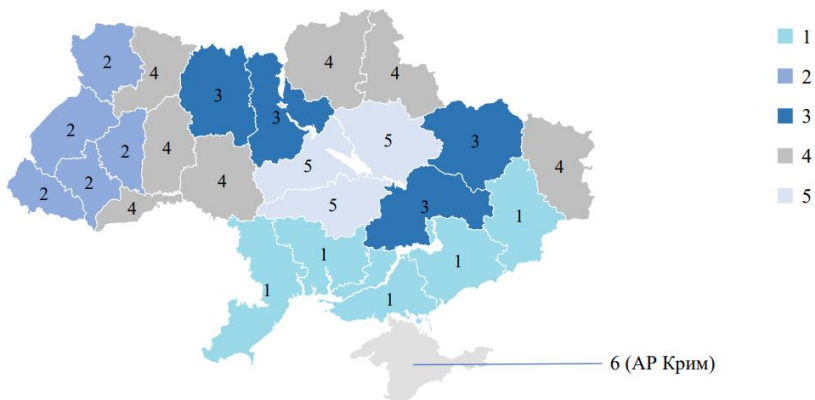

Рисунок 3.5 – Групування регіонів України за спеціалізацією лікувально-оздоровчого та реабілітаційного туризму

Джерело: складено автором

Перша група (1) – приморські регіони зі значною ресурсною та матеріально-технічною базою – Одеська, Запорізька, Миколаївська, Донецька та Херсонська області (сумарно складають 23,18% площі України). Відсоток територій, які належать до природно-заповідного фонду в цій групі регіонів складає 27,85% [136]. Спеціалізація цієї групи, із врахуванням стратегії повоєнного відновлення та за умови можливості забезпечення відповідного рівня безпеки – рекреаційно-оздоровчий туризм, акцент на реабілітацію військових як психологічного, так і фізичного напрямів.

До другої групи входять Львівська, Волинська, Івано-Франківська, Тернопільська та Закарпатська області (сумарно складають 13,66% площі України). Відсоток заповідності території цієї групи найвищий і складає 59,1%. Цей кластер може спеціалізуватись на п'ятих видах медичної реабілітації.

У цій групі закладів спеціалізуються на різних напрямках реабілітації: 7 установ надають послуги з м'язово-скелетної реабілітації після операцій на опорно-руховому апараті та лікуванні ревматологічних захворювань, 6 закладів займаються пульмонарною реабілітацією, а 10 установ спеціалізуються на лікуванні цукрового діабету. Окрім того, 11 закладів працюють з пацієнтами в підгострому періоді після оперативних втручань на органах травлення, а 7 закладів – після операцій на органах сечостатевої системи. Регіони цієї групи повинні зосередитись на розвитку санаторно-курортного та реабілітаційного відпочинку, зокрема орієнтуючись на в'їзний туризм.

Третя група (3) – столичний (Київська (включаючи м. Київ) та Житомирська області) і Придніпровсько-Слобожанський регіони (Дніпропетровська та Харківська області). Вона характеризується суттєвим висококваліфікованим кадровим потенціалом та доступом до передових медичних технологій, достатньою ресурсною та матеріально-технічною базою (сумарно складають 20,09% площі України).

Одночасно із цим, регіон має достатній відсоток заповідності природних територій – 20,54% [106]. Дніпропетровська область є єдиною в Україні, яка володіє унікальними ресурсами для реабілітації пацієнтів у підгострому періоді опіків (2 заклади). Крім цього, низка регіонів спеціалізується на наданні послуг у таких напрямках: нейрореабілітація (8 закладів), м'язово-скелетна реабілітація після операцій на опорно-руховому апараті та лікування ревматологічних захворювань (7 закладів), кардіореабілітація (6 закладів), медико-психологічна реабілітація військових (6 закладів), а також реабілітація після оперативних втручань на органах зору (3 заклади).

Четверта група регіонів України, яка займає 26,12% території країни, не вирізняється значним потенціалом для розвитку лікувально-оздоровчого та медичного туризму. Це Вінницька, Луганська, Рівненська, Сумська, Хмельницька, Чернігівська та Чернівецька області. Проте ці регіони мають значний потенціал для організації рекреаційної діяльності на природі. Понад 59% їхніх територій віднесено до природно-заповідного фонду, що є вагомим ресурсом для розвитку туризму, орієнтованого на відпочинок на природі [177]. Окрім того, в цих областях функціонує до трьох санаторно-курортних закладів, що спеціалізуються на м'язово-скелетній реабілітації після оперативних втручань на опорно-руховому апараті та лікуванні ревматологічних захворювань, а також реабілітації після операцій на органах травлення.

До п'ятої групи входять регіони, де спостерігається достатня концентрація закладів санаторно-курортного та рекреаційного напрямів, але із низьким рівнем заповідності. До цієї групи входять Полтавська (325 закладів), Черкаська (329 закладів) та Кіровоградська (383 заклади) області, де відсоток заповідних територій складає лише 12,15% від загальної площі цих областей. Попри це, Полтавська область має важливий курорт державного значення – Миргород, а також значні запаси природних

лікувальних ресурсів. Зважаючи на ці фактори, регіони цієї групи мають суттєвий потенціал для подальшого розвитку лікувально-оздоровчого та медичного туризму (табл. 3.9).

Таблиця 3.9 – Спеціалізація груп регіонів України за профілями санаторно-курортних закладів у розрізі медичної реабілітації

Види реабілітації	Кількість закладів за профільним видом реабілітації у групі регіонів				
	1	2	3	4	5
Нейрореабілітація	7	-	8	-	2
М'язово-скелетна реабілітація: підгострий період після операцій на опорно-руховому апараті, ревматологічні захворювання	14	7	7	2	1
М'язово-скелетна реабілітація: підгострий період опіків	-	-	2	-	-
Кардіореабілітація	6	-	6	-	-
Пульмонарна реабілітація	10	6	-	-	-
Кардіо-пульмонарна реабілітація: цукровий діабет	6	10	-	-	-
Медико-психологічна реабілітація військових	6	-	6	-	-
Реабілітація після оперативних втручань на органах зору	3	-	3	-	-
Реабілітація при порушенні перебігу вагітності	5	-	-	-	-
Інша (соматична) реабілітація: підгострий період після оперативних втручань на органах травлення	-	11	-	2	-
Інша (соматична) реабілітація: підгострий період після оперативних втручань на органах сечостатевої системи	-	7	-	-	-
Інша (соматична) реабілітація: підгострий період після оперативних втручань на жіночих статевих органах	7	-	-	-	-

Джерело: узагальнено автором на основі [176]

У цьому дослідженні спеціалізація різних груп регіонів України за видами реабілітації в санаторно-курортних закладах наведена у вигляді матриці, яка наочно демонструє реабілітаційний та рекреаційний профіль кожного кластера.

До числа універсальних регіонів України, які мають потенціал для розвитку лікувально-оздоровчого туризму, належать області, де присутні санаторно-курортні заклади, що охоплюють не менше десяти різних профілів медичної реабілітації. Це Одеська область, яка відноситься до першої групи, Львівська та Закарпатська, що складають другу групу, а також Дніпропетровська, Харківська та Київська області, які входять до третьої групи. Вінницька та Полтавська області становлять четверту та п'яту групи відповідно. Водночас Вінницька та Полтавська області мають значний потенціал для переходу з груп із недостатньо або неповно розвинутим потенціалом до більш спеціалізованих кластерів. Це можливо за умови розробки стратегії розвитку, яка включатиме туристичну ревіталізацію інфраструктурних об'єктів, зокрема великих промислових підприємств, які мають значну матеріально-технічну базу.

Згідно з результатами дослідження можна виокремити кілька важливих характеристик, які визначають привабливість України в галузі лікувально-оздоровчого та медичного туризму. Однією з ключових є співвідношення ціни та якості медичних послуг: в Україні вони значно дешевші, порівняно з європейськими країнами, при цьому зберігається високий рівень якості. Окрім того, в Україні є великий вибір реабілітаційних центрів і санаторіїв, де пацієнти можуть пройти як фізичну, так і психологічну реабілітацію. Проте, хоча в Україні є значні ресурси для розвитку цієї галузі, існує потреба в оновленні матеріально-технічної бази, щоб відповідати світовим стандартам.

Аналіз просторового розподілу лікувально-оздоровчого та медичного туризму в Україні дозволяє виділити п'ять основних типів спеціалізації для різних регіонів. Зокрема, лише 26,12%

території країни не має вираженого потенціалу для розвитку цих видів туризму. Однак навіть у цих регіонах існує можливість для поглиблення спеціалізації та переходу до більш розвинених кластерів, якщо буде застосовано правильне управління та стратегічне планування. Зокрема, у процесі повоєнної відбудови України важливо звернути увагу на інфраструктурні оздоровчі заклади, що належать промисловим підприємствам Сходу країни. Оскільки ці підприємства вже не зможуть функціонувати у своєму первісному форматі, їх можна перетворити на основи для розвитку інфраструктури лікувально-оздоровчого туризму.

Щоб покращити управління розвитком цієї галузі пропонується застосування інструментів кластеризації та туристичної ревіталізації. Кластеризація дозволить чітко поділити регіони України за рівнем розвитку їхньої ресурсної та матеріально-технічної бази, що забезпечить орієнтацію на конкретні типи туристів та дозволить створити ефективні маркетингові стратегії для кожного кластера. У результаті це сприятиме покращенню міжнародної конкуренції українських туристичних дестинацій, підвищенню якості обслуговування та зміцненню співпраці з онлайн-платформами та агрегаторами туристичних послуг.

Забезпечення інклюзивного розвитку та доступності туристично-рекреаційних ресурсів в територіальних громадах безпосередньо пов'язане з розвитком лікувально-оздоровчого та медичного туризму, оскільки ці ресурси можуть стати важливою частиною соціальної та економічної інфраструктури регіонів [178]. У процесі кластеризації територій для розвитку лікувально-оздоровчого туризму особливу увагу варто приділити не лише матеріально-технічній базі, а й забезпеченню рівного доступу до таких ресурсів для всіх верств населення, зокрема людей з обмеженими можливостями.

Для цього потрібно забезпечити доступність санаторно-курортних закладів, реабілітаційних центрів та інших оздоровчих об'єктів, що входять до різних кластерів регіонів. Йдеться про

створення безбар'єрних умов, доступ до інфраструктури для людей з інвалідністю, а також розробку спеціальних програм для людей з різними потребами в реабілітації та відпочинку. Зокрема в регіонах, таких як Вінницька та Полтавська області, де є значний потенціал для розвитку лікувально-оздоровчого туризму, важливо забезпечити рівний доступ до послуг, розвиваючи інклюзивні стратегії, які враховують потреби різних груп населення [179].

Крім того, значний потенціал для розвитку інклюзивного туризму є в межах територіальних громад, де можна ефективно поєднувати інклюзивні практики з відновленням інфраструктури та проведенням ревіталізації найбільших промислових підприємств. Це дозволить не тільки покращити доступність туристичних послуг для людей з обмеженими можливостями, але й створити нові робочі місця та сприяти економічному розвитку на рівні місцевих громад.

Отже, інклюзивний розвиток туристичних ресурсів в територіальних громадах є важливою складовою стратегії розвитку медичного та оздоровчого туризму в Україні. Це дозволяє забезпечити рівний доступ до реабілітаційних послуг, поліпшити якість життя людей, а також сприяти сталому економічному розвитку в регіонах через залучення нових туристичних потоків [180].

Забезпечення інклюзивних рекреаційних послуг для осіб з інвалідністю, ветеранів та ВПО є важливою складовою їх соціальної адаптації, реабілітації та інтеграції в суспільство. В умовах сучасних викликів, пов'язаних з війною, соціальними та економічними змінами, зазначені групи населення потребують особливої уваги та підтримки з боку держави і суспільства.

У сучасних реаліях в науковій літературі активно досліджуються питання реабілітації та адаптації осіб з інвалідністю, ветеранів та ВПО, але фокус на інклюзивні рекреаційні послуги залишається недостатньо розвиненим. Існують розробки щодо архітектурної доступності

інфраструктури, проте адаптація цих об'єктів для рекреаційної діяльності ще не є повністю вирішеною проблемою. UNWTO, Фонд ONCE та Іспанська асоціація стандартів випустили інструкції для державних установ і туристичних напрямів щодо впровадження стандарту ISO 21902:2021, який є ключовим інструментом для розуміння конкретних дій, які можуть бути вжиті широким колом організацій, яким доручено розробка політики, стратегії та планів щодо доступних туристичних місць [181].

Дослідження показують, що участь у рекреаційних програмах позитивно впливає на психоемоційний стан, фізичне здоров'я та соціальну інтеграцію осіб з інвалідністю та ветеранів, особливо тих, хто має посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). Однак недостатня доступність послуг, як інфраструктурна, так і організаційна, залишається головною перешкодою для широкої участі таких людей у цих програмах. Важливою також є підготовка кваліфікованого персоналу для роботи з цими групами населення [182].

В умовах війни та соціальних потрясінь проблема інтеграції осіб з інвалідністю, ветеранів і ВПО набула особливої гостроти. Забезпечення їхньої участі в соціальних та культурних заходах через рекреаційні послуги є ключовим фактором зменшення соціальної ізоляції. Брак адаптованої інфраструктури залишається перешкодою для участі людей з обмеженими можливостями у рекреаційних програмах. Розробка та впровадження відповідних рішень можуть значно поліпшити їхню якість життя.

Війна в Україні призвела до значної кількості людей, які потребують реабілітації – фізичної, психологічної та соціальної. Розробка інтегрованих програм психологічної підтримки та соціальної реабілітації допоможе зменшити рівень стресу, відновити психоемоційний стан і сприяти повноцінній соціальній адаптації цих груп населення. Важливим елементом є можливість залучення цих осіб до активної участі у житті суспільства через

адаптивні рекреаційні заходи [183]. Психосоціальна реабілітація через участь у рекреаційних програмах – це загальновизнаний метод інтеграції, що дозволяє швидше відновити психоемоційний стан людей після травматичних подій. Ця методика може бути впроваджена у реабілітаційні центри, громадські організації та на державному рівні.

В Україні бракує належно адаптованих програм для фізичної та психологічної реабілітації людей, постраждалих від війни. Інклюзивні рекреаційні послуги, що поєднують фізичну активність та психологічну допомогу, сприятимуть ефективнішому відновленню фізичного і психічного здоров'я. Використання адаптивних програм дозволить значно розширити можливості для реабілітації осіб з різними потребами. Це відповідає міжнародним практикам, які активно застосовуються в країнах, що пережили військові конфлікти (наприклад, в Ізраїлі, США) [184], [185].

В Україні велика частина інфраструктури залишається недоступною для людей з обмеженими можливостями, що ускладнює їхню участь у суспільному житті та користування послугами рекреаційних об'єктів. Створення універсальної методики оцінки доступності інфраструктури рекреаційних об'єктів допоможе місцевим органам влади та приватним підприємствам краще адаптувати існуючі та нові об'єкти для потреб осіб з інвалідністю. Це сприятиме підвищенню доступності та інклюзивності суспільного простору. Впровадження стандартів доступності дозволить відповідати вимогам міжнародних стандартів та сприятиме інтеграції України у глобальний інклюзивний простір.

В Україні існує обмежена кількість фахівців, здатних надавати послуги з реабілітації й адаптації осіб з інвалідністю та ветеранів у сфері рекреації. Відсутність кваліфікованих кадрів є однією з причин недостатньо ефективного надання таких послуг. Впровадження цих програм дозволить підвищити кваліфікацію

фахівців, які зможуть працювати з ветеранами, ВПО та людьми з інвалідністю.

Очікувані результати безпосередньо відповідають актуальним потребам українського суспільства та економіки, зокрема в умовах післявоєнного відновлення. Психологічна реабілітація ветеранів та постраждалих від війни осіб є ключовим викликом для суспільства, оскільки без належної допомоги ці люди не зможуть повноцінно інтегруватися в суспільне та економічне життя.

На глобальному рівні спостерігається зростаючий попит на інклюзивні рекреаційні послуги, особливо у сфері wellness та health tourism [186], [187]. Впровадження методик реабілітації дозволить Україні стати конкурентоспроможною на ринку міжнародного безбар'єрного туризму. Освітні програми, розроблені для підготовки фахівців у сфері інклюзії та рекреації, можуть бути застосовані як всередині країни, так і стати експортним продуктом для інших країн, що відчувають потребу в подібних фахівцях після воєнних конфліктів. Національна стратегія зі створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року є ключовим національним планом, що задає загальний напрям розвитку доступного середовища [141].

Інтеграція фізичної та психологічної реабілітації ґрунтується на підході, який поєднує фізичну активність з індивідуальною та груповою психологічною підтримкою, що є інноваційним для світової науки [188], [189]. Цей метод забезпечує комплексний підхід до відновлення після травматичних подій і може бути застосований у різних країнах, що стикаються з наслідками військових конфліктів. Світова наукова спільнота активно працює над розробкою стандартів доступності інфраструктури.

РОЗДІЛ 4 ОЦІНЮВАННЯ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНИХ СИСТЕМ НА ЗАСАДАХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

4.1 Детермінанти інтегрованого розвитку регіональних туристично-рекреаційних систем

Інтегрований розвиток регіональних туристично-рекреаційних систем ґрунтується на багатогранному підході, що враховує економічні, соціальні, екологічні та культурні аспекти. Це складний процес, який вимагає взаємодії між різними суб'єктами: владою, бізнесом, громадськістю та науковцями. Основною метою такого розвитку є забезпечення сталого функціонування цих систем, підвищення їхньої конкурентоспроможності та покращення якості життя місцевих громад.

Соціальна складова передбачає залучення місцевого населення до управління та розвитку туристичних проєктів, створення нових робочих місць, підтримку культурної ідентичності та розвиток громадянської відповідальності. Економічна вигода від туризму може стати потужним стимулом для регіонального розвитку, забезпечуючи стабільні доходи та інвестиції.

Екологічний аспект займає ключове місце в цьому процесі. Забезпечення екологічної рівноваги, збереження біорізноманіття та мінімізація впливу людської діяльності на довкілля є важливими умовами сталого розвитку. Інтеграція цих принципів дозволяє уникнути деградації природного середовища та підтримувати привабливість регіону для туристів.

Таким чином, інтегрований розвиток регіональних туристично-рекреаційних систем є складним і багатовимірним процесом, який вимагає системного підходу та злагодженої співпраці на всіх рівнях. Розглянемо загальну послідовність аналізу рекреаційно-туристичного потенціалу регіонів та визначення основних детермінант його розвитку, який схематично наведено на рис. 4.1.

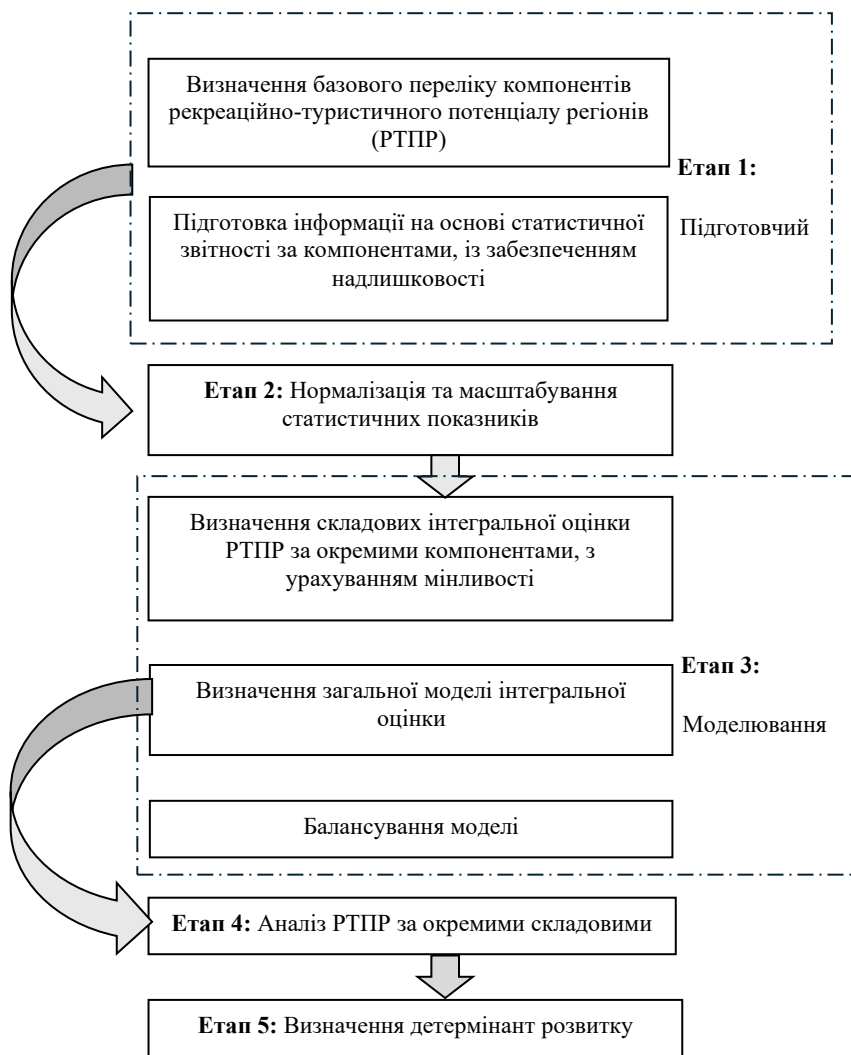

Рисунок 4.1 – Загальна послідовність аналізу рекреаційно-туристичного потенціалу регіонів

Джерело: складено автором

Початковим етапом аналізу є визначення базового переліку основних компонентів рекреаційно-туристичного потенціалу. Ступінь впливу оцінюється експертно по шкалі від 1 (слабкий) до 5 (сильний). Результати аналізу наявності та якості даних наведено у табл. 4.1-4.7.

Таблиця 4.1 – Статистична діагностика даних, які характеризують історико-культурний потенціал (*Iik*) ТРС

№ з/п	Назва показника	Період наявності	Швидкість зміни (1-повільно; 5-швидко)	Напрямок впливу (прямий/зворотний)	Ступінь впливу (1-слабо; 5-сильно)
1	Землі під соціально-культурними об'єктами	2023	1	прямий	2
2	Землі під громадськими спорудами, які мають історико-культурну цінність	2023	1	прямий	3
3	Кількість історичних ареалів	2023	1	прямий	3
4	Кількість об'єктів ЮНЕСКО	2024	1	прямий	3
5	Кількість кандидатів до об'єктів ЮНЕСКО	2024	1	прямий	3
6	Кількість пам'яток національного значення, включених до Держ. реєстру нерухомих пам'яток України	2023	1	прямий	3
7	Кількість пам'яток місцевого значення, включених до Держ. реєстру нерухомих пам'яток	2023	2	прямий	1
8	Кількість музеїв	2023	1	прямий	3

Джерело: складено автором на основі [103], [106], [107]

Таблиця 4.2 – Статистична діагностика даних, які характеризують природно-ресурсний потенціал (*Ipr*) ТРС

№ з/п	Назва показника	Період наявності	Швидкість зміни (1-повільно; 5-швидко)	Напрямок впливу (прямий/зворотний)	Ступінь впливу (1-слабо; 5-сильно)
1	Кількість заповідних територій	2011-2020	1	прямий	3
2	Площа заповідних територій	2011-2020	1	прямий	2
3	Площа територій ПЗФ загальнодержавного значення	2020	1	прямий	2
4	Площа територій ПЗФ місцевого значення	2020	1	прямий	2
5	Площа рекреаційних земель, які використовуються для відпочинку та оздоровлення, тис. га	2015, 2021	2	прямий	3
6	Кількість ОТГ з об'єктами ПЗФ	2021	1	прямий	1
7	Капітальні інвестиції на охорону навколишнього природного середовища	2010, 2015-2020	5	прямий	3
8	Поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища	2010, 2015, 2020	5	прямий	3
9	Довжина берегової лінії моря	2018	1	прямий	3
10	Площа гірських територій (тис. га)	2018	1	прямий	3
11	Площа водних об'єктів (тис. га)	2018	1	прямий	3

Джерело: складено автором на основі [103], [106], [107]

Таблиця 4.3 – Статистична діагностика даних, які характеризують рекреаційно-діяльнісний потенціал (*Ird*) ТРС

№ з/п	Назва показника	Період наявності	Швидкість зміни (1-повільно; 5-швидко)	Напрямок впливу (прямий/зворотний)	Ступінь впливу (1-слабо; 5-сильно)
1	Театральна та концертна діяльність	2021-2023	3	прямий	3
2	Діяльність із підтримки театральних концертних заходів	2021-2023	3	прямий	1
3	Функціонування театральних концертних залів	2021-2023	3	прямий	1
4	Функціонування музеїв	2021-2023	3	прямий	2
5	Діяльність із охорони та використання пам'яток історії, будівель та інших пам'яток культури	2021-2023	3	прямий	1
6	Функціонування ботанічних садів, зоопарків і природних заповідників	2021-2023	1	прямий	2
7	Функціонування спортивних споруд	2021-2023	2	прямий	3
8	Діяльність спортивних клубів	2021-2023	2	прямий	2
9	Діяльність фітнес-центрів	2021-2023	2	прямий	2
10	Функціонування атракціонів	2021-2023	1	прямий	3
11	Організування інших видів відпочинку та розваг	2021-2023	3	прямий	1

Джерело: складено автором на основі [103], [106], [107]

Таблиця 4.4 – Статистична діагностика даних, які характеризують інфраструктурний потенціал (*Ii*) ТРС

№ з/п	Назва показника	Період наявності	Швидкість зміни (1-повільно; 5-швидко)	Напрямок впливу (прямий/зворотний)	Ступінь впливу (1-слабо; 5-сильно)
1	Частка регіону України в загальній кількості осіб, що перебували у колективних засобах розміщування (КЗР) (%)	2009-2020	2	прямий	3
2	Коефіцієнт використання місткості КЗР	2018-2020	3	прямий	3
3	Кількість фактично проведених ліжко-днів у КЗР (од)	2009-2020	5	прямий	3
4	Середня тривалість перебування в КЗР, діб	2009-2020	3	прямий	3
5	Діяльність готелів і подібних засобів тимчасового розміщування	2021-2023	3	прямий	2
6	Діяльність засобів розміщування на період відпустки та іншого тимчасового проживання	2021-2023	3	прямий	2
7	Діяльність ресторанів, надання послуг мобільного харчування	2021-2023	3	прямий	2
8	Кількість туроператорів	2019-2023	3	прямий	2
9	Кількість турагентів	2019-2023	3	прямий	2

Джерело: складено автором на основі [103], [106], [107]

Таблиця 4.5 – Статистична діагностика даних, які характеризують ризики (*Ir*) ТРС

№ з/п	Назва показника	Період наявності	Швидкість зміни (1-повільно; 5-швидко)	Напрямок впливу (прямий/зворотний)	Ступінь впливу (1-слабо; 5-сильно)
1	Кількість зареєстрованих спалахів інфекційних хвороб	2018-2022	4	зворотний	2
2	Кількість повітряних тривог	2022-2024	3	зворотний	4
3	Відстань від адмін. центру до найближчої точки лінії фронту/кордону з РФ	2022-2024	3	прямий	4
4	Кількість облікованих кримінальних правопорушень	2015-2021	3	зворотний	2
5	Загальна кількість осіб, які потерпіли від кримінальних правопорушень (осіб)	2015-2021	3	зворотний	2

Джерело: складено автором на основі [103], [106], [107]

Таблиця 4.6 – Статистична діагностика даних, які характеризують доступність (*Id*) ТРС

№ з/п	Назва показника	Період наявності	Швидкість зміни (1-повільно; 5-швидко)	Напрямок впливу (прямий/зворотний)	Ступінь впливу (1-слабо; 5-сильно)
1	Кількість людей у ближньому доступі (сам регіон)	2021	1(3)*	прямий	2
2	Кількість людей у середньому доступі (сусідні області)	2021	1(3)*	прямий	2
3	Кількість людей у дальньому доступі (інші області)	2021	1(3)*	зворотний	1

Продовження табл. 4.6

№ з/п	Назва показника	Період наявності	Швидкість зміни (1-повільно; 5-швидко)	Напрямок впливу (прямий/зворотний)	Ступінь впливу (1-слабо; 5-сильно)
4	Кількість столиць областей, до яких є прямий потяг з обласного центру	2021	2	прямий	2
5	Міжнародна доступність (балів)	2021	2	прямий	2
6	Пасажирські перевезення автомобільним транспортом	2017-2021	3	прямий	2
7	Відправлення пасажирів залізничним транспортом загального користування	2017-2020	3	прямий	2
8	Довжина автодоріг загального користування з твердим покриттям	2018	1	прямий	1

Джерело: складено автором на основі [103], [106], [107]

У табл. 4.7 наведено аналіз ключових показників, таких як відвідуваність, задоволеність туристів та економічна ефективність.

Таблиця 4.7 – Статистична діагностика даних, які характеризують споживчу (туристичну) привабливість (*Ica*) ТРС

№ з/п	Назва показника	Період наявності	Швидкість зміни (1-повільно; 5-швидко)	Напрямок впливу (прямий/зворотний)	Ступінь впливу (1-слабо; 5-сильно)
1	Витрати на розміщення та проживання	2017-2020	3	прямий	4
2	Витрати на харчування	2017-2020	3	прямий	2
3	Витрати на медичне обслуговування	2017-2019	3	прямий	1

Продовження табл. 4.7

№ з/п	Назва показника	Період наявності	Швидкість зміни (1-повільно; 5-швидко)	Напрямок впливу (прямий/зворотний)	Ступінь впливу (1-слабо; 5-сильно)
4	Витрати на екскурсійне обслуговування (без транспорту)	2017-2020	3	прямий	3
5	Витрати на транспорт, усього	2017-2020	3	прямий	2
6	У тому числі на екскурсійне обслуговування	2017-2019	3	прямий	2
7	Витрати на послуги культурно-освітнього, та дозвільного характеру	2017-2020	3	прямий	2
8	Витрати на спортивні та рекреаційні послуги	2020	3	прямий	2
9	Витрати на інші послуги	2017-2020	3	прямий	1
10	Загальні витрати	2017-2020	3	прямий	3
11	Туристичний збір	2019-2022	3	прямий	3
12	Кількість днів в подорожі	2019	3	прямий	3
13	Дохід від надання туристичних послуг	2018	3	прямий	3
14	Доходи закладів розміщення	2017	3	прямий	3

Джерело: складено автором на основі [103], [106], [107]

Як можна побачити з аналізу таблиць 4.1 – 4.7, база наявних показників не є повною, оскільки не покриває достатньо тривалий період. Значна кількість даних є в наявності тільки до 2020 або 2021 років [198]. Через це для подальшого аналізу потрібно заповнити пропуски у таблиці даних за допомогою екстраполяції, заміни або використання інших синтетичних методів. Розглянемо детальніше окремі способи заповнення пропущених даних та випадки їх використання.

Низька *швидкість зміни* показника. Якщо розрахунок швидкості змін відповідає оцінці 1 бал, то відсутні дані можуть бути замінені на дані з попереднього періоду. Крім того, відповідна оцінка може бути проставлена навіть якщо деякий показник не фігурує в регулярній статистиці, але за своєю природою не може змінюватися швидко. Наприклад, це стосується довжини автомобільних доріг в областях.

В окремих випадках (близькі дати або зовнішні обставини, які не сприяють змінам) такий прийом може бути застосований і до показників з оцінкою швидкості змін у 2 бали.

Якщо умови та більшість показників розвитку певних регіонів дуже подібні, то замість відсутніх показників одного регіону можуть бути використані відповідні показники іншого.

Схожість регіонів x та y може бути перевірена через розрахунок лінійної кореляції Пірсона [212] між показниками їх розвитку:

$$r_{xy} = \frac{\overline{xy} - \bar{x} \cdot \bar{y}}{\sigma_x \sigma_y} \quad (4.1)$$

Для оцінки ступеня кореляційного зв'язку використовується шкала Чеддока, за якою кореляція в інтервалі 0,7-0,9 вважається «сильною», а більше 0,9 – «дуже сильною» [212]. Тож, якщо значення r_{xy} , яке розраховано за формулою (4.8), перевищує 0,9, то схожість регіонів x та y є дуже сильною. Отже, замість відсутніх показників одного регіону можуть бути використані відповідні показники іншого. Якщо при цьому масштаб показників різний, наприклад внаслідок різниці у населенні, або площі регіонів, то можуть бути необхідними додаткові лінійні перетворення.

Якщо зміна значень показника у часі відбувається відповідно до математичного закону (лінійного, ступеневого, експоненційного тощо), який може бути знайдений за допомогою регресійного аналізу, то найближчі наступні спостереження

можуть бути знайдені за допомогою *екстраполяції* спостережень. Умовою відповідності емпіричних значень показника до розрахункових є високе значення коефіцієнта детермінації R^2 . Вважається, що значення $R^2 > 0.8$ свідчить про високі прогностичні здібності регресійної моделі [213], тож знайдений прогноз можна використовувати для заміни відсутнього значення.

Слід зазначити, що всі способи заміни відсутніх спостережень, які було розглянуто вище, можна використовувати тільки за умов збереження зовнішніх умов розвитку туристично-рекреаційних систем. У випадку сильних зовнішніх подій, які змінюють умови розвитку систем (за останні роки до таких можуть бути віднесені пандемія COVID-19 та російське військове вторгнення), використання цих способів можливо лише за умови, якщо доведена відсутність впливу зовнішньої події на конкретний показник.

Далі розглянемо процедуру визначення вагових коефіцієнтів ikw , prw , rdw , iw , rw , dw . Аналіз досліджень, проведених українськими вченими на схожу тематику показав, що в них використовуються однакові коефіцієнти для врахування всіх субіндексів [214]. Втім такий підхід вважається нам обмеженим, оскільки єдиною його перевагою є простота розрахунків. У той же час важко погодитись з тим, що всі виділені нами компоненти туристично-рекреаційного потенціалу будуть однаково вагомими у всі періоди часу та для всіх категорій туристів. Так, наприклад, у мирні часи субіндекс ризиків (Ir) скоріше за все мав невелику вагу при прийнятті рішень про туристичні подорожі, через розвинуту мережу медичних та правоохоронних закладів. Втім, після початку повномасштабного вторгнення, його вагомість має різко збільшитися.

Тому важливо знайти актуальні значення вагомості субіндексів та адекватні методи їх оновлення. В цілому, визначення цих коефіцієнтів може здійснюватись двома способами:

1. Через експертне оцінювання. Це загальновизнаний спосіб для визначення інтегральних показників в економічній статистиці. Він має такі переваги як низькі вимоги до вибірки даних, а головне – це можливість враховувати актуальні фактори зовнішнього середовища та навіть майбутні виклики. Але разом із тим експертні оцінки носять суб'єктивний характер, тому якість моделі сильно залежить від кваліфікованості експертів.

2. Через використання статистичних методів, зокрема регресійних моделей. Перевагою цього способу є об'єктивність, а також відсутність витрат (грошових та часових) на створення експертної групи, проведення опитування та обробку результатів. Але цей спосіб вимагає наявності вибірки даних за статистично-значущий період та використовується у відносно стабільних зовнішніх умовах.

У нашому випадку можна розглянути використання комбінованого підходу, при якому визначення параметрів моделі за відносно стабільний період розвитку до 2020 року здійснюється статистичними методами, а їх корегування у зв'язку з новими викликами відбувається із використанням експертних методів. Це дає можливість об'єктивно обґрунтувати базові параметри моделі, що зменшить її суб'єктивність у підсумку.

Розглянемо детальніше процедуру визначення коефіцієнтів ikw , prw , rdw , iw , rw , dw із використанням методу багатофакторної лінійної регресії. Загальний вигляд багатофакторної лінійної регресійної моделі такий:

$$y = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_nx_n \quad (4.2)$$

Можна побачити, що формула (4.2) за структурою дуже схожа із наведеною раніше формулою розрахунку інтегрального показника туристично-рекреаційного потенціалу (із точністю до позначень), за винятком вільного параметра a_0 .

Якщо незалежні змінні регресійної моделі $x_1 \dots x_n$ нормовані, тобто можуть змінюватись в однаковому інтервалі, то коефіцієнти $a_1 \dots a_n$ можна інтерпретувати як ступінь впливу відповідної змінної на кінцеву оцінку [214]. В контексті задачі визначення детермінант інтегрованого розвитку регіональних туристично-рекреаційних систем значення цих коефіцієнтів будуть пропорційні внеску відповідної детермінанти у загальну оцінку потенціалу розвитку.

Визначення значень коефіцієнтів моделі (4.2) відбувається з використанням методу найменших квадратів [214], який реалізований майже у всіх програмних продуктах зі статистичної обробки даних, зокрема у Microsoft Excel.

При цьому необхідно зазначити як незалежні (x_i), так і вихідні (y) значення. В якості вихідного показника, як вже було зазначено вище, ми використовуємо показник туристично-рекреаційної привабливості (Ica), який характеризує оцінку регіону з погляду кінцевих споживачів – відвідувачів.

Таким чином, загальну послідовність визначення детермінант інтегрованого розвитку регіональних туристично-рекреаційних систем можна навести у вигляді послідовності кроків.

К.4.1. Збір наявної статистичної інформації по показниках відповідно до табл. 4.1- 4.7

К.4.2. Аналіз зібраної інформації. Визначення наявності показників та швидкості їх зміни.

К.4.3. На основі розрахунку статистичних характеристик визначення набору ключових показників за кожним субіндикатором.

К.4.4. Попередня обробка інформації: Заповнення відсутніх значень.

К.4.5. Розрахунок значень субіндексів Iik , Ipr , Ird , Ii , Ir , Id , Ica .

К.4.6. Розрахунок параметрів регресійної моделі (4.2) та визначення на її основі коефіцієнтів ikw , prw , rdw , iw , rw , dw і відповідно детермінант інтегрованого розвитку регіональних туристично-рекреаційних систем.

К.4.7. Аналіз отриманих результатів.

Слід зазначити, що наведена послідовність етапів є орієнтовною і не означає сувору необхідність їх виконання один за одним. Так, наприклад, заповнення пропущених значень (К.4.4) може виконуватися як до, так і після розрахунку значень субіндексів (К.4.5). Крім того, процес визначення детермінант інтегрованого розвитку можна розглядати як ітеративний, оскільки для отримання найкращого результату може виникнути необхідність повертатися назад для корегування попередніх кроків.

Таким чином, запропонований комплекс моделей та методів створює методологічні основи для визначення потенціалу інтегрованого розвитку регіональних туристично-рекреаційних систем та на відміну від існуючих дозволяє відстежувати зміни факторів зовнішнього середовища та їх вплив на вагомість окремих детермінант, що дає змогу підвищити адаптованість туристично-рекреаційних систем.

Додатково застосування цього підходу створює передумови для формування адаптивних стратегій управління, які передбачають постійний моніторинг змін у пріоритетах споживачів туристичних послуг, врахування інноваційних тенденцій у розвитку інфраструктури та технологій, інтеграцію міжсекторальної співпраці для оптимізації ресурсів, створення моделей стійкого розвитку, які забезпечують баланс між економічною вигодою, екологічною безпекою та соціальною відповідальністю.

Таким чином, комплексний підхід до аналізу та управління туристично-рекреаційними системами дозволяє досягти синергетичного ефекту, який сприятиме сталому розвитку регіонів та зростанню їх конкурентоспроможності. Крім того, такий підхід сприяє гармонізації економічних, екологічних і соціокультурних інтересів, створюючи передумови для довготривалого процвітання регіонів.

4.2 Діагностування та моделювання процесів розвитку регіональних туристично-рекреаційних систем

У попередньому пункті дослідження було визначено, що загальну послідовність визначення детермінант інтегрованого розвитку регіональних туристично-рекреаційних систем можна навести у вигляді послідовності етапів К.4.1 - К.4.7. Слід зазначити, що етапи К.4.1 «Збір наявної статистичної інформації по показниках» та К.4.2. «Аналіз зібраної інформації. Визначення наявності показників та швидкості їх зміни» фактично вже було виконано при створенні та заповненні табл. 4.1-4.7. Однак при істотних змінах у структурі статистичної інформації в майбутньому їх слід повторити.

Далі розглянемо наступні кроки процесу визначення детермінант інтегрованого розвитку регіональних ТРС.

Етап К.4.3. На основі розрахунку статистичних характеристик визначення набору ключових показників за кожним субіндикатором.

Аналіз показників історіко-культурного потенціалу (Iik) показав, що кожен регіон має велику кількість пам'яток місцевого значення. Причому їх кількість в різних регіонах пояснюється скоріше за все рівнем ініціативності місцевої влади. Так, за статистичними даними, у Донецькій області кількість таких пам'яток складала лише 83, тоді як у сусідній Луганській – 970. Враховуючи відсутність явної кореляції цього показника із привабливістю туристичного регіону, його було вилучено з підсумкового набору. Крім того, замість окремих показників наявності об'єктів ЮНЕСКО та кандидатів до об'єктів ЮНЕСКО було взято їх суму, оскільки кількість таких об'єктів у цілому дуже невелика (33 по всій Україні) і в багатьох регіонах вони відсутні зовсім.

Таким чином, до розрахунку історіко-культурного потенціалу віднесено такі показники:

- ік.1 – землі під соціально-культурними об'єктами;
- ік.2 – землі під громадськими спорудами, які мають історико-культурну цінність;
- ік.3 – кількість історичних ареалів станом на 2023 рік;
- ік.4 – сумарна кількість об'єктів та кандидатів до об'єктів ЮНЕСКО;
- ік.5 – кількість пам'яток національного значення, включених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України;
- ік.6 – кількість музеїв.

При аналізі показників природно-ресурсного потенціалу (*Ipr*) було відмічено, що показники площі територій природно-заповідного фонду (тут і далі – ПЗФ) загальнодержавного та місцевого значення за змістом та за туристично-рекреаційною цінністю певною мірою дублюють один одного [215]. Тому їх було замінено на узагальнюючий показник концентрації територій ПЗФ, який розраховується як сума зазначених двох. Показники інвестицій та витрат на охорону навколишнього середовища мають сильну кореляцію між собою (0.93), тому можуть використовуватися або поодиночі, або разом у складі узагальнюючого показника. Кількість територіальних громад (тут і далі – ТГ) з об'єктами ПЗФ у більшості регіонів майже співпадає із загальною кількістю ТГ. Таким чином, до розрахунку природно-ресурсного потенціалу віднесено такі показники:

- рг.1 – кількість заповідних територій;
- рг.2 – концентрація територій ПЗФ;
- рг.3 – площа рекреаційних земель, які використовуються для відпочинку та оздоровлення (га);
- рг.4 – витрати на охорону навколишнього середовища;
- рг.5 – морська берегова лінія (км);
- рг.6 – площа гірських територій (тис. га);
- рг.7 – площа водних об'єктів (тис. га).

Субіндикатор рекреаційно-діяльнісного потенціалу (*Ird*) показує рівень розвитку в регіонах компонентів атрактивності, які

є наслідком сучасної діяльності людей, тобто не відносяться до попередніх двох субіндикаторів (історично-культурного та природно-ресурсного). Оскільки всі перелічені у п. 4.1 дані за цим субіндикатором доступні, а загальна кількість показників (11) істотно перевищує рекомендований максимум у 7-8, то додатково необхідно вирішити задачу скорочення кількості показників у субіндикаторі.

На основі аналізу матриці парної кореляції можна зробити висновок про доцільність адитивного об'єднання таких показників, як *Функціонування спортивних споруд*, *Діяльність спортивних клубів*, *Діяльність фітнес-центрів*, в один, якому можна надати назву «*Спортивно-рекреаційна діяльність*». Так само показники *Функціонування атракціонів і тематичних парків і Організування інших видів відпочинку та розваг* доцільно об'єднати у показник «*Атракціони та інші види розваг і відпочинку*».

З іншого боку, схожі за назвою показники *Театральна та концертна діяльність*, *Діяльність із підтримки театральних і концертних заходів*, *Функціонування театральних і концертних залів* мають невеликий ступінь взаємної кореляції, тому їх адитивне об'єднання було б некоректним. Тому було вирішено залишити для подальшого використання лише перший з цих показників, як найбільш узагальнюючий.

Таким чином, до розрахунку рекреаційно-діяльнісного потенціалу віднесено показники, які рівномірно відображають спектр напрямів, що створюють споживчу цінність у цьому напрямі:

rd.1 – театральна та концертна діяльність;

rd.2 – функціонування ботанічних садів, зоопарків і природних заповідників;

rd.3 – спортивно-рекреаційна діяльність;

rd.4 – атракціони та інші види розваг і відпочинку.

Визначення *інфраструктурного потенціалу (Ii)* передбачає

розрахунок показників розміщення, харчування та туристичної інфраструктури.

Аналіз та угруповання інфраструктурних показників здійснено аналогічно до визначення показників рекреаційно-діяльнісного потенціалу на основі матриці попарної кореляції. Особливістю даних по інфраструктурному потенціалу є те, що статистична інформація по показникам використання місткості колективних засобів розміщення доступна лише за період до 2020 року. Тому додатково було розраховано статистику автокореляції між цими показниками за останні роки, що доступні (табл. 4.8).

Таблиця 4.8 – Розрахунок автокореляції між показниками інфраструктурного потенціалу

Показники інфраструктурного потенціалу	Автокореляція, за роками				
	2015; 2016	2016; 2017	2017; 2018	2018; 2019	2019; 2020
Частка регіону України в загальній кількості осіб, що перебували у колективних засобах розміщування (КЗР)	0,98921	0,98556	0,89641	0,98733	0,96079
Коефіцієнт використання місткості КЗР	-	-	-	0,84386	0,56426
Кількість фактично проведених ліжко-днів у КЗР	0,99554	0,99541	0,88792	0,97747	0,95157
Середня тривалість перебування в КЗР	0,91500	0,94181	0,67775	0,81152	0,84611

Джерело: складено автором

Високі значення автокореляції для трьох із чотирьох показників в табл. 4.8 свідчать про те, що відповідні показники змінюються переважно за лінійним законом. Причому відповідна тенденція зберігається навіть у ковідному 2020 році. Оскільки всі вхідні дані підлягають лінійній нормалізації, то це означає можливість їх використання для розрахунку субіндексу *I_i*.

Показник використання місткості КЗР вимагає додаткового

опрацювання через те, що з одного боку розрахунок його автокореляції показав високе значення тільки для 2018/2019 років, а з іншого боку, занадто високі значення використання місткості КЗР означають брак місць, що знижує туристичну привабливість регіону. Тому за результатами попереднього аналізу цей показник враховано, але необхідне подальше вивчення його впливу на якість результатів.

Таким чином, до розрахунку інфраструктурного потенціалу віднесено такі показники:

- i.1 – коефіцієнт використання місткості готелів та аналогічних засобів розміщування;
- i.2 – середня тривалість перебування;
- i.3 – діяльність туристичних агентств та операторів;
- i.4 – діяльність засобів тимчасового розміщування всіх типів;
- i.5 – діяльність ресторанів, надання послуг мобільного харчування.

Визначення фактора *ризиків* (Ir) є новим у дослідженнях, які стосуються детермінант розвитку туристично-рекреаційних систем. Дійсно, до початку повномасштабного вторгнення в Україну цей фактор було недоцільно розглядати, адже його вплив можна було простежити лише через облік факторів ризику для здоров'я або кримінального ризику [216]. Обидва фактори в Україні знаходяться далеко від критичної помітки, коли вони починають впливати на прийняття рішень стосовно туристичних подорожей.

Але з початком повномасштабного вторгнення з'являється фактор воєнного ризику та миттєво стає одним з найголовніших. Нами пропонується використовувати для визначення воєнного ризику показники середньорічної кількості повітряних тривог, а також відстані обласного центру від лінії фронту (для регіонів з окупованими центрами дорівнює 0).

Слід зазначити, що більшість показників ризику є дестимуляторами, тобто їх збільшення негативно впливає на

загальну оцінку. Крім того, у зв'язку із великою мінливістю показників ризику, а також особливостями їх сприйняття людиною (негативні фактори пам'ятаються декілька років), на відміну від інших детермінант, показники ризику усереднюються за кілька років.

Таким чином, до розрахунку факторів ризику віднесено такі показники:

- г.1 – кількість повітряних тривог;
- г.2 – кількість зареєстрованих спалахів інфекційних хвороб;
- г.3 – відстань від адміністративного центру до найближчої точки лінії фронту/кордону з рф (станом на 30.06.2024);
- г.4 – кількість облікованих кримінальних правопорушень.

Доступність (Id) як самостійна детермінанта розвитку туристично-рекреаційних систем практично не розглядається у літературі. Втім, окремі її компоненти вважаються важливими для аналізу привабливості туристично-рекреаційної сфери. Так, у дослідженні [217] розвинення транспорту є одним з показників інфраструктурної привабливості. Нами розглянуто декілька компонентів доступності, а саме – людський потенціал (кількість потенційних відвідувачів), внутрішня та міжнародна транспортна доступність, ступінь розвитку транспортної інфраструктури.

Більшість з цих компонентів (крім міжнародної доступності) можуть бути безпосередньо оцінені із використанням доступної статистичної інформації. Так, людський потенціал характеризується насамперед мешканцями самого регіону (кількість людей у ближньому доступі) та у сусідніх регіонах (кількість людей у середньому доступі). Для того ж, щоб залучити потенційних туристів, які знаходяться у дальньому доступі, рекреаційні зони повинні мати ексклюзивні пропозиції.

Для оцінки міжнародної доступності було розроблено показник на основі бальної оцінки таких компонентів, як наявність міжнародного аеропорту; наявність сухопутного кордону з країнами ЄС/Молдовою; наявність морського кордону; поїзд

Інтерситі до обласного центру; кількість сусідніх областей [218]. Спільний сухопутний кордон із країною-агресором, або його союзником, або із лінією бойових зіткнень ,знижують сукупну бальну оцінку (див. табл. 3.3).

На основі проведеного аналізу з загального пулу показників для розрахунку фактора доступності було відібрано такі:

- d.1 – кількість людей у ближньому доступі;
- d.2 – кількість людей у середньому доступі;
- d.3 – кількість столиць областей, до яких є прямий поїзд з обласного центру;
- d.4 – міжнародна доступність (балів);
- d.5 – довжина автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям;
- d.6 – відправлення пасажирів залізничним транспортом загального користування.

Аналізуючи показники для розрахунку підсумкового субіндексу *туристичної привабливості (Ica)*, які наведено у табл. 4.7, можна звернути увагу на те, що незважаючи на велику кількість показників (14), вони фактично характеризують декілька напрямів: кількість туристів та час, який вони провели у регіоні; структуру послуг, які споживалися туристами; дохід від їх надання.

Враховуючи це, всі показники, які характеризують структуру витрат суб'єктів туристичної діяльності на послуги сторонніх організацій, було агреговано в один показник загальних витрат. Втім, структура витрат, на наш погляд, є дуже важливою для проведення регіональної диференціації туристично-рекреаційних систем, що підтверджується низкою відповідних досліджень [219]-[221].

За іншими напрямками було обрано основні показники, з врахуванням аналізу кореляції та факторів мінливості і доступності даних. У результаті, для розрахунку фактора туристичної привабливості регіону було відібрано такі показники:

- са.1 – туристичний збір (показник взято станом на 2019 рік);
- са.2 – загальний дохід від надання туристичних послуг;
- са.3 – загальні витрати на послуги сторонніх організацій;
- са.4 – доходи закладів розміщення.

Таким чином, розроблено інструментарій оцінки детермінант інтегрованого розвитку регіональних туристично-рекреаційних систем на основі кореляційно-регресійного аналізу, який дозволяє визначати силу та напрям впливу окремих субіндексів. Це створює можливість для більш глибокого розуміння взаємозв'язків між різними аспектами розвитку туристично-рекреаційного потенціалу регіону, а також сприяє виявленню ключових чинників, які слід враховувати при формуванні стратегій. Інструментарій забезпечує системний підхід до аналізу, що сприяє ухваленню науково обґрунтованих управлінських рішень щодо пріоритетних напрямів розвитку, оптимального використання ресурсів і підвищення конкурентоспроможності регіонів у сфері туризму та рекреації.

4.3 Взаємодія стейкхолдерів територіальних громад з регіональними туристично-рекреаційними системами: соціальний аспект

Наслідки туризму виходять за межі суто економічних міркувань; вони також впливають як на довкілля, так і на людей [224]. Розробка інструментів і процедур, які сприяють досягненню консенсусу серед практиків і дозволяють вимірювати та порівнювати впливи, необхідні для того, щоб менеджери туризму могли працювати над зниженням і пом'якшенням негативних ефектів туристичної сфери, одночасно збільшуючи переваги.

Оскільки індустрія туризму тісно пов'язана з іншими секторами економіки, вона також має посилюючий вплив. Передбачається, що на кожне основне робоче місце, створене в туризмі, створюються додаткові 1,5 робочих місця в інших галузях

економіки [225]. Крім того, з соціологічної точки зору діяльність, пов'язана з туризмом, може зазнати впливу на кілька груп стейкхолдерів. Загальновідомо, що індустрія туризму може впливати на добробут працівників. Приблизно 87% зайнятості в туризмі – це низькокваліфіковані роботи з обмеженими кар'єрними можливостями, і більша частина робочої сили потрібна в певні моменти часу, оскільки туристичний попит є дуже сезонним, головним чином через певні кліматичні умови. Ці реалії мають згубні соціально-економічні наслідки, оскільки вони ускладнюють працівникам пошук стабільної, добре оплачуваної роботи [226]. Місцеве населення може стикнутися з негативними наслідками туризму та зазнати впливу, пов'язаного з вандалізмом і злочинністю. Місцева громада також може зазнати негативного впливу на економічному рівні, оскільки туризм може призвести до інфляції цін, таким чином перевантажуючи доступ до них постійних жителів [227]. Щоб запобігти негативним впливам необхідно застосовувати відповідні інструменти вимірювання для кількісної оцінки рівня стійкості та моніторингу прогресу із плином часу, щоб підтримувати розробку відповідної політики та проєктів.

Одним із найбільш поширених і використовуваних методів цілісної оцінки стійкості продуктів і послуг є оцінка життєвого циклу (LCA). Існує дві основні методології, що застосовуються для соціальної LCA: рекомендації UNEP-SETAC щодо оцінки соціального життєвого циклу продуктів [228] і організацій і метод оцінки соціального впливу продукту (PSIA) [229]-[230].

Існуючі стратегії та проєкти оцінки туризму успішно визначили ключові соціальні теми та показники, що мають відношення до туристично-рекреаційних систем [231]-[232]. Однак існує потреба в більш уніфікованій та стандартизованій методології оцінки соціальних аспектів туристичних послуг.

Спираючись на дві згадані вище методології, нами було розроблено удосконалений інструментарій оцінки соціального

впливу (тут і далі – ОСВ) для ТРС, яка полегшує створення показників ефективності і дозволяє порівнювати результати, надавати рекомендації щодо покращення та перетворювати якісну інформацію в напівкількісні (бальні) показники, одночасно забезпечуючи комплексну оцінку ТРС з точки зору їх життєвого циклу. Завдяки цій інтеграції стає можливим застосувати систематичний і стандартизований підхід. Ця процедура була випробувана та вдосконалена в локальних туристично-рекреаційних системах місцевих громад 9-ти областей України.

Отже, чотири елементи ОСВ (співробітники, ланцюг вартості, місцеві громади та туристи) є основою процесів всередині ТРС, а саме: розміщення, харчування, транспортне забезпечення, розваги та відпочинок (на рис. 4.9 позначено пунктиром). У досліджуваній системі при оцінці не враховуються підготовчі дії до відвідування ТРС, сама поїздка, а також фонові процеси (страхування, кредитування тощо).

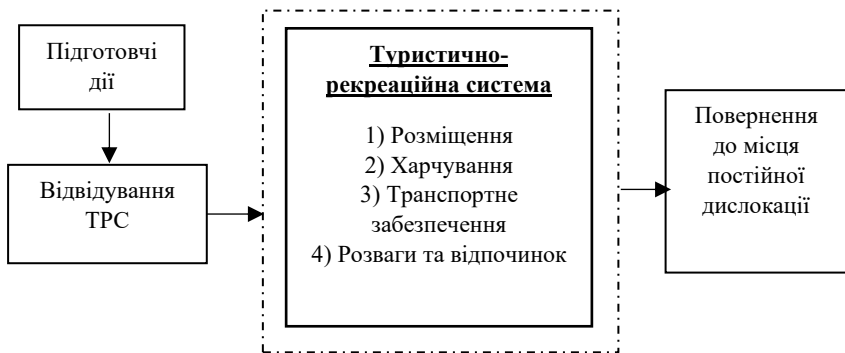

Рисунок 4.9 – Межі застосування ОСВ для ТРС
(позначено пунктиром)

Джерело: сформовано автором

Схема використання методу ОСВ для ТРС включає чотири елементи:

- 1) соціальні аспекти, пов'язані зі співробітниками;

- 2) соціальні аспекти ланцюга вартості;
- 3) соціальні аспекти місцевих громад;
- 4) соціальні аспекти, пов'язані із туристами.

Алгоритм проведення ОСВ містить такі етапи:

- 1) підготовчі заходи: вибір засобів збору даних та засобів їхнього використання; підготовчі заходи для збору даних;
- 2) перший етап оцінки (R1): початковий збір даних; оцінка якості початкових даних; підготовка даних до розрахунків; результати оцінки соціального впливу;
- 3) рекомендації для покращення соціальної продуктивності на основі R1: модифікація TPC;
- 4) другий етап оцінки (R2): проводиться аналогічно до кроку 2.

Після того, як дані були зібрані під час першого етапу оцінки (R1), результати були детально проаналізовані, і на основі цього були сформульовані рекомендації щодо покращення соціальної ефективності кожної локальної TPC. Із часовим лагом в один рік відбувся другий етап оцінки (R2), і локальні TPC були оцінені знову за тією ж стратегією і набором індикаторів, щоб підтвердити ефективність застосованого методу ОСВ на модернізацію туристичних послуг в межах громад з точки зору соціальної ефективності.

Згідно із запропонованою методологією, якість отриманих даних оцінюється за методологією PSIA [233] і передбачає побудову матриці оцінки якості даних. Ця матриця зосереджена на трьох основних критеріях: точність даних, своєчасність, а також їх кореляція та репрезентативність. Інформаційні джерела переважно складаються з неперевіраних даних згідно із внутрішньою документацією або підтверджених даних, частково основаних на припущеннях (2 бали), за поточний звітний період (1 бал) і специфічних для кожної досліджуваної TPC (1 бал), де 1 означає найвищу якість, а 5 – найнижчу.

На наступному етапі дані перетворюються на впливи або потенційні впливи, які відображають фактичні соціальні наслідки

туристичної діяльності в межах локальної ТРС. Щоб перевести зібрані дані в результати, слід визначити ключові елементи ОСВ, якими є: (I) групи зацікавлених сторін, (II) соціальні теми, (III) індикатори, (IV) показники ефективності та (V) контрольна шкала.

Соціальний вплив туризму в локальних ТРС оцінюється з огляду на визначені групи зацікавлених сторін для 4 категорій (рис. 4.9), таким чином уникаючи впровадження показників, які не є актуальними для конкретної системи в рамках вивчення. Категорії зацікавлених сторін, які розглядаються: співробітники, місцева громада, ланцюг створення вартості та клієнти (туристи).

Стосовно зацікавлених сторін, соціальні теми є ключовими соціальними проблемами для кожної групи, на яких може (позитивно або негативно) вплинути розвиток одного чи кількох етапів життєвого циклу ТРС. Для кожної конкретної системи необхідно визначити найбільш відповідні соціально значущі аспекти [234].

Пріоритезація цих найважливіших аспектів повинна ґрунтуватись на використанні таких інструментів, як аналіз баз даних, фокус-групи із зацікавленими сторонами та консультації експертів. Нами було розроблено першу базову лінію з 19 соціальних тем шляхом поєднання та адаптації категорій, запропонованих у методологічних рекомендаціях UNEP/SETAC і довіднику PSIA.

Щоб оцінити вплив на різні соціальні теми, визначені для кожної групи зацікавлених сторін, необхідно розробити набір показників. Індикатори можуть бути якісними, кількісними або напівкількісними і повинні бути корисними для послідовного оцінювання конкретного стану. Нами використовується ітеративний підхід для визначення, адаптації та розробки відповідних показників. На першому етапі було вивчено такі документи, як Європейська система індикаторів туризму (ETIS), критерії Глобальної ради сталого туризму (GSTC), індикатори сталого розвитку для туристичних дестинацій (ISDTD) і Цілі

сталого розвитку (ЦСР). Цей початковий відбір дозволив виокремити 75 показників, які були адекватними для вирішення різних соціальних тем. З цього набору із 75 показників було вилучено ті, які не підлягали вимірюванню або в деяких аспектах збігалися. Це коригування зменшило набір індикаторів до 45 одиниць для 19 соціальних тем. Для упорядкування показників було проведено глибинні інтерв'ю з експертами-представниками кожної із 9-ти локальних ТРС. В результаті було сформовано уточнений список з 16 індикаторів, що охоплюють 12 тем (табл. 4.9).

Таблиця 4.9 – Набір індикаторів для ОСВ локальних ТРС

Група стейкхолдерів	Соціальна тема	№	Індикатор
Працівники	Умови праці	1	Примусова/нелегальна праця
		2	% сезонних робіт
		3	Часи роботи/понаднормові
		4	Справедлива заробітна плата
	Охорона праці	5	Наявність офіційної політики щодо охорони праці
	Профпідготовка	6	Кількість навчальних годин на рік
Місцева громада	Розвиток місцевого потенціалу	7	Партнерство із залученням місцевої громади
	Місцева зайнятість	8	% місцевої робочої сили
		9	% витрат на місцевих постачальників
	Добробут	10	Сприйняття місцевими мешканцями впливу туризму
	Доступ спільноти	11	Сервіс надає перевагу місцевому туризму/резидентам
Ланцюг вартості	Інтеграція СР в ланцюг поставок	12	Екологічні/соціальні критерії вибору постачальника
	Відносини з постачальниками	13	Своєчасна оплата постачальникам

Продовження табл. 4.9

Група стейкхолдерів	Соціальна тема	№	Індикатор
Туристи	Якість сервісу	14	Доступність для осіб з інвалідністю
	Охорона здоров'я	15	План управління ризиками
	Механізм зворотного зв'язку	16	Наявність механізму зворотного зв'язку з клієнтами

Джерело: сформовано автором на основі [235]–[236]

Для кожного показника розробляється відповідна еталонна шкала. Еталонні шкали необхідні для інтерпретації результатів і оцінки значущості соціальних впливів, пов'язаних з продуктами та послугами. Запропонований нами інструментарій ОСВ передбачає 5-бальну цифрову шкалу від -2 до $+2$ (табл. 4.10). Позитивні впливи також враховуються в оцінці, тому відповідність, що перевищує базові вимоги, визнається та заохочується. Для кожного показника має бути чітко деталізовано значення кожного діапазону шкали.

Таблиця 4.10 – Еталонна шкала для інтерпретації результатів і оцінки значущості соціальних впливів

+2	Ідеальний результат
+1	Прийнятний позитивний результат
0	Відповідність базовим вимогам
-1	Прийнятний негативний результат
-2	Неприйнятний результат

Джерело: [229]

Розроблений інструментарій має також обмеження в аналізі, нехтуючи більш широкими соціальними наслідками в таких сферах як, наприклад, транспортування від місця постійної дислокації до локальної ТРС. Також запропонований інструментарій може не повністю охоплювати всі точки зору

зацікавлених сторін, наприклад у випадку місцевих мешканців, оскільки показники в основному зосереджуються на аспектах, пов'язаних із діями постачальників послуг. Це підкреслює потребу в більш інклюзивному залученні зацікавлених сторін до вибору тем і індикаторів.

Крім того, при використанні 5-бальної шкали нюанси подій реального життя значно спрощуються. Під час агрегування результатів позитивні та негативні значення врівноважують одне одного, що призводить до нейтралізації. Щоб вирішити цю проблему вкрай важливо зосередитися на детальній інтерпретації результатів, з особливим акцентом на обговоренні екстремальних значень [237]. Слід відзначити, що запропоновані еталонні шкали побудовані на основі законодавства, стандартів, інструкцій і вважаються адаптованими до правил кожної країни. В табл. 4.11 наведена еталонна шкала для індикатора «Партнерство за участю місцевої громади» як ілюстрація якісного прикладу.

Таблиця 4.11 – Приклад соціального показника, який використовується для ОСВ локальних ТРС

Стейкхолдер	Місцева громада
Соціальна тема	Розвиток місцевого потенціалу
Індикатор	Партнерство із залученням місцевої громади
Визначення	Ступінь, в якому компанія або заклад веде діалог, партнерство та розробку проєктів з місцевою громадою
Обґрунтування	Залучення громади є силою, що надає позитивний вплив, який можна оцінити, до громад, у яких відбувається діяльність, та місцевих бізнесів. Приклади залучення місцевої громади включають у себе вкладення коштів, волонтерство, тривале неприбуткове партнерство та ін. Переваги залучення корпоративної спільноти подвійні: це забезпечує позитивні результати для місцевих організацій і громад і покращує показники ефективності компанії, такі як репутація та залученість співробітників. Програми залучення корпоративної спільноти можуть надати компанії платформу для демонстрації продуктів, компетенцій співробітників і цінностей фірми

Продовження табл. 4.11

Шкала виміру	Опис шкали виміру	Релевантні бали
+2	Партнерство та проєкти надійно реалізуються та працюють протягом останніх 3 років. Діалог – це діяльність із визначеною частотою (>1 разу на рік)	3-6
+1	Деякі заходи вже впроваджені та діють. Діалог існує. Результати діалогу фіксуються і є частиною управлінських рішень	3-4
0	Деякі заходи вже впроваджені та діють. Діалог існує	2-3
-1	Деякі партнерства та/або проєкти вже заплановані, але не впроваджені	1
-2	Відсутня інформація про залученість в розвиток місцевої громади	-
Показники ефективності		
P11	Наявна інформація про плани щодо залучення у розвиток місцевої громади	
P12	Є підтвердження існування діалогу між бізнесом та місцевою громадою	
P13	Деякі заходи вже впроваджено або впроваджуються зараз	
P14	Встановлено регулярність діалогу між бізнесом та місцевою громадою	
P15	Громада бере участь у просуванні місцевого підприємництва та/або малого бізнесу	
P16	Є підтвердження надійності та довготривалості впроваджених партнерств та проєктів	

Джерело: сформовано автором на основі [229], [237]

Одночасно набір показників ефективності запропоновано для кожного індикатора, для того щоб уточнити, які дані необхідно зібрати для правильної оцінки кожного індикатора.

Для кожної області результати ОСВ локальних ТРС наведені в узагальненому вигляді. Рівняння (4.3) дозволяє обчислити середнє арифметичне оцінки кожного показника і представника локальної ТРС із 9-ти областей України. Змінні n і m відображають підмножини загальних показників і представників локальної ТРС відповідно:

$$SC = \frac{1}{n*m} * \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m I_{ij} , \quad (4.3)$$

де SC – це оцінка, що відповідає середньому арифметичному кожного показника для представника локальної ТРС;

I_{ij} – результат показника i для j -го представника локальної ТРС;

n – кількість показників, що стосуються кожної локальної ТРС;

m – кількість i -того представників кожної локальної ТРС.

Ключові факти кожного пакету описані в таблиці 4.12.

Таблиця 4.12 – Деякі характеристики етапів ОСВ в локальних ТРС 9-ти областей України

Область	Середня тривалість перебування туристів в ТРС	Кількість глибинних інтерв'ю	Період тестування R1	Період тестування R2
Одеська	5 днів/4 ночі	8	Грудень 2022	Листопад 2023
Івано-Франківська	6 днів/5 ночей	6	Вересень 2023	Вересень 2024
Львівська	6 днів/5 ночей	10	Травень 2023	Червень 2024
Хмельницька	6 днів/5 ночей	4	Грудень 2022	Грудень 2023
Київська (за винятком м. Києва)	6 днів/5 ночей	5	Січень 2023	Лютий 2024
Волинська	7 днів/6 ночей	8	Січень 2023	Січень 2024
Дніпропетровська	7 днів/6 ночей	12	Січень 2023	Лютий 2024
Полтавська	6 днів/5 ночей	6	Травень 2023	Травень 2024
Чернівецька	5 днів/4 ночі	8	Березень 2023	Березень 2024

Джерело: сформовано автором

Як видно з таблиці, незважаючи на суттєву різномірність ТРС через різне географічне розташування, між об'єктами аналізу є

деякі спільні риси: цільовим ринком є внутрішній турист; середня тривалість перебування туристів в ТРС становить 5-7 днів і 4-6 ночей.

У табл. 4.13 і 4.14 показано результати 2 раундів тестування (R1 і R2) ОВС.

Таблиця 4.13 – Сукупна ОСВ (W – працівники, LC – місцева громада; VC – ланцюг створення вартості; T – туристи) для 2-х етапів тестування

Область	R1				R2			
	W	LC	VC	T	W	LC	VC	T
Одеська	-0.07				0.45			
	-0.08	0.28	-0.69	-0.21	0.44	0.66	0.81	-0.13
Івано-Франківська	1.13				0.98			
	1.15	1.02	1.00	1.36	1.05	0.81	0.93	1.17
Львівська	-0.84				-0.68			
	-0.48	-0.45	-1.80	-1.47	-0.10	-0.31	-1.85	-1.43
Хмельницька	0.09				0.19			
	0.09	0.18	-0.55	0.33	0.23	0.15	-0.14	0.42
Київська (за винятком м. Києва)	0.55				0.57			
	0.40	0.80	-0.25	0.96	0.30	0.76	0.11	1.11
Волинська	0.57				0.53			
	0.96	0.14	1.35	0.37	0.89	0.00	1.36	0.39
Дніпропетровська	1.25				1.33			
	1.36	0.83	1.64	1.48	1.50	0.97	1.71	1.33
Полтавська	0.65				0.63			
	0.34	0.88	0.12	1.22	0.32	0.91	0.06	1.17
Чернівецька	1.11				1.26			
	1.17	0.56	1.65	1.57	1.15	0.82	1.91	1.76

Джерело: сформовано автором

Враховуючи, що -2 вказує на найнижчу соціальну продуктивність, 0 означає сумісну соціальну продуктивність, а $+2$ означає найвищу соціальну продуктивність; результати змінюються від $-0,84$ до $1,25$ у першому раунді (R1) та від $-0,68$

до 1,33 у другому раунді (R2). Примітно, що найвищий показник в обох раундах має локальна ТРС Дніпропетровської області. З 9 проаналізованих регіонів, в 6 вдалося покращити соціальну ефективність між раундами R1 і R2. Найбільше покращення соціальної ефективності досягнуто в Одеській області (з -0,07 у R1 до 0,45 у R2).

Таблиця 4.14 – Результати ОСВ, агреговані за 16-ма індикаторами

Показник	Етап оцінки	Одес.	Ів.-Фр.	Льв.	Хмел.	Київ.	Вол.	Дніпр.	Полт.	Черн.
1	R1	0.00	1.18	-0.22	0.00	0.2 5	0.75	2.00	0.71	0.90
	R2	0.00	0.85	0.00	0.00	0.22	0.50	2.00	0.69	1.09
2	R1	-0.25	0.27	1.56	0.36	0.00	0.50	1.29	-0.94	0.50
	R2	0.00	0.62	2.00	0.00	-0.11	0.17	1.57	-0.88	-0.09
3	R1	-0.25	0.82	-0.89	0.73	1.25	1.50	1.29	0.00	1.70
	R2	0.33	1.15	-0.50	1.00	1.33	1.00	1.29	0.00	1.82
4	R1	0.25	1.55	-0.22	-0.27	0.75	2.00	1.71	0.71	1.00
	R2	1.00	1.15	0.38	0.50	0.44	2.00	1.71	0.69	1.00
5	R1	-0.75	1.27	-2.00	0.45	0.25	0.00	1.71	-0.35	1.60
	R2	0.33	1.23	-2.00	0.63	0.22	0.67	1.71	-0.50	2.00
6	R1	0.50	1.82	-1.11	-0.73	-0.13	1.00	0.14	1.94	1.30
	R2	1.00	1.31	-0.50	-0.75	-0.33	1.00	0.71	1.94	1.09
7	R1	-0.25	1.85	-1.00	0.27	0.88	0.20	0.71	0.53	1.50
	R2	0.25	1.86	-0.70	0.45	1.00	0.27	0.71	0.50	1.82
8	R1	1.38	0.64	-0.44	1.27	1.25	0.75	1.71	0.76	-0.40
	R2	1.83	0.50	0.00	0.50	1.33	0.00	1.71	0.94	-0.73
9	R1	0.75	0.69	1.00	0.36	1.63	1.10	0.86	1.12	0.00
	R2	1.25	0.07	1.00	0.73	1.67	0.91	0.86	1.19	0.18
10	R1	-0.63	0.38	-1.80	-0.91	-1.25	-1.00	0.29	1.41	0.10
	R2	0.00	0.21	-1.90	-0.91	-1.33	-1.27	0.57	1.38	1.00
11	R1	0.13	1.46	0.00	-0.09	1.50	0.00	0.57	0.59	1.60
	R2	0.25	1.36	0.10	0.09	1.11	0.09	1.00	0.56	1.82
12	R1	0.13	0.00	-1.60	-1.00	-0.38	0.70	1.29	-0.59	1.80
	R2	0.50	-0.14	-1.70	-1.00	-0.33	0.73	1.43	-0.63	1.91

Продовження табл. 4.14

Показник	Етап оцінки	Одес.	Ів.-Фр.	Льв.	Хмел.	Київ.	Вол.	Дніпр.	Полт.	Черн.
13	R1	-1.50	2.00	-2.00	-0.09	-0.13	2.00	2.00	0.82	1.50
	R2	1.13	2.00	-2.00	0.73	0.56	2.00	2.00	0.75	1.91
14	R1	-1.00	0.92	-2.00	-0.09	0.13	-0.90	0.86	0.82	1.50
	R2	-0.75	0.57	-2.00	0.09	0.22	-0.82	0.57	0.75	1.45
15	R1	0.13	1.69	-2.00	-0.36	1.25	1.80	1.71	1.41	1.50
	R2	0.25	1.57	-2.00	-0.36	1.56	1.64	1.71	1.38	1.91
16	R1	0.25	1.46	-0.40	1.45	1.50	0.20	1.86	1.41	1.70
	R2	0.13	1.36	-0.30	1.55	1.56	0.36	1.71	1.38	1.91
Сумарна ОСВ	R1	-0.07	1.13	-0.84	0.09	0.55	0.57	1.25	0.65	1.11
	R2	0.45	0.98	-0.68	0.19	0.57	0.53	1.33	0.63	1.26

Джерело: сформовано автором

Результати, отримані згідно із ОСВ, пов'язані, в тому числі з соціально-економічними проблемами, з якими стикається регіон або країна. Що стосується впливу на працівників, більшість локальних ТРС відповідають середнім національним вимогам. Загальні результати показують проміжну позитивну продуктивність для ТРС Івано-Франківської, Дніпропетровської, Луцької та Чернівецької областей. Між 2 етапами тестування значні покращення були досягнуті ТРС Одеської та Львівської областей.

Більшість досліджуваних ТРС, як мінімум, відповідають основним вимогам стандартів охорони здоров'я та безпеки. Однак важливо вийти за рамки мінімуму, щоб створити безпечне та надійне робоче середовище в туризмі через унікальні ризики та виклики. Навчання відіграє вирішальну роль у забезпеченні професійного розвитку та компетентності працівників, але інвестиції в навчання приносять користь не лише окремим працівникам, але й сприяють загальній конкурентоспроможності та стабільності туристичної галузі. Ефективні навчальні програми для працівників сфери туризму можуть допомогти працівникам здобути нові навички та знання, щоб мати змогу надавати високоякісні послуги та задовольняти мінливі потреби та

очікування туристів, надати можливості для особистого зростання та отримати кращі можливості працевлаштування.

Загальна ефективність ТРС щодо взаємодії із місцевими громадами відповідає вимогам і в більшості випадків активно просувається. Проміжні позитивні показники були досягнуті для всіх регіонів, за винятком Львівської, Хмельницької та Луцької областей, які показали відповідність основним умовам. Незважаючи на те, що 5 із 9 локальних ТРС покращили загальну ефективність щодо цієї групи зацікавлених сторін, результати дослідження доводять помітний прогрес між двома етапами оцінювання для Одеської та Чернівецької областей.

Зразкові практики було продемонстровано більшістю ТРС в сфері підтримки місцевої зайнятості. Цей факт підтверджується тим, що постачальники туристичних послуг наймають понад 95% робочої сили з місцевого резерву кадрів. Використання місцевих постачальників у туристичній індустрії також має першочергове значення для сприяння місцевій зайнятості та економічному розвитку в приймаючих громадах шляхом створення можливостей працевлаштування, стимулювання економічної циркуляції в громаді протягом більш тривалого періоду.

Пріоритезація залучення місцевої громади до туристичної діяльності має вирішальне значення в туристичних районах для забезпечення гармонійного співіснування між жителями та туристами [238]. Це можна зробити шляхом активізації діяльності, яка є важливою для громади, переконавшись, що вона доступна за ціною та відповідає завданню збереження культурної спадщини.

Загальну ефективність ланцюга вартості було покращено в 6 із 9 локальних ТРС між 2-ма етапами тестування. Ефективність в сфері інтеграції сталого розвитку в ланцюг постачання не відповідає мінімальним умовам для випадків Львівської, Хмельницької та Полтавської областей, оскільки немає критеріїв для відбору постачальників, оснований на екологічних і соціальних аспектах. Окрім розробки критерію вибору

постачальника на основі фактів сталого розвитку, продуктивність можна ще покращити шляхом визначення пріоритетності постачальників зі звітами щодо сталого розвитку та/або сертифікатами.

Що стосується впливу на групу стейкхолдерів «туристи», результати показують, що в більшості випадків оцінка змінюється від прийнятної до ідеальної, і саме через це усереднене покращення не було продемонстроване для цієї групи зацікавлених сторін між 2 етапами оцінювання, а також не відбулось жодних серйозних змін в досліджуваних регіонах.

Для сфери якості послуг показники для 3 ТРС гірші за фіксований критерій. Вони не відповідають мінімальним критеріям щодо доступності для людей з інвалідністю. Лише локальна ТРС Чернівецької області надала інформацію про послуги, доступ до яких мають переважно люди з інвалідністю, а коли це не так, існує можливість запропонувати доступні альтернативи. Поведінка клієнтів щодо критерію «охорона здоров'я» загалом відповідає або, у більшості випадків, краща, ніж очікувалося, оскільки більшість ТРС мають план управління ризиками, який періодично переглядається.

Результати дослідження підтверджують доцільність кількісної оцінки та кваліфікації соціальних наслідків туристичної діяльності на рівні громад. Було доведено, що методологія є ефективною для підвищення соціальної ефективності туристичної діяльності, оскільки покращення соціальних результатів було досягнуто для 6 із 9 локальних ТРС після надання планів покращення всім постачальникам послуг на основі результатів першого етапу оцінки. Висновки, зроблені на основі порівняльного аналізу дозволяють формулювати рекомендації для прийняття рішень, висвітлюючи проблеми продуктивності та потенціальні можливості для покращення [239]. Крім того, оцінка дозволяє встановити важливі зв'язки між соціальними аспектами туристичних послуг та соціальними проблемами, з якими

стикаються регіони, тим самим сприяючи формуванню важливих ідей і знань.

Ключовим компонентом ОСВ є визначення соціальних тем і використання відповідних показників для їх оцінки [240]. Набір індикаторів, запропонованих у дослідженні, може слугувати для збору даних і відправною точкою для створення узагальнених підходів до оцінки соціальних наслідків туристичної діяльності.

Аналіз взаємодії стейкхолдерів територіальних громад з регіональними туристично-рекреаційними системами (TRC) засвідчив, що соціальні аспекти туризму мають суттєвий вплив як на працівників галузі, так і на місцеві громади, водночас формуючи потенційні позитивні та негативні наслідки. Запропонований удосконалений інструментарій оцінки соціального впливу (ОСВ) є науково новим підходом, що дозволяє кількісно оцінювати соціальну ефективність TRC, інтегруючи методології UNEP-SETAC та PSIA. Вперше було розроблено комплекс показників і контрольну шкалу для багатофакторного аналізу, що враховує специфіку регіональних TRC в Україні та сприяє підвищенню соціальної продуктивності туристичної діяльності.

ВИСНОВКИ

У монографії вирішено комплексне наукове завдання, яке полягає у теоретичному обґрунтуванні, розробленні методологічних і організаційно-економічних засад, оцінюванні інфраструктурного забезпечення та соціально-екологічної відповідальності розвитку регіональних туристично-рекреаційних систем із метою забезпечення їх сталого функціонування та підвищення конкурентоспроможності, а також узагальнено висновки та отримано наукові результати:

1. Життєвий цикл туристично-рекреаційних систем (ЖЦ ТРС) демонструє важливість інтеграції екологічних аспектів у стратегії розвитку туризму. Збалансоване використання природних та культурних ресурсів є критично важливим для довготривалого розвитку туристичних напрямів. Оцінка рекреаційної ємності та пропускної спроможності територій, разом із належним управлінням, дозволяють запобігти деградації екосистем і зберегти природні та соціокультурні ресурси для майбутніх поколінь. Основними детермінантами, які дозволяють здійснювати збалансоване регулювання ЖЦ ТРС, є рекреаційна ємність та економічна доцільність туристичної діяльності.

2. Удосконалено концепцію функціонального навантаження ТРС через чітке визначення трьох функціональних властивостей: соціальна орієнтація, раціональне використання ресурсів та інтегрований розвиток. Зроблено акцент на соціальній спрямованості як ключовій функції, що забезпечує комфорт і задоволення потреб людини у відпочинку, відновленні сил та культурному розвитку. Інтеграція функціональних властивостей у єдину структуру дозволяє забезпечити сталий розвиток туристично-рекреаційної діяльності з урахуванням довгострокових перспектив.

3. Запропоновано удосконалену модель життєвого циклу туристично-рекреаційних систем, яка регулюється трьома

ключовими межами: економічною доцільністю, інфраструктурною та рекреаційною ємністю. При цьому нижня межа визначає мінімальний рівень економічної ефективності, вище якого туристична діяльність є доцільною, тоді як верхня обмежується фізичними, екологічними й інфраструктурними чинниками, що формують простір для максимально збалансованого розвитку. Регулювання цих меж потребує інтеграції стимулюючих і обмежувальних інструментів, які забезпечують стійкий розвиток і унеможливлюють перевищення рекреаційної ємності. Особливу роль відіграє часова затримка між впровадженням заходів і їхнім впливом, що вимагає ретельного планування й адаптації до динамічних умов.

4. Досліджено моделі туристичних податків і визначено, що оптимальний варіант оподаткування полягає в тому, щоб врахувати негативні зовнішні ефекти як витрати виробничої функції, щоб поведінка виробників і споживачів туристичних послуг була скоригована для зменшення негативних екстерналій. Таким чином, оптимальний податок – це податок, який міг би одночасно максимізувати загальний обсяг виробництва туристичної галузі та підтримувати соціально-екологічну стійкість ТРС при обмеженнях, заданих рекреаційною та інфраструктурною ємністю.

5. З метою підтримки сталого розвитку ТРС відповідні стратегії повинні визначити період стягнення та суму туристичного податку на різних етапах розвитку життєвого циклу ТРС шляхом оцінки динамічного оптимального порогу туристичного податку за допомогою запропонованої моделі. Податок на туризм розглядається як ендегенна змінна в управлінні сталим розвитком ТРС.

6. Запропоновано науково-методичний підхід до оцінювання рівня розвитку регіональної туристичної сфери із врахуванням структури туристичних потоків (в розрізі цілей туризму), витрат на організацію і підтримку туристичних комплексів та інших

факторів і обмежень. Визначено фактори регіональної диференціації туристично-рекреаційних систем на основі методу кластеризації. Як ключовий індикатор для такого групування використано структуру показників споживчої (туристичної) привабливості, в основі якої лежать фінансові характеристики результативності. Запропонована методологія дозволяє сформулювати практичні рекомендації для бізнесу та органів влади і місцевого самоврядування та забезпечити баланс між потребами туризму та збереженням природного і культурного середовища.

7. Виокремлено чотири складові трансформаційних процесів туристичної сфери України, зокрема скорочення масштабів туризму; зміцнення зв'язків з іншими системами для підтримки виживання; додавання туристично-рекреаційних систем до більших соціально-екологічних систем шляхом зміни функціонального призначення; децентралізований кумулятивний вплив малих суб'єктів туристичної діяльності у відповідь на нові потреби суспільства. Малі та середні підприємства демонструють гнучкість і здатність до адаптації, орієнтуючись на нові типи туристів і співпрацю з місцевими органами влади. Це дозволяє розглядати їх як рушійну силу трансформаційних процесів у галузі. Попри короткострокове зниження активності, сектор туризму зберігає потенціал для відновлення завдяки інтеграції з іншими соціально-екологічними системами та реструктуризації бізнес-моделей.

8. Досліджено інклюзивний розвиток на основі рекреаційно-реабілітаційних кластерів як важливий елемент забезпечення якості життя населення. Він дозволяє зменшувати регіональні соціально-економічні диспропорції та забезпечувати більш рівномірне освоєння територій. Рекреаційна діяльність, спрямована на оздоровлення та відновлення людського капіталу, має позитивний вплив на соціально-економічний розвиток регіонів. Ефективне просторове планування цих кластерів має

враховувати економічні, соціальні та екологічні аспекти, а також дотримання нормативів впливу на довкілля. Залучення інвестицій у розвиток інфраструктури таких кластерів сприяє створенню нових робочих місць та покращенню умов для соціальної інтеграції.

9. На підставі статистичного аналізу запропоновано поділити регіони України на такі групи: перша – приморські регіони, сумарно складають 23,18% площі України, спеціалізація – сімейний та дитячий рекреаційно-оздоровчий туризм; друга – Волинсько-Карпатський регіон, спеціалізація – санаторно-курортний та реабілітаційний відпочинок із акцентом на в'їзний туризм, сумарно складає 13,66% території України; третя – Столичний та Придніпровсько-Слобожанський регіони, спеціалізація – організація медичного туризму, сумарно складають 20,19% території України; четверта – регіони без вираженого потенціалу лікувально-оздоровчого та реабілітаційного туризму, сумарно складають 26,12% площі України; п'ята – регіони зі значним, але недостатньо реалізованим потенціалом лікувально-оздоровчого напрямку, сумарно складають 12,29% території України. Кожна із виокремлених груп має чітку спеціалізацію та цільову групу туристів, а також напрям стратегічного розвитку. Це поліпшує стратегічне просування вітчизняних туристичних дестинацій на внутрішньому та міжнародному рівнях.

10. Дослідження детермінант інтегрованого розвитку регіональних туристично-рекреаційних систем (ТРС) формує науково обґрунтовану методологію, що базується на адаптивному підході до визначення ключових компонентів і факторів розвитку. Запропонована система класифікації компонентів ТРС враховує їх ізоморфність та залежність від контекстуальних умов, дозволяючи інтегрувати різні підходи для забезпечення гнучкості й стійкості моделі. Розроблений підхід до формування гнучкої системи компонентів ТРС передбачає використання інтегральних індикаторів, що забезпечують зменшення складності моделі за

рахунок агрегування значень за субіндексами. Методологія передбачає етапи нормалізації даних, вибору вагових коефіцієнтів і створення узгодженої системи оцінки, яка зберігає актуальність навіть за змін умов або статистичних параметрів. Такий підхід спрямований на забезпечення стійкості й адаптивності системи в умовах динамічного середовища, що відповідає сучасним викликам.

11. Запропоновано комплексну методологію визначення детермінант інтегрованого розвитку регіональних ТРС, що базується на застосуванні адаптивної моделі оцінки ключових факторів та інтегральних показників. Створено інструментарій, який дозволяє поєднувати статистичні й експертні методи для визначення вагових коефіцієнтів субіндексів, забезпечуючи врахування змін зовнішнього середовища та динаміки пріоритетів. Цей підхід дозволяє інтегрувати такі фактори, як ризики, доступність, історико-культурний, природно-ресурсний, інфраструктурний потенціал та рекреаційно-діяльнісні компоненти, в єдину систему аналізу.

12. Емпіричне випробування оцінки соціального впливу в локальних ТРС дев'яти областей України підтвердило ефективність методології, зокрема в оптимізації соціальної взаємодії між працівниками, громадами, туристами та постачальниками послуг. Підтверджено, що більшість локальних ТРС демонструють проміжну позитивну продуктивність, зокрема в підтримці місцевої зайнятості та інтеграції місцевих постачальників у ланцюг вартості. Водночас ідентифіковано значні відмінності між регіонами, що підкреслює важливість адаптації стратегії розвитку до локальних умов. Запропонована методологія дозволяє як ідентифікувати слабкі місця, зокрема недоліки в забезпеченні доступності для людей з інвалідністю, так і виявляти позитивні практики, зокрема в Одеській та Чернівецькій областях, де досягнуто значних покращень між етапами оцінювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Andreis F., Carioni M. A Critical Approach to the Tourism Management. *Open Journal of Applied Sciences*. 2019. № 9. P. 335-341. <https://doi.org/10.4236/ojapps.2019.95027>
2. Glossary of tourism terms. UNWTO. URL: <https://www.unwto.org/glossary-tourism-terms#T>
3. Верховна Рада України. Закон № 324/95-ВР «Про туризм» від 15.09.1995 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>
4. Hunziker W., Krapf K. Grundriss der Allgemeinen Fremdenverkehrslehre [The Outline of General Tourism Science]. Zürich: Polygraphischer Verlag. 1942. URL: <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=2504899>
5. Мальська М.П., Рутинський М.Й., Паньків Н.М. Туризм у міжнародному та національному вимірах: історія і сучасність. Монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені І.Франка, 2008. 262 с.
6. Каленюк І. С., Котенко Т. М. Соціальні аспекти розвитку рекреації і туризму як значущого сегменту світового господарства: теоретико-методологічні засади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2015. Вип. 3. С. 172–176.
7. Паньків М., Липовий Д. інноваційні тренди розвитку підприємств індустрії гостинності в контексті ESG-трансформації. *Grail of Science*. 2022. № 14-15. С. 56-62. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.27.05.2022.006>.
8. Mestanza-Ramón C., Pranzini E., Anfuso G., Botero C. M., Chica-Ruiz J. A., Mooser A. An Attempt to Characterize the “3S” (Sea, Sun, and Sand) Parameters: Application to the Galapagos Islands and Continental Ecuadorian Beaches. *Sustainability*. 2020. № 12(8). 3468. <https://doi.org/10.3390/su12083468>

9. Mendoza-González G., Martínez M. L., Guevara R., Pérez-Maqueo O., Garza-Lagler M. C., Howard A. Towards a Sustainable Sun, Sea, and Sand Tourism: The Value of Ocean View and Proximity to the Coast. *Sustainability*. 2018. № 10(4). 1012. <https://doi.org/10.3390/su10041012>

10. Скарга О. О., Сорока Ю. Є. Теоретичні засади розвитку ринку туристичних послуг у системі світового ринку послуг. *Бізнес Інформ*. 2021. №5. С. 57–63. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2021-5-57-63>

11. Царук В. В. Польський досвід створення та функціонування організацій з управління туристичними дестинаціями (DMO). *Таврійський науковий вісник. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2024. №4. С. 54-60. <https://doi.org/10.32782/tnv-pub.2024.4.7>

12. Тимошенко Т., Богославець О., Шевчук О. Європейський досвід залучення зацікавлених сторін в проєктній діяльності організацій з управління туристичними дестинаціями: приклад Швеції для України. *Економіка та суспільство*. 2023. № 51. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-51-59>

13. Белобородова М. В. Культурна спадщина як складова сталого розвитку туристично-рекреаційної системи регіону. *Економіка харчової промисловості*. 2024. Т.16, вип. 2. С. 78-84. <https://doi.org/10.15673/fie.v16i2.2944>

14. Гуцал Л., Шоробура І. Формування туристичної привабливості територіальних громад в Україні. *Економіка та суспільство*. 2023. № 49. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-49-47>

15. Безугла Л.С., Белобородова М.В., Герасименко Т.В. Формування інклюзивно-реабілітаційного туризму в Україні. *Інновації та технології в сфері послуг і харчування*. 2022. № 2 (6). С. 20-25. [https://doi.org/10.32782/2708-4949.2\(6\).2022.5](https://doi.org/10.32782/2708-4949.2(6).2022.5)

16. Bieloborodova M. The role of rural tourism in the sustainable development of local hromadas. *Економіка і регіон*. 2022. №4 (87). С.

86-94. [https://doi.org/https://doi.org/10.26906/EiR.2022.4\(87\).2786](https://doi.org/https://doi.org/10.26906/EiR.2022.4(87).2786)

17. Шаповал В.М., Белобородова, М.В. Діагностика середовища функціонування туристичних підприємств України під час пандемії COVID-19. *Інфраструктура ринку*. 2021. № 56. С.103-109. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2021/56_2021/19.pdf

18. Безуглий І. В. Перспективні моделі організації туристичного бізнесу. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України: зб. наук. пр.* 2021. Вип. 3(149). С. 3-8. <https://doi.org/10.36818/2071-4653-2021-3-1>.

19. Крапівіна Г.О. Моделювання туризму як зайнятості населення в сучасних умовах. *Вісник економічної науки України*. 2018. № 1 (34). С. 60-70

20. Барна М. Ю., Миронов Ю. Б. (2018). Економетричне моделювання динаміки туристичних потоків. *Науковий вісник Полісся*. 2018. № 1(4(12)). С. 165–170. URL: <http://nvp.stu.cn.ua/article/view/123428>

21. Ніколенко О. І., Гамма Т. В., Зарічанська Л. О., Несенчук О. Л., Зінчук Т. О. Рекреація як соціально-культурне явище, її різновиди та характеристики. *Rehabilitation and Recreation*. 2022. № 12. С. 144–149. <https://doi.org/10.32782/2522-1795.2022.12.19>

22. Новаковська І. О., Скрипник Л. Р., Древаль Н. Г. Стан та проблеми рекреаційних територій в умовах сучасних трансформаційних процесів. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2022. № 3. <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2022-3-06-01>

23. Лебедєв І. В. Рекреація і туризм як фактори розвитку людського потенціалу. *Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. праць*. 2021. № 3-4(78-79). С. 143–158. [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(78-79\).2021.143-158](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(78-79).2021.143-158)

24. Топчієв О. Г., Сич В. А., Яворська В. В. Концепція рекреаційного середовища регіону та її понятійно–термінологічне структурування. *Вісник Одеського національного університету*.

Серія Географічні та геологічні науки. 2020. Том 25. Вип. 1 (36). С. 157-172. [https://doi.org/10.18524/2303-9914.2020.1\(36\).205177](https://doi.org/10.18524/2303-9914.2020.1(36).205177)

25. Топчієв О. Г., Коломієць К. В., Сич В. А., Яворська В. В. Структурування рекреаційно-туристичного потенціалу на засадах географічного середовища: монографія. Кам'янець-Подільський: Видавець Панькова А. С., 2020. 332 с.

26. Оцінка туристично-рекреаційного потенціалу регіону : монографія / за заг. ред. В. Г. Герасименко. Одеса : ОНЕУ, 2016. 262 с.

27. Хитра О. Синергетичний потенціал розвитку туристично-рекреаційної соціо-еколого-економічної системи. *Економіка та суспільство*. 2021. № 25. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-25-49>

28. Гайда Ю.І., Ілюк В.І. Туристично-рекреаційне районування України: емпірично-статистичний підхід. *Ефективна економіка*. 2020. № 2. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7645>

29. Дніпропетровщина надала звіт для ЮНЕСКО (назва з екрану). URL: <https://novemisto.info/news/dnipropetrovschina-nadala-zvit-dlya-yunesko-21255>

30. ДніпроОДА. «Про затвердження проекту схеми формування екологічної мережі Дніпропетровської області». URL: <https://oblrada.dp.gov.ua/rishennia/sklikannia-7/viii-session/176-8vii/>

31. Український науково-дослідний інститут медичної реабілітації та курортології. типізація рекреаційних зон Одеської області. URL: <https://kurort.gov.ua/wp-content/uploads/2021/06/rekreacijni-zony.pdf>

32. Карпюк З., Антипюк О., Качаровський Р. Володимир-Волинський район Волинської області: туристично-рекреаційні ресурси прикордоння. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Географія*. 2020. № 1/2 (76/77). С. 69-77. <http://doi.org/10.17721/1728-2721.2020.76-77.10>

33. Статистика повітряних тривог в Україні. URL: https://air-alarms.in.ua/#google_vignette

34. Звіт Національної Поліції України про результати роботи у 2023 році. URL: <https://surl.li/gppusa>

35. DeepState. Мапа війни в Україні. URL: <https://deepstatemap.live/#6/49.4383200/32.0526800>

36. Державна служба статистики України. Кількість пам'яток національного значення, включених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Набір відкритих даних. URL: <https://data.gov.ua/dataset/1696c6df-c70e-47af-8517-9974ae518da7>

37. Національна туристична організація України. Стратегічна Дорожня карта «Відновлення малого та середнього бізнесу у секторі туризму та гостинності в 2023–2033 роках». Київ, Одеса, 2024. 58 с. URL: <https://nto.ua/assets/files/ntou-library-small-and-medium-sized-businesses-recovery.pdf>

38. Природно-заповідний фонд. Портал «Природа України». Природно-заповідний фонд Дніпропетровської області в розрізі територіальних громад. URL: <https://pzf.land.kiev.ua/pzf-obl-4.html>

39. Yermachenko V., Melnychenko S., Sidak M., Dupliak T., Losytka T. Sustainable tourism in the post-war reconstruction of territorial communities in Ukraine. *Access to science, business, innovation in the digital economy*, ACCESS Press. 2024. № 5(1). P. 34-57, [https://doi.org/10.46656/access.2024.5.1\(3\)](https://doi.org/10.46656/access.2024.5.1(3))

40. Bieloborodova M. Prospects of health and medical tourism clusterization in Ukraine. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: International Relations. Economics. Country Studies. Tourism*. 2024. № 19. P. 58-68. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2024-19-06>

41. Барвінок Н. Оцінка туристично-рекреаційного потенціалу і туристичної інфраструктури Гайворонської та Завалівської територіальних громад Кіровоградської області. *Економічні горизонти*. 2023. № 2(24). С. 4–20. URL: [https://doi.org/10.31499/2616-5236.2\(24\).2023.281149](https://doi.org/10.31499/2616-5236.2(24).2023.281149)

42. Машіка Г. В. Туристично-господарський потенціал

Карпатського регіону як домінуюча складова його ефективного використання. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: зб. наук. праць. Серія: «Геологія – Географія – Екологія»*. 2017. Вип. 46. С. 113-121.

43. Юхновська Ю. О. Формування стратегії розвитку кластеру туристичної галузі України та Запорізького регіону. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2019. Вип. 4(2). С. 59-65.

44. Bieloborodova M. Approaches to assessing the tourist and recreational attractiveness of a territory on the example of the Dnipropetrovsk area. *Науковий журнал «Економіка і регіон»*. 2023. №3(90). С.6-14. [https://doi.org/https://doi.org/10.26906/EiR.2023.3\(90\).3021](https://doi.org/https://doi.org/10.26906/EiR.2023.3(90).3021)

45. Butler R. W. The concept of a tourist area cycle of evolution and implications for management of resources. *The Canadian Geographer*. 1980. № XXIV(1). P. 5–12.

46. Белобородова М., Юрчишина Л., Карпа Д. Природоорієнтований туризм як складова сталого розвитку туристичної галузі. *Економіка та суспільство*. 2023. № 52. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-75>

47. Безугла Л. С., Онищенко А. І., Шадріна Д. В. Формування маркетингової діяльності на ринку туристичних послуг. *Ефективна економіка*. 2020. № 1. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7600>

48. Миронов Ю. Б., Свидрук І. І., Топорницька М. Я. Стратегічне маркетингове планування в туризмі. *Scientific Bulletin of UNFU*. 2020. № 30(1). P. 94-98. <https://doi.org/10.36930/40300116>

49. Миронов Ю.Б. Управління життєвим циклом туристичних дестинацій. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні напрями розвитку економіки, підприємництва, технологій та їх правового забезпечення» (м. Львів, 18-19 червня 2020 р.). Львів: Видавництво ЛТЕУ, 2020. С.192-194.

50. National Travel and Tourism Strategy: Year Two Successes. URL: <https://www.trade.gov/travel-and-tourism-strategy-fact-sheet>

51. International Travel Receipts and Payments Program.
<https://surl.li/furkdi>

52. European Regional Development Fund. INTERREG. For a New EU Integrated Tourism Policy: Europe – 27 Countries, One Destination. URL: <https://surl.li/gmehrn>

53. Eurostat. Tourism statistics - top destinations. URL: <https://surl.li/dymbwv>

54. Шулла Р. С., Попик М. М., Пітюлич М. М. Туристично-рекреаційний потенціал регіону: сутність і фактори впливу. *Бізнес Інформ*. 2024. №3. С. 71–79. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-3-71-79>

55. Нетробчук І. М., Чижевська Л. Т., Карпюк З. К., Качаровський Р. Є., Ковальчук С. І., Мельник О. В., Полянський С. В.. Природний рекреаційний потенціал малих річок Маневицької ТГ Волинської області та шляхи його збереження. *Věda a perspektivy Praha*. 2023. № 1 (20). Р. 218-236. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/21728/1/manevychi%20.pdf>

56. Безручко Л.С. Методика визначення рекреаційної ємності територій природно-заповідного фонду (на прикладі Шацького НПП). *Вісник Львівського інституту економіки і туризму*. 2016. № 11. С. 233 – 240.

57. Ajuhari Zamru A., Azlizam A., Sam Shor Nahar Y., Shamsul A., Manohar M. Systematic Literature Review on Methods of Assessing Carrying Capacity in Recreation and Tourism Destinations. *Sustainability*. 2023. № 15. 3474. <https://doi.org/10.3390/sul5043474>

58. Brouder P. Evolutionary economic geography: Reflections from a sustainable tourism perspective. *Tourism Geographies*. 2017. № 19(3). Р 438–447. <https://doi.org/10.1080/14616688.2016.1274774>

59. Butler R. Tourism destination development: the tourism area life cycle model, *Tourism Geographies*. 2024. <https://doi.org/10.1080/14616688.2024.2325932>

60. Göktaş L., Çetin G. Tourist tax for sustainability: Determining

willingness to pay. *European Journal of Tourism Research*. 2023. № 35. 3503. <https://doi.org/10.54055/ejtr.v35i.2813>

61. EUR-Lex. Council Directive 2006/112/EC of 28 November 2006 on the common system of value added tax. 118 p. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2006/112/oj>

62. Göktaş L., Polat S. Tourist Tax Practices in European Union Member Countries and Its Applicability in Turkey. 2023. *Journal of Tourismology*. Vol. 5(2). P. 145-158. <https://doi.org/10.26650/jot.2019.5.2.0026>

63. Податковий Кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 13-14, № 15-16, № 17, ст.112. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>

64. Кравченко А. В. Особливості оподаткування суб'єктів туристичної діяльності в Україні. *Ефективна економіка*. 2021. № 4. – URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8791>

65. Durán-Román J.L., Cárdenas-García P.J., Pulido-Fernández J.I. Tourist tax to improve sustainability and the experience in mass tourism destinations: The case of Andalusia (Spain). *Sustainability*. 2021. № 13. 42. <https://dx.doi.org/10.3390/su13010042>

66. Федорченко О., Гновенко Д. Туристичний збір: міжнародний досвід та перспективи розвитку в умовах глобалізації. *Галицький економічний вісник*. 2022. Том 77. № 4. — С. 70–75.

67. Borges A.P., Vieira E., Gomes S. The evaluation of municipal tourist tax awareness: the case of the city of Porto. *Tourism and Hospitality Management*. 2020. Vol. 26(2). P.381-398. <https://doi.org/10.20867/thm.26.2.6>

68. the Balearic Islands provide sustainable tourism tax projects update. URL: <https://surl.li/vnkatc>

69. Горобець І., Несторишен І. Потенціал туризму в контексті інтеграції внутрішньо переміщених осіб: соціальний та економічний аспекти. *Development Service Industry Management*. 2024. № 2. С. 15–21. [https://doi.org/10.31891/dsim-2024-6\(2\)](https://doi.org/10.31891/dsim-2024-6(2))

70. Белобородова М. Соціальна відповідальність закладів індустрії гостинності в Україні: ретроспективний аналіз. *Економічні горизонти*. 2023. № 3(25). С. 36–46. [https://doi.org/10.31499/2616-5236.3\(25\).2023.286654](https://doi.org/10.31499/2616-5236.3(25).2023.286654)

71. Majorka Daily Bulletin. 2020. Tourist tax money used to restore religious artefacts. URL: <https://surl.li/nadoyv>

72. European Union. 2017. The Impact of Taxes on the Competitiveness of European Tourism. Final Report. URL: <https://surl.li/undsyb>

73. Bieloborodova M., Bessonova S. External environment transformation of Ukraine's tourist enterprises during the crisis. *European Journal of Management Issues*. 2020. №28(3). P.72–80. URL: <https://mi-dnu.dp.ua/index.php/MI/article/view/271>

74. Бессонова С.І, Белобородова М.В. Аналіз туристичного потенціалу України. *Ефективна економіка*. 2024. № 3. <https://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.3.38>

75. FCC Aviation. French Noise Tax. URL: <https://www.fccaviation.com/regulation/france/noise-tax>

76. OECD. 2009. The Impacts of the SOx Charge and Related Policy Instruments on Technological Innovation in Japan. URL: <https://surl.li/nuuosk>

77. The Tourist Site Protection Fund Act no. 75/2011. URL: <https://surl.li/xljgoo>

78. Державне агентство розвитку туризму України. За 9 місяців 2024 року до державного бюджету від туристичної галузі надійшло понад 2 млрд грн. URL: <https://surl.li/wwtpfh>

79. Державне агентство розвитку туризму України. Туристична статистика: податкові надходження від тургалузі по регіонах. URL: <https://surl.li/lluzfz>

80. Белобородова М.В., Юричшина Л.І., Козинець А.П. Потенціал розвитку екотуризму в регіонах України. *Індустрія туризму і гостинності в Центральній та Східній Європі*. 2021. № 3. С. 5-11. <https://doi.org/10.36477/tourismhospcee-3-1>

81. Безугла, Л.С. Формування та розвиток екотуристичної інфраструктури : монографія. Харків : Смуґаста типографія. 2020. 320 с.

82. Biswas T., Rai A. Analysis of spatial patterns and driving factors of domestic medical tourism demand in north East India. *GeoJournal*. 2023. № 88(3). P. 3163-3181. <https://doi.org/10.1007/s10708-022-10798-y>

83. Smiesova V., Pylypenko A., Ivanova M., Karpenko R. Economic and institutional conditions for implementation of economic interests in the countries of the world. *Montenegrin Journal of Economics*. 2019. № 15(4). P. 75-86. <https://doi.org/10.14254/1800-5845/2019.15-4.6>

84. Bezuhla L., Bieloborodova M., Bondarenko L., Herasymenko T. Recreation Areas Optimisation and Nature Exploitation in Urban Ecosystems. *Kwartalnik naukowy Studia Regionalne i Lokalne*. 2023. № 3(93) 2023. P. 55-68. <https://doi.org/10.7366/1509499539304>

85. Ignatieva I., Serbenivska A., Orel A., Bieloborodova M., Bondarenko L. Innovative Approaches in the System of Regional Development Strategizing. *Review of Economics and Finance*. 2022. Vol. 20.2022. P. 605-611. <https://doi.org/10.55365/1923.x2022.20.69>

86. Yong-Jin A. L., Jinwon K., Seongsoo J. Intertemporal Tourism Clusters and Community Resilience. *The Professional Geographer*. 2021. № 73(3). P. 567-572. <https://doi.org/1080/00330124.2021.1871768>

87. Marshall A. Principles of Economics. 1920. London: Macmillan. URL: <https://surl.li/ytieqr>

88. Porter M. E. The Competitive Advantage of Nations. 1990. New York: Free Press. URL: <https://surl.li/niderp>

89. Lawson C. Towards the competence theory of the region. *Cambridge Journal of Economics*. 1999. Volume 23. Issue 2. P. 151–166. <https://doi.org/10.1093/cje/23.2.151>

90. Porter M. E. On Competition. Boston: Harvard Business Review Press. 1998. URL: <https://surl.li/gwnilg>

91. Юр'єва П. Територіальні інноваційні кластери та стійкий економічний розвиток регіонів. *Економіка та суспільство*. 2024. № 63. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-63-28>

92. Особливості розвитку ринку туристичних послуг України під впливом COVID-19 та карантинних обмежень: монографія. [Електронний ресурс] / Г.О. Горіна, С.Р. Бабушко, Л.В. Безкоровайна, Г.А. Богатирьова та ін.; наук. ред. Г.О. Горіна. Кривий Ріг : Вид. ДонНУЕТ, 2021. 135 с. URL: <http://elibrary.donnuet.edu.ua/2254/>

93. Маслиган О.О., Касинець О. В. Сутнісне розуміння кластерів та специфіка управління їх розвитком в сфері рекреації та туризму. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 4. http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/4_2020/55.pdf

94. Белобородова М.В. Відновлення туристично-рекреаційної привабливості дестинацій на засадах сталого розвитку. Modern processes of economy adaptation in crisis conditions. Monograph. Opole: Academy of Applied Sciences; Academy of Management and Administration in Opole, 2023. pp. 116-125. ISBN 978-83-66567-54-2. URL: <https://surl.li/bmsxlp>

95. Summary report on cluster policies and programmes across Europe and priority third countries. URL: <https://surl.li/ihjxib>

96. Белобородова М. В., Безугла Л. С., Гладощук О. Г. Рекреаційні та реабілітаційні кластери в Україні: збалансована просторова організація. *Rehabilitation and Recreation*. 2024. №18(4). С. 107–118. <https://doi.org/10.32782/2522-1795.2024.18.4.11>

97. Присяжнюк А. Ю. Сингулярність кластерного розвитку національної економіки : монографія / А. Ю. Присяжнюк. Київ : Держ. торг.-екон. ун-т, 2022. 300 с.

98. Белобородова М.В. Управління туристично-рекреаційними системами: європейський досвід цифровізації. Реалізація європейського вектору розвитку економіки держави шляхом цифровізації : колективна монографія / За ред. А.В. Череп, І.М.

Дашко, Ю.О. Огренич, О.Г. Череп, В.М. Гельман. Запоріжжя : видавець ФОП Мокшанов В.В., 2024. С. 11-49.

99. Ліп'яніна Х. В. Технологія аналізу туристичних рекреацій на основі просторових даних. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2018. № 28(1). С. 60-63. <https://doi.org/10.15421/40280112>

100. Кравців В.С., Жук П.В. Оцінка конкурентоспроможності туристично-рекреаційної сфери регіонів України. *Економіка України*. 2023. № 7. С. 43–56. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.07.043>

101. Мальцев В.С., Кузьмінська Г.Є. Методологія оцінювання регіональної конкурентоспроможності на прикладі Європейського Союзу. *Наука та наукознавство*. 2022. № 1 (115). С. 34–47. <https://doi.org/10.15407/sofs2022.01.034>.

102. Vandana B., Kumar S. Hybrid K-Mean Clustering Algorithm for Crop Production Analysis in Agriculture International. *Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE)*. 2019. № 9(2). Р. 9–13. <https://doi.org/10.35940/ijitee.B1002.1292S19>

103. Укрстат. Кількість активних підприємств за регіонами України та видами економічної діяльності, 2021. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/kap/kap_u/arh_kap_u.html

104. Рекреація і туризм. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. Офіційний сайт. URL: <https://wownature.in.ua/pro-nas/nasha-diialnist/rekreatsiia/>

105. Інформаційно-аналітичні матеріали Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України з питання «Аналіз площ природно-заповідного фонду України в розрізі адміністративно-територіальних одиниць за 2020 рік». URL: <https://wownature.in.ua/wp-content/uploads/2021/05/Dovidka-PZF-2020-V3.0-.pdf>

106. Туристичний барометр України 2021—2022. Національна туристична організація України, 2023. URL: <https://nto.ua/assets/files/ntou-statistics-barometer-2021-2022.pdf>

107. Стратегічна Дорожня карта «Відновлення малого та середнього бізнесу у секторі туризму та гостинності в 2023–2033 роках». Національна туристична організація України, 2024. URL: <https://nto.ua/assets/files/ntou-library-small-and-medium-sized-businesses-recovery.pdf>

108. Мінц О. Ю. Методологія моделювання інноваційних інтелектуальних систем прийняття рішень в економіці: монографія. Маріуполь: ПДТУ. 2017. 214 с.

109. Тихонов Є.С., Тихонова К.В. Аналіз існуючих алгоритмів кластеризації даних. Переваги та недоліки. *Зв'язок*. 2020. 25(1). с. 17-20. <https://doi.org/10.31673/2412-9070.2020.061719>

110. Кутковецька Т. О. Інтегральна оцінка ресурсного потенціалу в галузі садівництва. *Економіка. Управління. Інновації. Серія : Економічні науки*. 2015. № 1. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000374855>

111. Liashenko O., Kravets T., Verhai T. Estimation of the Production Potential of Ukraine's Regions Using Kohonen Neural Network. *International Conference on Information and Communication Technologies in Education, Research, and Industrial Applications*. 2018. 16 p. URL: <https://ceur-ws.org/Vol-2105/10000019.pdf>

112. Батиченко С. Групування регіонів України за демографічними показниками. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2020. №1/2 (76/77). С. 54-57 <http://doi.org/10.17721/1728-2721.2020.76-77.7>

113. Результати онлайн-опитування щодо подорожей українцями під час війни. URL: <https://surl.li/kubbth>

114. Укрстат. Кількість діючих суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності у розрізі регіонів (2014–2023). URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/sze_20.htm

115. Бондаренко Л.А. Концептуальна модель конкурентного забезпечення туристичних регіонів України в післявоєнний період. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*

(економічні науки). 2023. № 6. С. 84-88. DOI: <https://doi.org/10.20998/2519-4461.2023.6.84>

116. Gabryjończyk P., Kudinova I. Tourism in wartime Ukraine – condition, restrictions and prospects. *Journal of Tourism and Regional Development*. 2023. Vol. (19). P. 29–38. <https://doi.org/10.22630/TIRR.2023.19.3>

117. Tomej K., Bilynets I. Large-scale tourism transformations through regeneration: A living systems perspective on tourism developments in Ukraine during the war. *Annals of Tourism Research*. 2024. Volume 109. 103856. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2024.103856>

118. Ukraine War Tourism: Educational or Unethical? URL: <https://surl.li/xrztzyk>

119. Щербакова Н. Стан туристичної галузі України та процес її відтворення в післявоєнний період. *Економіка та суспільство*. 2022. № 39. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-39-17>

120. Слатвінська Л. Сучасний стан та перспективи розвитку суб'єктів туристичної діяльності в Україні. *Економічні горизонти*. 2023. № 4(26). С. 76–87. [https://doi.org/10.31499/2616-5236.4\(26\).2023.291960](https://doi.org/10.31499/2616-5236.4(26).2023.291960)

121. Kucher A., Honcharova A., Kucher L., Bieloborodova M., Bondarenko L. Impact of War on the Natural Preserve Fund: Challenges for the Development of Ecological Tourism and Environmental Protection. *Journal Of Environmental Management And Tourism*. 2023. Vol. 14(5). P. 2414-2425. [https://doi.org/10.14505/jemt.v14.5\(69\).23](https://doi.org/10.14505/jemt.v14.5(69).23)

122. Інститут географії НАН України. Інтерактивний атлас «Населення України та його природна і культурна спадщина». 2021. URL: <https://surl.li/qvmgla>

123. Інститут географії НАН України. Національний атлас України. 2010. 440 с. URL: <http://wdc.org.ua/atlas/>

124. Bobek V., Gotal G., Horvat T. Impacts of the 2022 war in Ukraine on the travel habits of Ukrainian tourists. *Naše gospodarstvo /*

Our Economy. 2023. Vol. 69. Iss. 3. P. 56-67.
<https://doi.org/10.2478/ngoe-2023-0018>

125. Бондаренко Л.А. Міжнародний досвід розвитку туристичних регіонів. *Інновації та технології в сфері послуг і харчування*. 2023. №7. С. 15- 20. DOI: [https://doi.org/10.32782/2708-4949.1\(7\).2023.3](https://doi.org/10.32782/2708-4949.1(7).2023.3)

126. Hryhorchuk D. Tourism in Ukraine in the war conditions: the European integration aspect. *Economics, Finance and Management Review*. 2023. Vol. 2. P. 130–136. <https://doi.org/10.36690/2674-5208-2023-2-130-136>

127. Ukraine: UNESCO estimates the damage to culture and tourism after 2 years of war at \$3.5 billion. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-unesco-estimates-damage-culture-and-tourism-after-2-years-war-35-billion>

128. Shapoval V., Bondarenko. L., Bieloborodova M. Ways to overcome the crisis in tourism sector under quarantine restrictions. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*. 2021. № 8. С. 15-21. <https://doi.org/10.32851/2708-0366/2021.8.2>

129. But T. Identification of problems and post-war recovery of tourism in Ukraine. *Management and Entrepreneurship: Trends of Development*. 2024. Vol. 1(27). P. 32-43. <https://doi.org/https://doi.org/10.26661/2522-1566/2024-1/27-03>

130. Tan J., Cheng M. Tourism, War, and Media: The Russia-Ukraine War Narrative. *Journal of Travel Research*. 2024. <https://doi.org/10.1177/00472875241245047>

131. Остіан З., Ніколаєнко Д. Відновлення міжнародної торгівлі туристичними послугами в Україні у повоєнний період. *Вчені записки*. 2024. № 34(1). С. 171-186. http://doi.org/10.33111/vz_kneu.34.24.01.15.103.109

132. World Bank. *Effects of the War in Ukraine on Global Tourism (English)*. Washington, D.C. : World Bank Group. <http://documents.worldbank.org/curated/en/099659206172423459/IDU1a9adf36d10ba7148041b4381aedf11536df6>

133. Roik O., Terebukh A., Pankiv N. The assessment of tourist resources in Ukraine in the conditions of war. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*. 2023. 32(3). P. 598-608. <https://doi.org/https://doi.org/10.15421/112353>

134. ДАРТ оновив перелік туристично-інформаційних центрів України. URL: <https://www.tourism.gov.ua/blog/dart-onoviv-perelik-turistichno-informaciynih-centriv-ukrayini>

135. Стан функціонування культурної сфери в регіонах України в умовах воєнного стану. Витяг з наданої обласними державними/військовими адміністрації інформації. URL: <https://internews.ua/storage/app/media/rang/Materials/2024/FreedomSpeechCom/HCpolicy2.pdf>

136. Державна служба статистики України. Статистичний щорічник України за 2022 рік. За редакцією І. Є. Вернера. 2023. 387 с.

137. Дашборди туристичної статистики України 2009-2022 (оновлення від 01.2024). URL: https://nto.ua/nsts_analytics_ua.html

138. Острянин С. О., Безугла Л. С., Белобородова М. В., Кулівар В. В. Економічні стратегії розвитку інклюзивного туризму для реабілітації та реінтеграції ветеранів: сучасні виклики та перспективи. *Економічний вісник Дніпровської політехніки*. 2024. №2. С. 184-196. <https://doi.org/10.33271/ebdut/86.184>

139. Бессонова А.В., Белобородова М.В., Захарова С. Г. Сучасні тенденції розвитку туристичних підприємств в сфері соціально-етичної відповідальності. *Development Service Industry Management*. 2024. № 4. С. 19-26. [https://doi.org/10.31891/dsim-2024-8\(3\)](https://doi.org/10.31891/dsim-2024-8(3))

140. Данчевська І., Калайтан Т. (2024). Інклюзивний туризм: світовий досвід та перспективи розвитку в Україні. *Development Service Industry Management*. 2024. № 2. С. 96–104. [https://doi.org/10.31891/dsim-2024-6\(14\)](https://doi.org/10.31891/dsim-2024-6(14))

141. Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>

142. Укрстат. Транспортні засоби та транспортна інфраструктура, пристосована до потреб осіб з інвалідністю та маломобільних груп населення. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/tr/krs_vt/arh_krs_vt_u.htm

143. Белобородова М.В., Іващенко І.М. Шляхи екологізації туристичного транспортного забезпечення. *Розвиток методів управління та господарювання на транспорті: Зб. наук. праць*. 2023. № 2 (83). С. 144-155. <https://doi.org/10.31375/2226-1915-2023-2-144-155>

144. Васильєва Н. В., Приліпко С. М. Доступність інфраструктури громадського транспорту для маломобільних груп населення: аналіз зарубіжного досвіду. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 11. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1920>

145. Безугла Л. С., Трегуб Ю. Є., Белобородова М. В. Критерії вибору об'єктів для завдань туристичної ревіталізації застарілої промислової спадщини. *Acta Academiae Beregsasiensis: Geographica Et Recreatio*. 2024. № 4. С. 27–34. <https://doi.org/10.32782/2786-5843/2024-4-3>

146. Alba Dorado M. I. Design of a Transdisciplinary Methodology for the Identification and Characterisation of Industrial Landscapes. *Heritage*. 2023. № 5 (4). P. 3881-3900.

147. United States National Park Service and America's Industrial Heritage Project. *America's Industrial Heritage Project, southwestern Pennsylvania*. [Hollidaysburg, Pa.?: America's Industrial Heritage Project] [Map]. 1989. URL: <https://www.loc.gov/item/92680007/>

148. European Route of Industrial Heritage (ERIH). Official website. URL: <https://www.erih.net>

149. Industrial Heritage Re-Tooled. The TICCIN guide to Industrial Heritage Conservation edited by James Douet. 2012. 256 p.

150. Merkel J., Altrock U. Editorial: Industrial Heritage and

Cultural Clusters - More Than a Temporary Affair? *Urban Planning*. 2024. № 9. <https://doi.org/10.17645/up.9368>

151. The International Committee For The Conservation Of The Industrial Heritage (TICCIH). Official website. URL: <https://ticcih.org/about/>

152. Бессонова А.В., Безугла Л.С., Белобородова М.В. Міжнародний досвід ревіталізації промислових об'єктів: можливості для України. *Development Service Industry Management*. 2024. №2. С. 49–55. [https://doi.org/10.31891/dsim-2024-6\(8\)](https://doi.org/10.31891/dsim-2024-6(8))

153. Nara Document on Authenticity. URL: <https://whc.unesco.org/archive/nara94.htm>

154. ERIH Industrial Heritage Barometer. 2022-2023. Survey of European industrial heritage sites. URL: <https://www.erih.net/projects/erih-industrial-heritage-barometer>

155. Nikolić M., Šćekić J., Drobnjak B., Takač E. Examined in Theory—Applicable in Practice: Potentials of Sustainable Industrial Heritage Conservation in a Contemporary Context—The Case of Belgrade. *Sustainability*. 2024. № 16 (7). 2820. <https://doi.org/10.3390/su16072820>

155. INTERREG II C - Cooperation in spatial planning. Official website. URL: <https://cordis.europa.eu/article/id/8054-interreg-ii-c-cooperation-in-spatial-planning>

156. Yan M., Li Q., Zhang J. Rethinking Industrial Heritage Tourism Resources in the EU: A Spatial Perspective. *Land*. 2023. № 12(8). 1510. <https://doi.org/10.3390/land12081510>

157. Трегуб М., Трегуб Ю., Белобородова М., Макурін А. Концептуальні передумови та принципи зміни цільового призначення земель промисловості територіальних громад. *Просторовий розвиток*. 2024. № (7). С. 433–444. <https://doi.org/10.32347/2786-7269.2024.7.433-444>

158. Dell’Anna F. What Advantages Do Adaptive Industrial Heritage Reuse Processes Provide? An Econometric Model for Estimating the Impact on the Surrounding Residential Housing Market.

Heritage. 2022. Vol. 5(3). P. 1572-1592.
<https://doi.org/10.3390/heritage5030082>

159. Szromek A., Krzysztof H. Business creation in post-industrial tourism objects: Case of the industrial monuments route. *Sustainability*. 2019. <https://doi.org/10.3390/su11051451>

160. Abdurahiman S., Kasthurba A.K., Nuzhat A. Assessing the socio-cultural impact of urban revitalisation using Relative Positive Impact Index (RPII). *Built Heritage*. 2024. Vol. 8. No. 8. <https://doi.org/10.1186/s43238-024-00118-3>

161. Bieloborodova M., Voloshin V., Belopolsky N., Bessonova S., Bondarenko L. Testing the Environmental Kuznets Curve as an indicator for ecological tourism active development in Ukraine. *Proceed. of XV International Scientific Conference "Monitoring of Geological Processes and Ecological Condition of the Environment"*, 17–19 Nov. 2021, Kyiv, Ukraine. <https://doi.org/10.3997/2214-4609.20215K2010>

162. Smyrnova S., Stupen R., Bieloborodova M., Trehub Y., Gurskienė V. Development of the Management Mechanism Recreation and Territorial Resources. *Review of Economics and Finance*. 2023. vol.21.2023. <https://doi.org/10.55365/1923.x2023.21.260>

163. Клочковський О, Клочковська В. Застосування SWOT-аналізу як базисної умови при формуванні стратегії розвитку туристичної сфери Вінницької області. *Галицький економічний вісник*. 2019. Том 60. № 5. С. 73–78.

164. Аблєєва І. Ю., Пляцук Л. Д. SWOT-аналіз соціо-економіко-екологічних систем : навчальний посібник. Суми : Сумський державний університет, 2022. 229 с.

165. Білошицька Н.І., Татарченко Г.О., Білошицький М.В., Матляк Д.М. Ревіталізація промислових об'єктів: історія, основні принципи та прийоми. *Просторовий розвиток*. 2023. Вип. 1 (4). С. 76-94. DOI: <https://doi.org/10.32347/2786-7269.2023.4.76-94>

166. Дніпровська міська рада. Стратегія Дніпра 2030. 34 с. URL: https://dniprorada.gov.ua/upload/editor/strategiya_osnovnij_dokument

1.pdf

167. Falser M. Industrial Heritage Analysis. UNESCO World Heritage Centre, 2001. URL: <https://whc.unesco.org/archive/ind-study01.pdf>

168. Мерилова І., Невгомонний Г., Речиць О. Парадигма розвитку депресивних промислових територій в умовах постіндустріальної економіки. *Містобудування та територіальне планування*. 2020. № 74. С. 214–231. <https://doi.org/10.32347/2076-815x.2020.74.214-231>

169. Пацюк В., Казаков В. Індустріальний туризм як ефективний напрям регенерації міст (аналіз досвіду Кривого Рогу). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія»*. 2023. № 58. С. 188-201.

170. Zhang, P. , Xiang, M. , Zhang, T. and Yao, Y. (2021) Study on Comprehensive Value of Industrial Heritage in Yuejin Road Historic District Based on GIS Technology. *Open Journal of Social Sciences*, **9**, 440-454. doi: [10.4236/jss.2021.95024](https://doi.org/10.4236/jss.2021.95024)

171. Сич О.А. Ревіталізація як складова стратегії розвитку міста. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2020. Вип. 99. С. 66-73. <https://doi.org/10.26565/2311-2379-2020-99-07>

172. Макачук І.М., Колодич Ю.М., Шевчук К.В. Редевелопмент промислових територій як спосіб створення нових засобів туристичної зацікавленості. *Економічний вісник університету*. Вип. 50. С. 7-12. <https://doi.org/10.31470/2306-546X-2021-50-07-%D0%A5%D0%A5>

173. Мерилова І. Оптимізація промислових територій під рекреаційні цілі: методи, принципи та прийоми. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. 2024. № 68. С. 135–148. <https://doi.org/10.32347/2077-3455.2024.68.135-148>

174. Белобородова М.В. Розвиток туристично-рекреаційних систем Дніпропетровської області. Вектори розвитку туристично-

рекреаційних систем Дніпропетровської області / М.В. Белобородова, Л.С. Безугла, А.В. Бессонова, Л.А. Бондаренко, Т.В. Герасименко ; М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т «Дніпровська політехніка». Дніпро: Журфонд, 2024. С. 8-45.

175. Гапоненко Г., Євтушенко О., Шамара І. Сучасні тенденції та шляхи подальшого розвитку ринку медичного туризму в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм.* 2022. № 15. С. 81-92. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2022-15-09>

176. Офіційний сайт Українського науково-дослідного інституту медичної реабілітації та курортології Міністерства охорони здоров'я України. Санаторії та курорти України. URL: <https://kurort.gov.ua/category/derzhavna-forma-vlasnosti/>

177. Ключковська В.О. Кластерний підхід до забезпечення конкурентних переваг регіону. *Інфраструктура ринку.* 2018. № 17. С. 286-289. URL: http://market-infr.od.ua/journals/2018/17_2018_ukr/49.pdf

178. Abdul-Rahman M. N., Hassan T. H., Abdou A. H., Abdelmoaty M. A., Saleh M. I., Salem A. E. Responding to tourists' intentions to revisit medical destinations in the post-COVID-19 era through the promotion of their clinical trust and well-being. *Sustainability.* 2023. № 15(3) <https://doi.org/10.3390/su15032399>

179. Majeed S., Gon Kim W. Emerging trends in wellness tourism: A scoping review. *Journal of Hospitality and Tourism Insights.* 2023. № 6(2). P. 853-873. <https://doi.org/10.1108/JHTI-02-2022-0046>

180. Pasięka S., Kolokolchykova I., Morozova O. Krushynska A., Krasnodied T., Popova T. The potential of tourist and recreational clusters in European space. *Geojournal of Tourism and Geosites.* 2021. № 39. P. 1488-1500. <https://doi.org/10.30892/gtg.394spl20-793>

181. World Tourism Organization; Fundación ONCE and Normalización Española. How to apply ISO Standard 21902: Accessible tourism for all – Recommendations for tour operators, travel

agencies and travel agents, UN Tourism/Fundación ONCE/UNE, Madrid, 2024. <https://doi.org/10.18111/9789284425860>

182. Ford E. W. The rising tide of medical tourism: Opportunities and challenges for healthcare organizations. *Journal of Healthcare Management*. 2023. № 68(4). P. 215-218. <https://doi.org/10.1097/JHM-D-23-00121>

183. Popa A.L., Țarcă N.N., Sasu D.V., Bodog S.A., Roșca R.D., Tarcza T.M. Exploring Marketing Insights for Healthcare: Trends and Perspectives Based on Literature Investigation. *Sustainability*. 2022. № 14. <https://doi.org/10.3390/su141710499>

184. Roman Michał, Roman Monika, Wojcieszak-Zbierska M. Health Tourism – Subject of Scientific Research: A Literature Review and Cluster Analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2023. № 20 (1). <https://doi.org/10.3390/ijerph20010480>

185. World Tourism Organization and European Travel Commission. Exploring Health Tourism. UNWTO, Madrid. 2018. 184 p. <https://doi.org/10.18111/9789284420209>

186. Yong-Jin A. L., Jinwon K., Seongsoo J. Intertemporal Tourism Clusters and Community Resilience. *The Professional Geographer*. 2021. № 73(3). P. 567-572. <https://doi.org/10.1080/00330124.2021.1871768>

187. Медико-психологічні аспекти реабілітації й абілітації в епоху турбулентності. Збірник наукових праць за загальною редакцією Заслуженого лікаря України, професора О.А. Панченка. 2021. Київ. КВІЦ. 420 с.

188. Спільнота в умовах воєнного конфлікту: психологічні стратегії адаптації : колективна монографія / за наук. ред. Л.М.Коробки /Л.М.Коробка, В. О. Васютинський, В. Ю. Вінков та ін. ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. 286 с.

189. Безугла Л.С., Куваєва Т.В., Андрусів У.Я. Формування

інклюзивного туризму територіальних громад як забезпечення соціально-відповідального маркетингу територій. *Науковий вісник Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. Серія: Економіка та управління в нафтовій і газовій промисловості*. 2022. № 1 (25) С. 138-145 <https://eung.nung.edu.ua/index.php/ecom/article/view/387>

190. Самодай В., Левковська Ж. Характерні особливості туристичного потенціалу України. *Економіка та суспільство*. 2023. Вип. 53. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-53-30>

191. Бейдик О. О.. Методологія та методика аналізу рекреаційно-туристських ресурсів України: дис... д-ра геогр. наук: 11.00.02. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2004.

192. Заворуєва, О.С. Науково-практичні рекомендації щодо удосконалення стратегії розвитку туристичної галузі України. *Причорноморські економічні студії*. 2017. Вип. 15. Ч. 1. С. 251–255.

193. Колесник О. О. Економічна оцінка туристичної привабливості України. *Економіка. Управління. Інновації*. 2010. №1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2010_1_12

194. Огієнко А.В., Огієнко М.М. Теоретичні засади дослідження туристично-рекреаційного потенціалу. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2020. Вип. №1(75). С. 31–37.

195. Стегней М.І., Максютова О.В. Моделювання та прогнозування параметрів регіонального розвитку туристично-рекреаційного бізнесу. *Sciences of Europe*. 2021. С. 12-17

196. Горіна, Г. О. Трансформація просторової поляризації світового туристичного ринку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2016. Вип. 7. Ч. 1. С. 88–92.

197. Саркісян Г.О. Напрями впровадження інноваційних заходів на регіональних туристичних ринках. *Український журнал прикладної економіки*. 2020. Том 5. №2. С. 343–351.

198. Кабінет Міністрів України. Постанова від 12 березня 2022 р. № 263. Деякі питання забезпечення функціонування інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних систем, публічних електронних реєстрів в умовах воєнного стану. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/263-2022-%D0%BF#Text>

199. Румянцева І. Моделі прогнозування туристичного попиту . *Економіка та суспільство*. 2023. № 58. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-58-92>

200. Бордун О.Ю. Формування та оптимізація геопросторової системи туристичних потоків: міжнародний, національний, регіональний та локальний рівні : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 344 с.

201. Юхновська Ю. О. Комплексний метод оцінки ефективності потенціалу туристичної галузі. *Evropský časopis ekonomiku a managementu*. 2019. Vol. 5. Iss. 2. P. 71–78.

202. Карюк В.І. Привабливість туризму як складова конкурентоспроможності України. *Університет економіки та права «КРОК»*. 2019. № 3 (35). С.46-55. <https://doi.org/10.17721/tppe.2019.39.5>

203. Філюк С.М. Система інноваційно-інвестиційних заходів економічної стратегії для відновлення туристично-рекреаційного потенціалу України. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2022. Том 7. №2. С. 417–425.

204. Лазарева О. В. Детермінанти збалансованого екотуризму в країнах європейського союзу. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 5. С. 17–23. DOI: 10.32702/2306-6814.2021.5.17.

205. Диха М. В., Мороз В.С. Економетрія: навчальний посібник [текст]. К. : «Центр учбової літератури», 2016. 206 с.

206. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України Наказ від 29.10.2013 № 1277 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України», <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13>

207. Державний комітет статистики України, Наказ від 15.04.2003 №114 «Про затвердження Методики розрахунку інтегральних регіональних індексів економічного розвитку». <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr237312-00#Text>

208. Смовженко Т.С., Графська О.І. Оцінювання потенціалу розвитку туристично-рекреаційної сфери в економіці регіонів України. *Регіональна економіка*. 2020. №2. С. 44-57.

209. Юр'єв В.І, Іващенко А.В. Проблеми формування конкурентного середовища в туристичній сфері. *Економіка Фінанси Право*. 2017. № 12(4). URL: <http://socrates.vsau.org/repository/getfile.php/16697.pdf>

210. Лебедев І. В. Рекреація і туризм як фактори розвитку людського потенціалу. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2021. № 3-4 (78-79). С. 143–158. [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(78-79\).2021.143-158](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(78-79).2021.143-158)

211. Мінц О.Ю., Петрачкова О.Л. Рефлексивні процеси в системі виробник-споживач-конкурент. *Економічний вісник Національного гірничого університету*. №3. С.94-99.

212. Воропай Н.Л., Герасименко Т.В., Кирилова Л.О. та ін. Економіко-математичні методи та моделі: Навч. посібник.- Одеса: ОНЕУ, 2018. 404 с.

213. Економетрика в електронних таблицях : навч. посіб. / Васильєва Н. К., Мироненко О. А., Самарець Н. М., Чорна Н. О. ; за заг. ред. Н. К. Васильєвої. Дніпро : Біла К. О., 2017. 149 с.

214. Економетрика : навчальний посібник для студентів напряму підготовки «Економічна кібернетика» усіх форм навчання / Л. С. Гур'янова, Т. С. Клебанова, О. А. Сергієнко та ін. Х. : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2015. 384 с.

215. Про затвердження Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України: Наказ Міндовкілья України від 26.07.2022 р. № 256. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1043-22#Text>

216. Дороніна О. А., Колос Н.А. Шляхи збільшення

привабливості України як туристичного напрямку. *Економіка і організація управління*. 2019. № 3 (35) С.140-145. <https://doi.org/10.31558/2307-2318.2019.3>

217. Осітнянко Д.О., Примак Т.Ю. Впровадження принципів сталого розвитку в туристичній індустрії. *Ефективна економіка*. 2020. № 1. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.1.152>

218. Мокляк А. В. Туристські ресурси для потреб іноземного туризму в Україні...: автореф. ... к. геогр. н. Київ, 2004. 20 с.

219. Дудник О.В., Майборода М.М. Шляхи стимулювання туристичної привабливості України. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. 2017. Вип. 182. С.195-203.

220. Кацемір, Я.В. Соціально-економічні чинники розвитку внутрішнього туризму в Україні. *Причорноморські економічні студії*. 2020. Випуск 52-2. С.7-11.

221. Полковниченко С.О., Красій А.В. Привабливість України на європейському ринку туристичних послуг. *Ефективна економіка*. 2020. №1. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/1_2020/80.pdf.

222. Хлопак С.В. Нове туристичне районування України та перспективи його використання у регіональній політиці. *Актуальні проблеми, сучасний стан та перспективи розвитку індустрії туризму в Україні та Польщі: матеріали сьомої міжн. наук.-практ. конф. Житомир: Вид-во ЖФ КІБІТ, 2013. С. 174-176.*

223. Машіка Г. В. Туристично-господарський потенціал Карпатського регіону як домінуюча складова його ефективного використання. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: зб. наук. праць. Серія: «Геологія – Географія – Екологія»*. 2017. Вип. 46. С. 113-121.

224. Михайлюк І. Екологічні аспекти розвитку туризму. *Розвиток методів управління та господарювання на транспорті*. 2022. № 4(81). С. 124-131. DOI: <https://doi.org/10.31375/2226-1915-2022-4-124-131>.

225. Король, О. Концепція туристичних потоків і географія туризму . *Часопис соціально-економічної географії*. 2021. Вип. 31. С. 19-36. <https://doi.org/10.26565/2076-1333-2021-31-02>

226. Rempel, J.M., Berbekova, A. (2023). Exploring the Causal Nexus of Tourism Impacts on Quality of Life. In: Uysal, M., Sirgy, M.J. (eds.) *Handbook of Tourism and Quality-of-Life Research II. International Handbooks of Quality-of-Life*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-31513-8_24

227. 1. Джинджоян В. В. Аналіз туристичних підприємств України в контексті реалізації соціальних функцій. *Ефективна економіка*. 2020. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7897>

228. Guidelines for social life cycle assessment of products. <https://surl.li/uobinji>

229. Goedkoop M.J. et al. *Product Social Impact Assessment Handbook* - 2020, Amersfoort, November 1st, 2020. <https://surl.li/idahas>

230. Johann Malte, Orlando Maria Beatriz. *Poverty and social impact analysis (PSIA) : multi-donor trust fund - final report 2016 (English)*. Washington, D.C. : World Bank Group. <http://documents.worldbank.org/curated/en/701191479977368846>

231. Безверхнюк Т.М., Вишневська В.М. Методологічний підхід до застосування концепції життєвого циклу в маркетингу проєктів розвитку туристичних територій. *Актуальні проблеми державного управління*. 2020. Вип. 1 (81). С. 26-31.

232. Miralles C.C., Roura M.B., Salas S.P. et al. Assessing the socio-economic impacts of tourism packages: a methodological proposition. *Int J Life Cycle Assess* . 2024. Vol. 29. P. 1096–1115. <https://doi.org/10.1007/s11367-024-02284-z>

233. Harmens R. et al. *Product Social Impact Assessment- Social Topics Report* - 2022, Amersfoort, April 1st, 2022.

<https://storage.ning.com/topology/rest/1.0/file/get/10437874286?profile=original>

234. Метеленко Н., Семенов А. Г., Ярошевська О. В. Соціалізація послуг туристичних підприємств на основі організаційного розвитку. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2020. Т. 1. № 3(114). С. 122-126. URL: <http://www.econom.stateandregions.zp.ua/archive?id=129>.

235. Risteska M., Kocavska J., Arnaudov K. Spatial Planning and Sustainable Tourism as Basis for Developing Competitive Tourist Destinations. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2012. Volume 44. P. 375–386. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.05.042>

236. Наумова О., Кудряшов Є. Життєвий цикл туристичних дестинацій в контексті управління розвитком. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2023. № 4(72). С. 111–122. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2023-72-111-122>

237. Єрко І. Аналіз і динаміка розвитку суб'єктів туристичної індустрії: соціальна складова. *Економіка та суспільство*. 2024. № 65. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-65-89>

238. Кирилюк І., Чвортко Л. Волонтерський туризм як інструмент соціальної інтеграції вимушено переміщених осіб під час російського воєнного вторгнення. *Економічні горизонти*. 2023. № 1(23). С. 80–91. [https://doi.org/10.31499/2616-5236.1\(23\).2023.273362](https://doi.org/10.31499/2616-5236.1(23).2023.273362)

239. Смутчак З. Вплив розвитку туризму на соціально-економічний стан в Україні. *Scientific Notes of Lviv University of Business and Law*. 2020. № 27. С. 92-97. URL: <https://nzlulp.org.ua/index.php/journal/article/view/344>

240. Абрамова А. Г., Мирошник Ю. А. Еко-тренд в сфері гостинності: економічні та соціальні аспекти. *Ефективна економіка*. 2020. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7904>

Таблиця А1 - Деякі приклади туристичних податків в країнах ЄС

Країна	База оподаткування	Ставки місцевого податку	Примітки
Австрія	3 особи, за ніч	€0.50 - €3.80	У Відні вартість номера становить 3,2%.
Бельгія	Часто з особи, за ніч	€1.25 - €4	
Болгарія	3 особи, за ніч	€0.21 - €0,77	
Хорватія	3 особи, за ніч	€0.94 - €2.68	Високий показник – Дубровник (з 2021). Місцева влада вирішує, чи оподаткувати круїзних пасажирів
Кіпр	Без податку на проживання	-	
Чехія	3 особи, за ніч	€0.59 - €0.83	
Фінляндія	Без податку на проживання	-	
Франція	3 особи, за ніч	€0.20 - €4.10	Готелі зі статусом «Палацу» в Парижі мають тариф €5
Німеччина	3 особи, за ніч або в залежності від вартості номера	€1 - €3.80 або 5-7,5% від вартості номера	У Гамбурзі стягується прогресивна плата залежно від ціни номера. Деякі місця включають ПДВ у податок. Жодних зборів у Мюнхені
Греція	За номер, за ніч	€0.50 - €4	
Угорщина	3 особи, за ніч або в залежності від вартості номера	4% від вартості номера або до €1,60 за особу/ніч	

Продовження табл. А1

Ірландія	Без податку на проживання	-	
Латвія	Без податку на проживання	-	
Литва	3 особи, за ніч	€0.60 - €1	
Мальта	3 особи, за ніч	€ 0.50	
Нідерланди	За особу, за ніч, фіксований відсоток або комбінація обох	€2,75-€5,73 або 6-6,5% від вартості номера або 7%+€3	Амстердам також стягує плату з круїзних пасажирів і запровадив податок на розваги
Норвегія	Без податку на проживання	-	
Польща	3 особи, за ніч	€0.38 - €0.55	Стягується як кліматичний збір, який включає місцевий збір або збір за спа
Португалія	3 особи, за ніч	€1 - €2	
Румунія	Вартість номеру	€0,18 або до 3%	
Словаччина	3 особи, за ніч	€1.50 - €1.70	
Словенія	3 особи, за ніч, додатковий податок на рекламу	€1.60 - €3.13	Податок на розміщення обмежено €2,50, але додатково додається 25% комісія за рекламу
Іспанія	3 особи, за ніч	€0.45 - €4	Тільки туристичні податки в Каталонії + Балеарські острови
Швеція	Без податку на проживання	-	
Швейцарія	3 особи, за ніч	€2.05-4.00	Змінюється залежно від сезону та віку відвідувачів
Велика Британія	Без податку на проживання	-	Законодавство Шотландії про податки відкладається через COVID

Джерело: [72]

Дані для кластеризації туристичних регіонів України картами
Кохонена

Таблиця Б1 – Частка регіонів України в загальній кількості осіб,
що перебували у колективних засобах розміщування (%)

Область	2016	2017	2018	2019	2020
Вінницька	2,12	2,43	1,62	1,82	1,06
Волинська	1,79	1,88	1,15	1,00	1,28
Дніпропетровська	6,83	6,35	7,95	8,19	6,81
Донецька *	1,49	2,13	4,46	2,86	3,30
Житомирська	1,24	1,29	0,71	0,88	0,80
Закарпатська	4,11	4,70	2,37	2,22	2,13
Запорізька	4,73	4,80	3,36	3,75	4,18
Івано-Франківська	5,21	5,11	3,50	3,62	5,58
Київська	4,51	4,41	7,77	6,94	8,53
Кіровоградська	0,99	0,88	0,91	1,15	0,87
Луганська *	0,44	0,50	0,48	0,43	0,30
Львівська	13,16	14,83	11,86	11,59	10,37
Миколаївська	3,23	3,15	2,44	2,53	3,29
Одеська	7,86	7,18	6,01	6,66	6,25
Полтавська	3,58	3,93	3,41	3,53	3,96
Рівненська	1,79	1,48	0,82	0,77	0,58
Сумська	0,96	0,87	0,90	0,97	1,22
Тернопільська	3,22	1,88	0,96	0,95	0,70
Харківська	4,11	4,39	4,53	4,07	3,61
Херсонська	2,74	2,42	2,69	2,26	3,00
Хмельницька	2,81	2,75	2,48	2,63	2,24
Черкаська	2,30	2,62	2,18	2,48	2,36
Чернівецька	1,66	1,80	1,11	1,06	0,50
Чернігівська	1,06	0,89	1,17	1,01	1,55
м. Київ	18,07	17,35	25,17	26,63	25,55
Всього	100	100	100	100	100

* Без тимчасово окупованих територій після 2014 р.

Джерело: [106]

Таблиця Б2 – Коефіцієнт використання місткості колективних засобів розміщування за регіонами у 2018–2020 роках (днів)

Область	2018		2019		2020	
	Усього	у т.ч.	Усього	у т.ч.	Усього	у т.ч.
		Готелів		Готелів		Готелів
Україна	0,31	0,28	0,30	0,27	0,20	0,17
Вінницька	0,30	0,26	0,29	0,26	0,26	к
Волинська	0,35	0,24	0,28	0,17	0,24	0,18
Дніпропетровська	0,39	0,29	0,30	0,22	0,18	0,15
Донецька *	0,33	0,26	0,32	0,23	0,32	0,19
Житомирська	0,30	0,30	0,36	0,27	0,26	к
Закарпатська	0,21	0,20	0,16	0,17	0,18	0,18
Запорізька	0,38	0,27	0,35	0,25	0,24	0,22
Івано-Франківська	0,23	0,22	0,21	0,20	0,21	0,22
Київська	0,34	0,30	0,34	0,27	0,21	0,16
Кіровоградська	0,19	0,21	0,23	0,25	0,20	0,19
Луганська *	0,23	0,22	0,18	0,21	0,18	к
Львівська	0,31	0,33	0,30	0,32	0,14	0,15
Миколаївська	0,35	0,25	0,32	0,26	0,28	0,25
Одеська	0,27	0,18	0,28	0,20	0,17	0,11
Полтавська	0,29	0,31	0,28	0,30	0,17	0,18
Рівненська	0,21	0,28	0,19	0,24	0,13	0,13
Сумська	0,24	0,26	0,23	0,26	0,14	0,16
Тернопільська	0,22	0,27	0,18	0,22	0,10	0,12
Харківська	0,21	0,26	0,21	0,26	0,15	0,13
Херсонська	0,43	0,17	0,35	0,19	0,25	0,16
Хмельницька	0,30	0,31	0,32	0,32	0,18	0,13
Черкаська	0,26	0,23	0,24	0,25	0,21	0,16
Чернівецька	0,25	0,30	0,26	0,28	0,14	к
Чернігівська	0,21	0,20	0,25	0,28	0,19	0,21
м. Київ	0,36	0,34	0,37	0,37	0,19	0,18

* Без тимчасово окупованих територій після 2014 р.

Джерело: [106]

Таблиця БЗ – Кількість фактично проведених ліжко-днів у колективних засобах розміщування (од)

Область	2016	2017	2018	2019	2020
Вінницька	968 883	1 038 042	148 565	151 652	67934
Волинська	450 624	480 980	187 299	134 495	62178
Дніпропетровська	1 619 074	1 553 008	954 349	830 161	365549
Донецька *	925 558	961 965	586 072	726 267	404757
Житомирська	408 377	370 784	101 468	200 775	105056
Закарпатська	1 304 522	1 560 197	241 179	227 996	163861
Запорізька	2 150 947	2 181 335	940 127	883 721	499999
Івано-Франківська	1 360 416	1 228 943	465 556	399 461	272382
Київська	1 022 749	1 031 809	782 318	873 752	517560
Кіровоградська	219 508	195 860	96 936	105 757	48524
Луганська *	167 207	148 560	67 526	57 561	36546
Львівська	3 217 165	3 401 146	1 401 561	1 334 232	489903
Миколаївська	1 058 552	1 054 626	527 006	465 783	338747
Одеська	3 374 760	3 299 921	1 134 017	1 224 294	524888
Полтавська	1 065 725	1 181 997	307 215	304 807	183895
Рівненська	372 449	352 650	112 481	102 845	28245
Сумська	241 200	220 821	76 622	76 229	41143
Тернопільська	382 501	276 961	97 183	88 230	32334
Харківська	949 569	1 020 447	438 796	435 288	209884
Херсонська	1 286 085	1 218 307	895 337	611 037	365013
Хмельницька	505 839	477 499	249 419	254 897	119813
Черкаська	444 116	501 698	192 354	192 342	106137
Чернівецька	255 600	273 111	118 361	133 355	48104
Чернігівська	253 029	196 025	87 376	87 101	67807
м. Київ	2 521 590	2 539 255	2 559 503	2 544 803	1127168
Всього	26526045	26765947	12768626	12446841	6227427

* Без тимчасово окупованих територій після 2014 р.

Джерело: [106]

Таблиця Б4 – Середня тривалість перебування в КЗР, діб

Область	2016	2017	2018	2019	2020
Вінницька	7,0	6,4	1,9	1,8	2,9
Волинська	3,8	3,8	3,4	2,9	2,2
Дніпропетровська	3,6	3,7	2,5	2,2	2,4
Донецька *	9,5	6,8	2,7	5,5	5,5
Житомирська	5,0	4,3	3,0	5,0	5,9
Закарпатська	4,8	5,0	2,1	2,2	3,5
Запорізька	6,9	6,8	5,8	5,1	5,4
Івано-Франківська	4,0	3,6	2,8	2,4	2,2
Київська	3,5	3,5	2,1	2,7	2,7
Кіровоградська	3,4	3,3	2,2	2,0	2,5
Луганська *	5,8	4,5	2,9	2,9	5,5
Львівська	3,7	3,4	2,4	2,5	2,1
Миколаївська	5,0	5,0	4,5	4,0	4,6
Одеська	6,6	6,9	3,9	4,0	3,8
Полтавська	4,5	4,5	1,9	1,9	2,1
Рівненська	3,2	3,6	2,8	2,9	2,2
Сумська	3,8	3,8	1,8	1,7	1,5
Тернопільська	1,8	2,2	2,1	2,0	2,1
Харківська	3,5	3,5	2,0	2,3	2,6
Херсонська	7,2	7,6	6,9	5,9	5,5
Хмельницька	2,8	2,6	2,1	2,1	2,4
Черкаська	3,0	2,9	1,8	1,7	2,0
Чернівецька	2,4	2,3	2,2	2,7	4,4
Чернігівська	3,7	3,3	1,5	1,9	2,0
м. Київ	2,1	2,2	2,1	2,1	2,0
АР Крим	—	—	—	—	—
Всього	4,1	4,0	2,6	2,7	2,7

* Без тимчасово окупованих територій після 2014 р.

Джерело: [106]

Додаток В

Таблиця В1 – Рентабельність підприємств сфери туризму та гостинності

Код За КВЕД-2010	Роки	Рентабельність операційної діяльності				
		усього	у т. ч. за розмірами підприємств			
			великі	середні	малі	з них мікро
І Тимчасове розміщування й організація харчування	2019	10,1	к	к	2,4	1,5
	2020	-7,9	к	к	-9,0	-8,7
	2021	9,0	10,9	12,6	0,2	-3,4
	2022	-10,0	-23,9	-4,8	-9,3	-13,9
55 Тимчасове розміщування	2019	22,2	к	к	7,9	9,7
	2020	-25,0	—	-26,4	-21,1	-17,5
	2021	25,3	—	34,2	3,0	-2,6
	2022	-22,3	—	-22,7	-21,4	-28,1
55.10 Діяльність готелів і подібних засобів тимчасового розміщування	2019	25,5	к	к	11,4	14,1
	2020	-28,5	—	-30,0	-23,9	-18,2
	2021	16,6	—	21,4	2,7	-2,3
	2022	-22,4	—	-22,8	-21,4	-27,8
55.30 Надання місць кемпінгами та стоянками для житлових автофургонів	2019	-8,3	—	—	-8,3	-8,3
	2020	-0,6	—	—	-0,6	-0,6
	2021	20,8	—	—	20,8	20,8
	2022	32,7	—	—	32,7	32,7
55.90 Діяльність інших засобів тимчасового розміщування	2019	-8,9	—	—	-8,9	-7,6
	2020	-10,1	—	к	к	-17,6
	2021	-10,3	—	-11,5	1,5	4,9
	2022	-4,2	—	—	-4,2	-20,4

Продовження табл. В1

56 Діяльність із забезпечення стравами та напоями	2019	4,9	к	к	0,3	-1,4
	2020	0,6	к	к	-3,8	-5,0
	2021	3,5	10,9	-1,6	-0,9	-3,8
	2022	-5,5	-23,9	4,7	-3,2	-8,0
56.10 Діяльність ресторанів, надання послуг мобільного харчування	2019	5,9	к	к	-0,2	-1,9
	2020	1,5	к	к	-4,4	-5,4
	2021	4,7	13,6	-2,5	-1,4	-4,8
	2022	-10,7	-34,4	10,7	-3,8	-9,1
56.30 Обслуговування напоями	2019	2,9	—	к	к	-0,5
	2020	-4,6	—	—	-4,6	-4,1
	2021	-5,4	—	-7,7	-1,3	-0,9
	2022	0,1	—	-0,2	0,2	2,9
49.32 Надання послуг таксі	2019	-11,8	—	-23,2	-6,1	0,2
	2020	-5,9	—	к	к	15,4
	2021	-0,2	—	-33,9	5,5	-5,2
	2022	-9,8	—	-45,3	-4,1	-6,3
49.39 Інший пасажирський наземний транспорт	2019	1,4	—	0,9	2,3	7,4
	2020	-3,4	—	-6,9	0,4	12,5
	2021	-0,1	—	-0,9	0,7	0,5
	2022	2,8	—	3,5	1,9	5,8
50.10 Пасажирський морський транспорт	2019	к	—	к	6,8	10,1
	2020	к	—	—	к	-30,2
	2021	6,1	—	—	6,1	-19,9
	2022	42,9	—	—	42,9	-39,5
50.30 Пасажирський річковий транспорт	2019	57,3	—	—	57,3	99,3
	2020	-51,4	—	—	-51,4	-51,4
	2021	-3,7	—	—	-3,7	-3,7
	2022	1,4	—	—	1,4	1,4

Продовження табл. В1

51.10 Пасажирський авіаційний транспорт	2019	2,5	2,5	-1,4	27,6	118,6
	2020	-14,6	-14,1	-22,5	-29,6	-51,7
	2021	-1,3	-1,1	-4,1	13,4	37,7
	2022	-27,0	-24,6	-36,9	-7,3	-30,3
68.20 Надання в оренду власного чи орендованого нерух. майна	2019	38,0	к	к	26,4	16,9
	2020	-6,4	к	к	-8,2	-6,8
	2021	16,1	1,3	14,2	17,7	10,4
	2022	-17,6	8,7	-10,7	-21,4	-17,4
77.11 Надання в оренду автомобілів і легкових автотранспортних Засобів	2019	12,3	—	9,9	17,9	10,2
	2020	76,0	—	111,8	-2,9	-13,1
	2021	34,2	—	47,7	11,3	11,2
	2022	12,8	—	27,8	-6,6	-6,3
77.21 Прокат товарів для спорту та відпочинку	2019	к	—	—	к	к
	2020	к	—	—	к	к
	2021	-10,5	—	—	-10,5	-21,8
	2022	-16,5	—	—	-16,5	-25,5
79 Діяльність туристичних агентств, туристичних операторів	2019	0,7	—	к	к	5,5
	2020	-10,1	—	к	к	0,1
	2021	4,5	—	0,5	14,5	9,0
	2022	-15,0	—	-32,1	2,1	10,3
79.1 Діяльність туристичних агентств і туристичних операторів	2019	0,4	—	к	к	4,7
	2020	-10,2	—	к	к	-0,7
	2021	5,2	—	1,3	17,7	8,5
	2022	-7,9	—	-17,5	-1,6	6,4
79.11 Діяльність туристичних агентств	2019	7,9	—	к	к	6,3
	2020	-5,0	—	к	к	4,6
	2021	4,9	—	0,3	10,5	12,1
	2022	-5,6	—	-14,0	-4,8	7,3

Продовження табл. В1

79.12 Діяльність туристичних операторів	2019	-0,9	—	к	к	3,2
	2020	-11,0	—	к	к	-5,3
	2021	5,3	—	1,5	22,2	4,5
	2022	-8,9	—	-17,7	1,1	5,8
79.90 Надання інших послуг із бронювання та пов'язана з цим діяльність	2019	5,8	—	к	к	11,8
	2020	-8,2	—	к	к	7,4
	2021	-2,4	—	-38,2	5,4	13,5
	2022	-31,8	—	-50,5	22,8	39,4
91.02 Функціонування музеїв	2019	-6,5	—	к	к	-28,7
	2020	-10,4	—	к	к	-34,2
	2021	-2,2	—	-5,0	4,0	14,4
	2022	-3,0	—	-4,7	0,0	16,1
91.03 Діяльність із охорони та використання пам'яток історії, будівель та інших пам'яток	2019	-10,0	—	—	-10,0	-40,7
	2020	к	—	—	к	-59,5
	2021	-37,2	—	—	-37,2	-60,0
	2022	-20,3	—	—	-20,3	-41,5
91.04 Функціонування ботанічних садів, зоопарків і природних заповідників	2019	к	—	—	к	-3,5
	2020	-19,6	—	к	к	-9,9
	2021	21,6	—	-2,3	29,2	62,8
	2022	-31,4	—	-10,9	-34,7	-7,9
92 Організування азартних ігор	2019	к	—	к	58,7	62,3
	2020	к	—	к	-53,7	-53,7
	2021	-37,7	—	-32,5	-68,6	-71,3
	2022	-6,2	—	4,3	-59,9	-74,4
93.21 Функціонування атракціонів і тематичних парків	2019	44,1	—	55,6	-2,6	7,5
	2020	-16,5	—	-14,2	-24,4	-29,4
	2021	1,2	—	3,4	-3,6	3,7
	2022	-34,5	—	-33,6	-40,4	-61,1

Джерело: [37, с. 50-53]

Таблиця В2 – Аналіз валового регіонального продукту за регіонами, 2018-2022 рр.

Область	Валовий регіональний продукт, млн грн				
	2018	2019	2020	2021	2022
Україна	2981227	3560302	3977198	4222026	5450849
Вінницька	92288	111489	129097	135867	173531
Волинська	51919	60445	75637	77404	92535
Дніпропетровська	313527	369356	390325	398732	582363
Донецька	165932	192161	204893	206309	283326
Житомирська	61424	77103	85267	91365	113919
Закарпатська	43037	52445	61325	62022	75626
Запорізька	130187	147043	155158	167260	228906
Івано-Франківська	63809	78439	86679	90398	119680
Київська	156829	198142	218647	242406	291519
Кіровоградська	52978	64417	73066	75208	99564
Луганська	30265	35204	40291	43204	52135
Львівська	147308	177233	214400	236254	296182
Миколаївська	69299	79903	92427	96648	124162
Одеська	149392	173224	197153	220242	271669
Полтавська	150543	174089	187289	188424	266694
Рівненська	48796	56835	67363	71901	88859
Сумська	56473	68476	75827	80432	105254
Тернопільська	40715	49127	57140	62661	81485
Харківська	187238	233279	247592	257805	319796
Херсонська	47819	55152	61939	68467	88182
Хмельницька	63808	75638	83006	96380	119876
Черкаська	73073	93287	103466	108822	131154
Чернівецька	28579	33905	41660	45054	54582
Чернігівська	56611	70611	77981	84068	113474
м. Київ	699378	833299	949570	1014693	1276376

Продовження табл. В2

Область	Валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу, грн				
	2018	2019	2020	2021	2022
Вінницька	3,1	3,1	3,3	3,2	3,2
Волинська	1,7	1,7	1,9	1,8	1,7
Дніпропетровська	10,5	10,3	9,8	9,4	10,7
Донецька	5,6	5,4	5,2	4,9	5,2
Житомирська	2,1	2,2	2,1	2,2	2,1
Закарпатська	1,4	1,5	1,5	1,5	1,4
Запорізька	4,4	4,1	3,9	4,0	4,2
Івано-Франківська	2,1	2,2	2,2	2,1	2,2
Київська	5,3	5,6	5,5	5,7	5,3
Кіровоградська	1,8	1,8	1,8	1,8	1,8
Луганська	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Львівська	4,9	5,0	5,4	5,6	5,4
Миколаївська	2,3	2,2	2,3	2,3	2,3
Одеська	5,0	4,9	5,0	5,2	5,0
Полтавська	5,0	4,9	4,7	4,5	4,9
Рівненська	1,6	1,6	1,7	1,7	1,6
Сумська	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9
Тернопільська	1,4	1,4	1,4	1,5	1,5
Харківська	6,3	6,6	6,2	6,1	5,9
Херсонська	1,6	1,5	1,6	1,6	1,6
Хмельницька	2,1	2,1	2,1	2,3	2,2
Черкаська	2,5	2,6	2,6	2,6	2,4
Чернівецька	1,0	1,0	1,0	1,1	1,0
Чернігівська	1,9	2,0	2,0	2,0	2,1
м.Київ	23,5	23,4	23,9	24,0	23,4

Джерело: [107]

Таблиця В3 – Обсяг реалізованої продукції, КВЕД 49.31
 пасажирський наземний транспорт міського та приміського
 сполучення, грн

Область	2018	2019	2020	2021
Вінницька	324674,7	355768,8	211720,1	278787,9
Волинська	303123,9	351444,1	234218,9	216352,8
Дніпропетровська	782992,8	940409,4	725668,1	880798,1
Донецька	603981,7	661372,4	433581,2	541089,2
Житомирська	332236,0	398765,9	283090,1	378469,9
Закарпатська	138463,2	178759,7	129805,4	187528,6
Запорізька	320593,8	343463,4	288282,6	348392,7
Івано-Франківська	163092,6	187333,2	109403,4	138448,1
Київська	613688,0	591379,8	416947,9	494331,0
Кіровоградська	228718,2	230338,5	146681,7	250525,9
Луганська	58040,6	53323,0	22134,9	73141,4
Львівська	992622,2	1292819,0	876930,8	к
Миколаївська	103494,2	109470,5	89964,7	97182,8
Одеська	656131,7	724598,5	535461,5	718018,8
Полтавська	147210,1	139343,7	128942,4	169386,4
Рівненська	180689,9	203209,7	107588,1	134857,7
Сумська	235258,1	243093,8	141345,4	205434,7
Тернопільська	144545,8	200657,9	135929,6	205686,1
Харківська	1572605,1	2034365,9	1475877,0	1795695,7
Херсонська	152745,5	179965,4	118213,6	147632,4
Хмельницька	176055,0	220709,9	166780,3	196562,7
Черкаська	290956,9	301190,9	178855,9	198270,6
Чернівецька	244143,4	284774,8	182934,1	149976,0
Чернігівська	202398,1	261577,7	205046,9	248958,8
м. Київ	4435051,9	6147581,0	2871207,7	к

Джерело: [107]

Наукове видання

Марія Валеріївна Белобородова

**СТАЛИЙ РОЗВИТОК
ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНИХ СИСТЕМ:
РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Монографія

Дніпро: НТУ «Дніпровська політехніка»

Українською мовою

В редакції авторки

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
(протокол № 13 від 12 грудня 2024 року)

Підписано до друку 16.12.2024. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура Таймс. Умов. друк. арк. 14,20. Обл.-вид. арк. 15,25.
Тираж 300 пр. Зам. № 161.

Видавництво «ПОРОГИ»
м. Дніпро
Свідоцтво ДК № 2436 від 20.06.1997.

ISBN 978-617-518-419-6